

Émile Benveniste

*Vocabularul instituțiilor
indo-europene*

Colecția studii și eseuri

Tehnoredactare: Paulina Ivănuș
Concepția grafică a copertei: Henry Mavrodin
Coperta: Ionuț Ardeleanu-Paici

© Dan Slușanschi și Editura Paideia, 2005
701341 București, România
Str. Tudor Arghezi nr. 15, sector 2
tel.: (00401) 316.82.08; 316.82.10
fax: (00401) 316.82.21
e-mail: paideia@b.astral.ro
www.paideia.ro

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a
României**

BENVENISTE, ÉMILE

Vocabularul instituțiilor indo-europene/ Émile

Benveniste; trad. din lb. fr. de Dan Slușanschi -
București : Paideia 2005

Bibliogr.

ISBN 973-9368-63-8

ISBN 978-973-596-430-6

Slușanschi, Dan (trad.)
811.1/.2'373

Émile Benveniste

***Vocabularul instituțiilor
indo-europene***

I. ECONOMIA

Traducere din limba franceză,
note suplimentare
și Postfață de **DAN SLUȘANSCHI**

Paideia

Cuvînt înainte la ediția românească

Lucrarea franceză originală fusese concepută, în 1969, în două volume, strîngînd mai multe articole și conferințe, susținute de-a lungul anilor de Autorul lor. Dacă la apariția inițială a primului volum, în traducerea sa în românește (tot în această Editură, în 1999) se împlinea mai bine de un sfert de veac de străduință în vederea publicării la noi a acestei mari opere filologice și lingvistice, soarta a vrut, iarăși, ca întregul operei să vadă lumina tiparului doar peste încă o vreme, de parcă un adevărat blestem ar fi planat asupra sa. Iar, cum, neavînd parte de primul tom, desigur că o seamă din Cîțitorii noștri riscuau să aibă în mînă doar a doua parte a lucrării, și anume cea referitoare la „Putere. Drept. Religie”, iar nu și pe cea privitoare la „Economie. Vocabularul rudeniei. Statutele sociale”, de comun acord cu Președintele Editurii, Prof.dr. Ion Bănșoiu, am decis reluarea, corectă, a primului volum alături de cel de al doilea, adăugînd, la fine, și Postfața, promisă de pe atunci, în care să încercăm aducerea la zi a problemelor ridicate de Autor și mult discutate, de atunci încoace, printre indo-europeniști.

În Franța și în lume, impozanta operă a lui Émile Benveniste, a unuia dintre „geniile protectoare” ale indo-europenisticii moderne, a făcut dată, îngemănîndu-se, chiar dacă adesea aparte, cu aceea a lui Georges Dumézil și ducînd mai departe cîștigurile uriașe pe care le adusese maestrul său – și, implicit, al nostru, al tuturor – marele Antoine Meillet. Alături de nu mulți alți erudiți ai lingvisticii istorice moderne, linia imprimată de dînșii este cea a „stilului clasic” al indo-europenisticii zilelor noastre.

Apariția inițială, în 1969, a lucrării, atunci când Autorul, deja grav bolnav la pat, nu-și mai putuse revedea singur textele legate laolaltă în aceste două volume de studii referitoare la *Vocabularul instituțiilor indo-europene*, nu s-a bucurat de cele mai bune auspicii, fiind făcută cam în grabă, ceea ce a dus adesea, pe bună sau pe mai puțin bună dreptate, la ecouri diverse și de durată în lumea științifică – așa cum se va vedea din cele spuse în Postfața finală.

Spre edificarea binevoitorului nostru Cititor, vom începe prin cuvenita listă de remarci pentru înțelegerea citirii formelor în limbile mai puțin cunoscute și prin lista abrevierilor celor mai curente sau mai puțin familiare.

Se cuvine, așadar, mai întâi, să mai spunem că:

– în sanscrită, verbele sînt prezentate ‘canonic’ la persoana a III-a a indicativului prezent – de ex. *ajati*, dar numele îndeobște la tema lor de bază, marcată prin cratimă, de pildă *brahman-* sau *pati-*, ca și în avestică;

– în greacă (redată prevalent și firesc în alfabetul propriu) și în latină, verbele sînt date, după obiceiul gramaticienilor lor, la persoana I singular a indicativului prezent, de ex. ἄγω, respectiv *agō* (aici, adesea, și cu infinitivul corespunzător: *-ere = agere*), iar numele la nominativul singular, de pildă βασιλεύς sau *rex*;

– în limbile IE mai recent atestate, precum gotica, vechea slavă etc., verbele apar, în schimb, la infinitiv – de ex. got. *bairan* sau v.sl. *dati*, după obiceiul gramatical pe care l-a preluat și româna; în limbile iranice și slave, *x* = [ch], iar acolo unde apar printre literele uzuale latine, ca în vechea persă sau în germanica nordică, *θ* = [th surd], iar *δ* = [th sonor] din engleză (*thin*, dar *the*).

D. S.

Cuvînt înainte

Lucrarea în două părți pe care o aveți în față poartă un titlu explicit. Ea a izvorît dintr-un șir de cercetări care au drept obiect o parte însemnată a vocabularului indo-european. Dar natura termenilor studiați în cadrul acestui vocabular, metoda folosită și analiza pe care le propunem cer totuși unele lămuriri preliminare.

Printre limbile din lumea întreagă, idiomurile indo-europene îngăduie investigațiile cele mai întinse, atît în timp, cît și în spațiu, acestea fiind totodată și cele mai variate și aprofundate posibile, dat fiind că limbile care aparțin acestui grup au ajuns să iradieze din Asia Centrală și pînă la Atlantic. Ele sînt atestate nemijlocit pe mai bine de patru milenii, sînt legate de culturi aflate pe trepte diferite de dezvoltare, iar unele dintre ele sînt foarte vechi, dar și printre cele mai bogate care au existat vreodată. În sfîrșit, mai multe dintre aceste limbi au dat naștere unei literaturi vaste și de cea mai înaltă valoare. Toate aceste pricini au făcut ca ele să constituie lungă vreme obiectul prin excelență al analizei lingvistice.

Indo-europeana (mai jos, prescurtat, IE) este definită ca o familie de limbi ivite dintr-o limbă anterioară comună, ajunse să se diferențieze treptat printr-o separare înceată și îndelungată. Putem deci surprinde un fenomen global și uriaș, urmărindu-l în ansamblul său, dat fiind că el se descompune, de altfel, de-a lungul veacurilor, într-un șir de istorii aparte, fiecare fiind cea a unei limbi ca atare.

În vreme ce felurile faze ale acestor migrații și așezări ne sînt necunoscute, rămîne aproape ca o minune faptul că

sîntem în stare să precizăm cu siguranță care popoare au făcut parte din comunitatea inițială, recunoscîndu-le, prin contrast cu toate celelalte, ca fiind IE. Motivul acestei identificări este limba, și numai limba. Noțiunea de „indo-european” (IE) își are valoarea sa primară ca o noțiune **lingvistică**, iar dacă putem să o extindem și asupra altor aspecte ale culturii, aceasta o facem pornind tot de la limbă. Conceptul de „înrudire genealogică” nu are nicăieri, în nici un alt domeniu lingvistic, un înțeles tot atît de limpede și o justificare tot atît de clară. În IE noi aflăm modelul însuși al corespondențelor care delimitează o familie de limbi și, ca atare, îngăduie reconstruirea stadiilor anterioare, mergînd pînă la unitatea dintîi.

De un veac încoace, studiarea comparativă a limbilor IE a fost dusă mai departe în două direcții aflate în sens opus, dar completîndu-se între ele. Pe de o parte, se procedează la un șir de reconstrucții întemeiate pe elementele, simple sau complexe, care sînt susceptibile de a fi comparate între diferitele limbi, puțînd contribui la reconstituirea prototipului comun, fie vorba despre foneme, despre cuvinte întregi sau despre desinențe flexionare etc. Sînt astfel stabilite unele modele care, la rîndul lor, slujesc unor noi reconstrucții. Pe de altă parte, printr-un demers de sens opus, se poate porni de la o formă de IE bine stabilită, spre a urmări formele care s-au născut din ea, căile diferențierilor dialectale și noile ansambluri care se ivesc din acestea. Elementele moștenite din limba comună se găsesc astfel încorporate în noile structuri independente care sînt limbile IE aparte; ca atare, ele se transformă și capătă noi valori, în sînul noilor opoziții care iau naștere și pe care ele le determină. Așadar trebuie studiate pe de o parte posibilitățile reconstrucției, care unifică lungi șiruri de corespondențe și dezvăluie structura datelor

comune, pe de altă parte dezvoltarea limbilor aparte, dat fiind că aici se află ambianța vie, aici rodesc inovațiile care duc la preschimbarea vechiului sistem. Comparatistul se mișcă între acești doi poli, iar strădania sa țintește tocmai către deosebirea între elementele păstrate și inovații, spre a da seama deopotrivă și asupra identităților și asupra diferențierilor.

Condițiilor generale pe care le impune principiul comparării între ele a limbilor li se adaugă particularitățile proprii din cadrul domeniului lexical, care formează obiectul studiului de față.

Specialiștii în domeniul IE au întrezărit încă de timpuriu că acele concordanțe care apar între vocabularele diferitelor limbi vechi ilustrează aspectele principale, mai ales materiale, ale uneia și aceleiași culturi comune; au fost astfel strânse dovezi asupra moștenirii lexicale comune din domeniul termenilor de rudenie, din al numeraletor, al numelor de animale, al metalelor, al instrumentelor agricole etc. Mai mulți autori s-au străduit rînd pe rînd, din veacul XIX și pînă în anii din urmă, să alcătuiască repertorii, de altfel foarte folositoare, asupra acestor noțiuni comune.

Întreprinderea noastră este însă una cu totul diferită. Noi nu am încercat nicidecum să reconstituim un inventar al realităților IE, în măsura în care ele se află definite prin mari corespondențe lexicale. Dimpotrivă, cea mai mare parte a datelor cu care ne ocupăm nu face parte din vocabularul comun. Ele sînt specifice drept termeni privitori la instituții, dar apar în limbile aparte, iar analiza noastră este închinată conexiunii lor IE. Deci noi ne propunem să studiem alcătuirea și orînduirea **vocabularului instituțiilor**.

Termenul de „instituție” trebuie luat aici într-un sens larg: este vorba nu numai despre instituțiile clasice ale

dreptului, ale guvernării, ale religiei, ci și de acelea, mai puțin vădite, care se profilează în tehnici și meșteșuguri, în felurile de viață, în realitățile sociale, în procesul vorbirii și al gândirii. Materia aceasta este, propriu-zis, nemărginită, țelul cercetării noastre fiind tocmai acela de a face lumină asupra genezei vocabularului ce ține de ea. Punctul de plecare este ales îndeobște dintr-una sau alta dintre limbile IE, pornind de la termenii înzestrați cu o valoare răspicată; apoi, în jurul acestui element, prin examinarea directă a particularităților sale de formă sau de înțeles și a legăturilor sau a opozițiilor sale concrete, fiind totodată aduse în comparație și formele înrudite, noi căutăm să refacem contextul în care acesta și-a primit specificitatea, adesea fie și cu prețul unei adânci transformări. Ne străduim astfel să reîntocmim ansamblurile pe care mersul evoluției le-a dezmembrat, să dăm la iveală unele structuri ascunse în adânc, să readucem la centrul și principiul lor de unitate diferențierile dintre întrebuințările tehnice, arătând totodată cum și-au reorganizat limbile sistemele lor de opoziții și cum și-au înnoit zestrea lor semantică.

Aspectul istoric și cel sociologic rezultate din această procedură se află lăsate în seama altora. Dacă ne ocupăm de verbul grecesc *hēgēomai* și de derivatul său *hēgemōn*, o facem spre a vedea cum s-a alcătuit noțiunea de „hegemonie”, dar fără a ține seama de faptul că gr. *hēgemonía* arată rînd pe rînd supremația unei persoane, sau a unui popor, sau ajunge echivalentul lat. *imperium* etc.; pe noi ne interesează numai relația, nu ușor de stabilit, dintre un termen referitor la autoritate, ca *hēgemōn*, și verbul *hēgēomai*, care a luat sensul de „a gândi, a judeca”. Noi punem astfel în evidență **semnificația**, în vreme ce alții își vor lua asupra **denotarea** (**desemnarea**). Iar cînd vorbim despre germanicul *feudum* în

legătură cu termenii referitori la creșterea animalelor, nu pomenim feudalismul decît în treacăt. Istoricii și sociologii vor putea astfel să vadă mai bine ce pot păstra din analizele de față, în care nu-și are locul nici o presuposiție extralingvistică.

Am delimitat astfel sarcina lingvistului. El își ia materialul din cuprinzătorul teaur al corespondențelor dobîndite, care trec fără mare schimbare de la un dicționar etimologic la altul. Aceste date sînt, prin natura lor, prea puțin omogene. Fiecare provine dintr-o limbă diferită și alcătuiește o piesă dintr-un sistem aparte, intrată în cursul unei dezvoltări imprevizibile. Ceea ce trebuie demonstrat este, înainte de toate, că formele acestea corespund între ele și că duc mai departe un original comun; mai trebuie însă explicate și diferențele, uneori considerabile, pe care ele le pot vădi în înfățișarea lor fonetică sau morfologică, ca și în înțelesul lor. Putem astfel apropia arm. *k^cun*, „somn” de lat. *somnus*, „somn”, dat fiind că știm regulile de corespondență care îngăduie restituirea unei forme comune **swopno*-. Putem apropia verbul lat. *carpō*, „a culege”, de substantivul german *Herbst*, „toamnă”, pentru că *Herbst* este în v.g.s. *herbist*, care provine dintr-o formă germanică comună **karpisto*-, care înseamnă anume „(timpul) cel mai potrivit pentru cules” (cf. engl. *harvest*), ceea ce este întărit și de un al treilea element, anume substantivul gr. *karpós*, „rod, fruct, produs al recoltei”. Dar o apropiere care la prima vedere este atît de mulțumitoare, cum e cea dintre radicalul lat. *teks*- (din verbul scris *texō*) și rădăcina skr. *takṣ*-, ale căror forme își corespund exact, se lovește de o dificultate gravă: lat. *texō* înseamnă „a țese”, pe cînd skr. *takṣ*- „a tăia cu secura”; nu se vede ușor cum ar putea deriva unul din celălalt aceste sensuri, nici măcar din ce alt sens anterior ar

putea proveni amîndouă, „țesutul” și „dulgheria” pîrînd a nu putea fi reduse la o tehnică sau la un meșteșug comun.

Înălăuntrul uneia și aceleiași limbi, formele aceluiași vocabular pot să se împartă în grupuri distincte și greu de împăcat între ele. Astfel, de la radicalul IE **bher-*, reprezentat prin verbul *ferō*, latina a scos trei grupuri diferite de derivate, care alcătuiesc tot atîtea familii lexicale aparte: 1) *ferō*, „a duce, a purta”, în sensul purtării sarcinei, de unde și *forda*, „femelă gravidă”, făcînd grup semantic cu *gestō*; 2) *ferō*, „a aduce (cu sine)”, de unde „a face să se petreacă”, desemnînd întîmplările sorții, de unde *fors* și *fortūna*, nume ale „norocului, sorții”, și numeroasele lor derivate, care duc pînă la înțelesul de „a-și însuși”, făcînd pereche cu *agō*, „a mîna”, și definind ca atare jaful și prada. Dacă mai aducem în comparație și formele și derivatele rădăcinii *bhar-* din sanscrită, vom avea în față un tablou și mai variat: valorilor arătate mai sus li se vor adăuga cele de „a purta”, cu sensul de „a susține, a lua asupra sa”, de unde *bharṭṛ-*, „soț”; cu sensul de „a duce”, vorbind despre cal, de unde „a călări” etc. Or, cu prețul unei cercetări amănunțite a fiecărei grupări de acest fel, vom lua aminte că, în fiecare caz, ea alcătuiește un ansamblu lexical coerent, articulat în jurul unui înțeles de bază și gata de a oferi un șir de termeni instituționali.

Ne-am străduit să arătăm în cele ce urmează cum unele cuvinte care la început erau puțin diferențiate au putut asuma treptat anumite valori specializate și au ajuns astfel să constituie un șir de ansambluri care vădesc o profundă evoluție a instituțiilor, ca și apariția unor activități sau a unor concepții cu totul noi. Acest proces petrecut înălăuntrul unei limbi poate acționa mai apoi și asupra unei alte limbi, prin contactul cultural cu aceasta. Legăturile lexicale instaurate în greacă în urma unei evoluții proprii au slujit

drept model instituirii unor corelații asemănătoare în latină, pe calea traducerii sau a transpunerii lor directe.

Am încercat să facem să reiasă îndoitul caracter care le este propriu fenomenelor descrise aici: pe de o parte, complexa împletire a acestor evoluții, care se desfășoară de-a lungul unor veacuri sau al unor milenii, lingvistul avînd rolul de a le aduce înapoi pînă la factorii lor dintîi; pe de altă parte, puțința de a desprinde totuși anumite tendințe foarte generale, care cîrmuiesc aceste dezvoltări particulare. Nu putem să le înțelegem, să le recunoaștem structura lor dată și să le orînduim într-o schemă rațională, decît dacă știm să le cercetăm direct, dezbărîndu-ne de traducerile simpliste, și dacă știm totodată să stabilim anumite distincții esențiale, mai cu seamă aceea, asupra căreia vom insista în mai multe rînduri, dintre „desemnare” și „semnificare”, în lipsa căreia atîtea discuții referitoare la „înțeles” ajung să se scufunde în confuzie. Este vorba, prin comparație și prin mijlocirea unei analize diacronice, de a face să reiasă o semnificație acolo unde, la început, nu aveam decît o denotare (sau desemnare). Dimensiunea timpului devine astfel o dimensiune cu forță de exprimare.

Natura acestei cercetări impune demersul demonstrației înseși. Nu vor putea fi aflate aici nici discuții de amănunt, nici trimiteri bibliografice. Materialul supus analizelor noastre se află în toate dicționarele etimologice, dar nu prea putem vedea cu care lucrări anterioare am fi putut să ne confruntăm propriile noastre raționamente. Tot ceea ce spunem provine din studii făcute la prima mînă asupra faptelor exploatate. Ne-am străduit să rămînem la îndemîna înțelegerii cititorilor nespecialiști, dar fără a aduce prejudicii cerințelor demonstrației făcute; se cuvine totuși să mărturisim că ramificările și conexiunile atît de variate care ies la iveală

în decursul acestor explorări fac să devină anevoioasă orice expunere întinsă. Iar între subiectele tratate nu e ușor să facem separări foarte categorice. În mod necesar, vor apărea unele interferențe între felurile părți ale acestei lucrări, întrucât ele există între înseși părțile acestui vocabular, în ansamblul său. Noi tragem totuși nădejdea că aceia care vor binevoi să urmărească pînă la capăt expunerea rezultatelor cercetărilor noastre vor afla aici mai mult teme pentru cugetarea mai generală, mai ales asupra posibilităților de a aplica anumite dintre modelele propuse aici la studierea unor limbi sau a unor culturi cărora, în lipsa documentelor scrise, le lipsește și perspectiva istorică adecvată.

Lucrarea de față a fost pregătită printr-un șir de cursuri ținute la Collège de France, pe care Dl Lucien Gerschel a avut bunăvoința să le adune laolaltă. Am remaniat apoi în adîncime, adesea chiar am rescris în întregime textul acestei prime redactări, la care au venit să se adauge noi pasaje și amplificări. Unele părți făcuseră mai înainte obiectul unor articole mai dezvoltate, la care s-au făcut trimiteri. Pentru a face expunerea cît mai accesibilă, în urma unei sugestii a Dlui Pierre Bourdieu, care a revăzut-o în întregime și ne-a făcut cu acest prilej o seamă de observații folositoare, fiecare capitol este precedat de un rezumat. Dl Jean Lallot a redactat aceste scurte texte liminare; tot dumnealui și-a luat în seamă și punerea la punct a întregului manuscris, alcătuiind apoi și tabelul limbilor, precum și Indicii. Îi aducem aici mulțumirile noastre pentru ajutorul său și pentru conștiinciozitatea cu care și-a îndeplinit însărcinarea luată.

Émile BENVENISTE

Semne și abrevieri

* precedă formele neatestatate

// cuprind sunete sau forme notate fonologic

[] cuprind sunete sau forme notate fonetic (cu excepția adaosurilor de editor)

Abl.	ablativ	ill.	illyr(ă)
Ac.	acuzativ	impf.	imperfect
adj.	adjectiv	Instr.	instrumental
arm.	armean(ă)	ion.	ionic(ă)
att.	attic(ă)	IR	iranic(ă)
av.	avestic(ă)	irl.	irlandez(ă)
celt.	celtic(ă)	isl.	islandez(ă)
cf.	<i>confer</i> (= compară)	î.C.	înainte de Cristos
clas.	clasic(ă)	lat.	latin(ă)
Dat.	dativ	litt.	litera(mente)
d.C.	după Cristos	Loc.	locativ
dor.	doric(ă)	mmcpf.	mai mult ca perfect
du.	dual	myc.	mycenian(ă)
engl.	englez(ă)	Nom.	nominativ
eol.	eolic(ă)	nord.	nordic(ă)
gall.	gallic(ă)	pers.	pers(ă) / persoană
G.	genitiv	pf.	perfect
germ.	germană	PIE	proto-indo-europeană
GC	germanic(ă)	prez.	prezent
comun(ă)		pron.	pronume
got.	gotică	rad.	radical (= rădăcină)
gr.	grec(esc), greacă	skr.	sanskrit(ă)
hitt.	hittit(ă)	sl.	slav(ă)
hom.	homeri(ă)	subst.	substantiv
IAR	indo-aric(ă)	umbr.	umbrian(ă)
IE	indo-european(ă)	v.	vezi / vechi (veche)
IIR	indo-iranică	vb.	verb

DELL, v. A. Ernout – A. Meillet, 1967⁴

DELG, v. P. Chantraine, 1968-1980

IG = *Inscriptiones Graecae*

KEWA, v. M. Mayrhofer, 1956-1976

[] cuprind cuvinte adăugate de editor, spre a explicita sensul
textului original

[] cuprind cuvinte adăugate de editor, spre a explicita
sensul textului original

Cartea I
Economia

Vitele și bogăția

Capitolul I

Masculul și reproducătorul

Sumar – Împotriva etimologiilor date în mod tradițional, trebuie să distingem, la nivelul IE, două noțiuni aparte:

- una fizică, aceea a „masculului”, IE **ers-*.
- alta funcțională, aceea a „reproducătorului”, IE **wers-*.

O apropiere semantică între aceste două radicale nu este vădită decît în sanscrită, ea avînd a fi socotită drept secundară.

Vom lua mai întîi seama la termenii tipici referitori la creșterea animalelor. Vom studia astfel diferențierile caracteristice ale unor tehnici aparte; în domeniul lexicului, ca și aiurea în spațiul lingvistic, deosebiri sînt deosebit de instructive, fie că ele ni se înfățișează de la sine, fie că le putem discerne doar prin analiza unui ansamblu de altfel unitar. Astfel, într-o societate de crescători de vite, o deosebire imediată și necesară este aceea dintre animalele masculi și cele femele.

Ea este marcată în cadrul vocabularului prin cuvinte care pot trece drept comune, dat fiind că ele apar în mai multe limbi, dar nu întotdeauna și cu aceleași determinări.

Pentru cel dintâi cuvânt pe care-l vom cerceta aflăm un șir de corespondențe relativ statornice, dar comportînd unele variații; este vorba despre numele „masculului”:

	<i>rṣabha</i>		<i>arəšan</i>
skr. {		av. {	gr. <i>ársēn</i> , <i>árrēn</i>
	<i>vṛṣabha</i>		* <i>varəšan</i>

În avestică, presupunem un cuvânt care nu este atestat ca atare, din întîmplare, dar care este postulat de către derivatele av. *varəšna* – „masculin” și *varəšni* – „mascul, berbec”.

Apoi, în greacă aflăm unele forme, ceva mai puțin apropiate, în grupul lui *e(w)érsē* (ἐ(w)έρση) și *hércsai* (ἑρσαι) (cf. forma cu *v-* din IIR), în vreme ce înțelesul este: 1) la singular, acela de „ploaie, rouă”, în vreme ce 2) pluralul *hércsai* le este aplicat numai animalelor [tinere, „miei”]; din familia aceasta a ieșit și lat. *uerrēs*, mascul dintr-o specie aparte, [aici „vier”], cu corespondenți în grupul baltic, lit. *veršis* let. *versis*, [„bou, vițel”]. Ansamblul este apropiat de acel radical verbal **wers* din skr. *varṣati*, care înseamnă, impersonal, „a ploua” (cf. *e(w)érsē* din gr.); vom apropia și irl. *frass* „ploaia” < **wṛstā*.

Între formele acestea din urmă și cele nominale de mai înainte există o diferență morfologică, dar ea n-a împiedicat pînă acum pe nici un etimologist să le înfățișeze laolaltă, dar care se cade să ne oprească pe noi: de o parte se află forma cu *w-* inițial, iar de cealaltă, forma cu inițială vocalică, în IIR; de asemenea, în greacă, *árrēn* (att. ἄρρην) nu are niciodată *w-*, în vreme ce, în metrica homerică, avem *eérsē* = *ewérsē*, de unde și pl. *hércsai* [cu spirit aspru, prin căderea lui *w*].

Comparatiștii au prefăcut această discordanță într-o alternanță. Dar, cîtă vreme nu sîntem siliți să le admitem, s-ar cuveni să facem cît mai mult cu puțință economie de asemenea „alternanțe”. În morfologia IE, nici un principiu nu ne îngăduie să punem laolaltă forme cu *w-* și alte forme fără *w-*. Ipoteza asupra unui grup unitar se vădește aici gratuită; nici un alt exemplu n ar mai impune această „alternanță” *w* /Ø (zero). Cît despre înțelesul însuși al cuvintelor astfel asociate, acolo unde analiza îl îngăduie, apropierea nu poate fi totuși făcută, așa cum vom vedea, fără anumite dificultăți.

În sanscrită, *vṛṣabha-* și *ṛṣabha-* atestă același procedeu de alcătuire și același înțeles: este vorba de „taurul mitic” și de „mascul în genere”, ca epitet atît al zeilor, cît și al eroilor. În avestică, dimpotrivă, cele două cuvinte (cu și fără *w*) nu se referă la aceleași noțiuni, iar acest dezacord este lămuritor chiar și în afara IIR: *arəšan* și **varəšan* sînt, din punctul de vedere iranic, absolut deosebite; *arəšan* se opune întotdeauna, în textele avestice, cuvîntului care desemnează femela, acesta fiind uneori *xšathrī* (termen pur iranic), dar îndeobște *daēnu*. Acest din urmă termen (IIR, cf. skr. *dhenu*) este legat de grupul gr. θήλυς (*thēlys*) [„femelă”], cf. rad. skr. *dhay-*, „a alăpta, a se hrăni”; avem astfel o desemnare specifică, funcțională, a femelei animalelor.

Opoziția dintre *arəšan* și *dhenu* este statornică; în listele de animale aflăm enumerarea celor două șiruri de termeni mereu în aceeași ordine:

„cal”	<i>aspa arəšan-</i>	„iapă”	<i>a s p a</i>
<i>daēnu-</i>			
„cămilă”(mascul)	<i>uštra arəšan-</i>	„cămilă”(femelă)	<i>uštra</i>
<i>daēnu-</i>			
„bou”	<i>gau arəšan-</i>	„vacă”	
<i>gau daēnu-</i>			

Avesticul *arəšan-* nu desemnează nicidecum o specie animală aparte, ca skr. *ṛṣabha-*, care, fără a fi numele exclusiv al taurului, apare adesea cu acest sens. Pentru *arəšan-* nu avem nimic asemănător; el denotă masculul, în opoziție cu femela, și nimic mai mult decât atât.

Opoziția aceasta dintre mascul și femelă poate lua în avestică și o formă lexicală oarecum diferită: pentru oameni, sînt folosite formele *nar/xšaθrī*, aceasta din urmă avînd de a binelea alura de a fi femininul adjectivului care înseamnă „regal”, adică „regină” – ceea ce pare puțin straniu, dar nu e de neconceput, dacă ne ducem cu gîndul la corespondența dintre gr. γυνή (*gynē*), „femeie”, și engl. *queen*, „regină”. Mai sînt și unele ușoare variante: *nar/strī*, unde termenul din urmă este numele IIR al „femeii”, cf. compusul *strī nāman* ([„femeie pe nume”, cf. lat. *nōmen*) = „de sex feminin”, și uneori și un transfer al lui *šathrī* asupra regnului animal [cf. mai sus]. Toate acestea sînt limpezi, iar opoziția e univocă. În afara iranice, *arəšan-* are corespondențe cît ne putem dori de exacte cu gr. *ársən*, *árrən*, exact în sensul indicat de avestică: este vorba de „mascul”, opus „femelei”, *árrən* față de *thēlys*; identitatea etimologică, în ambii termeni, atestă o supraviețuire IE.

Să examinăm acum av. **varəšan-*. El exprimă o noțiune diferită, aceea a „reproducătorului”; nu mai e vorba despre caracteristica unei clase de ființe, ci de un epitet cu valoare funcțională. Deci **varəšan-* (de fapt *varəšni-*) e folosit alături de numele „oi”, în sensul de „berbec”: *maēša-varəšni-*; legătura aceasta nu lasă nici un fir de îndoială. De altfel, avem și dovezi istorice: **varəšan-* a dat, prin evoluție fonetică normală, pers. *gušan*, care nu semnifică „masculul” (reprezentat în persană printr-o formă derivată de la *nar*), ci tocmai „reproducătorul”.

În afara iranice, lat. *uerrās* este socotit simetric și ca formă, și ca înțeles. Într-adevăr, el nu desemnează „masculul”, care, la porci, este *sūs* (cuvînt la care vom reveni în Cap. II), ci „reproducătorul”; *uerrās*, „vierul”, are aceeași întrebuințare ca și forma sa corespunzătoare, av. **varāšan-*.

Ce putem conchide în urma acestei examinări? Temele nominale **ers-* și **wers-*, socotite îndeobște ca identice, sînt de fapt forme diferite, absolut separate ca sens și deosebite de asemenea și sub raportul morfologiei. Iată două cuvinte care *rimează*, care pot să se și suprapună, dar care provin de fapt din două familii independente una de cealaltă: unul dintre ele desemnează „masculul”, în opoziție cu „femela”; celălalt desemnează o funcție, aceea de „reproducător”, de „zămislitor”, din turmă, iar nu o specie, ca primul. În sanscrită, și nu numai acolo, s-a ajuns la o apropiere destul de strînsă între *ṛṣabha-* și *vṛṣabha-*. Datorită mitologiei, în care taurul ocupă un loc de seamă, și ca urmare a unui stil în care epیتele mărețe sînt folosite din belșug, cei doi termeni au ajuns echivalenți pînă într-atît, încît cel dintîi a primit și el elementul sufixal *-bha-*, care nu-i aparținea decît celui de al doilea.

Aceasta este prima noastră concluzie. Ea va cîștiga în precizie, recurgînd la o dezvoltare lexicală aparte. Între gr. sg. *eērsē* și pl. *hērsai* există, după toate probabilitățile, o legătură: cum să o definim? Singularul *eērsē* desemnează „roua”, ușoara umezeală a dimineții. De altfel, mai dispunem de pluralul *hērsai*, care nu apare însă decît o singură dată (*Od.*, 9, 222); în peștera lui Polyfem se află adăpostită o stînă, în care animalele sînt orînduite după vîrstele lor, de la cele adulte și pînă la cele mai fragede: acestea din urmă sînt *hērsai*. Or [morfologic vorbind], *hērsai* reprezintă pluralul lui *eērsē*. Pentru a înțelege mai bine această asociere mai aparte, vom

releva și alte paralele din greacă: *drósos* înseamnă „strop de rouă”; dar la plural, *drósoi*, la Eschil, desemnează ‘puii de animale’. Iată și un al treilea fapt de același ordin: *psákas*, care denumește „bura, ploaia fină”, are un derivat *psákalon*, „puiul nou-născut al unui animal”. Legătura aceasta lexicală are următoarea lămurire: puii foarte mici de animale arată ca roua, ca stropii foarte proaspăt împrăștiați. Ei sînt micii nou-născuți, abia aduși pe lume. O astfel de dezvoltare semantică, proprie limbii grecești, nu ar fi avut probabil loc dacă **wers-* ar fi fost mai întîi numele unui animal văzut ca „mascul”. Se vedește astfel, ca un fapt întemeiat, că sîntem nevoiți să așezăm în IE o distincție între două șiruri de reprezentări și două serii de termeni deosebiți, care au ajuns să se apropie mai tare și să se asemene și mai mult numai în India. Peste tot, în altă parte, avem două semne lexicale deosebite între ele: unul, **ers-*, desemnează „masculul” (gr. *árrēn*), iar celălalt, **wers-*, transpune imaginea inițială a „ploii”, văzută ca o bură zămislitoare, în cea ulterioară a „reproducătorului”.

Capitolul II

O opoziție lexicală de revizuit: *sus* și *porcus*

Sumar – Se admite îndeobște că:

1) IE **porko-* (lat. *porcus*) desemnează porcul domestic”, opus animalului sălbatic, **sū-* (lat. *sūs*) [, luat ca „porc mistreț”];

2) Repartiția dialectală a lui **porko-* duce la concluzia că numai triburile europene au practicat creșterea porcilor.

Or, o cercetare atentă dezvăluie că:

1) În toate limbile în care se păstrează opoziția **sū* / **porko-* (și în special în latină), ambii termeni sînt aplicați speței domestice – **porko-* desemnînd „purcelul (de lapte)”, față de adultul **sū-*.

2) **porko-* este, de fapt, atestat și în domeniul răsăritean al IE. Așadar, exista și aici creșterea IE a porcilor – care s-a pierdut însă de timpuriu în India și în Iran. Termenul latin *uerrēs* face parte dintr-un ansamblu de cuvinte care desemnează o specie aparte, anume pe cea porcină. Se impune să

precizăm legăturile dintre termenii care formează această serie animală în latină, adică cei trei termeni *uerrēs*, *sūs* și *porcus*.

Sūs și *porcus* sînt IE deopotrivă; și unul, și celălalt au corespondente în cea mai mare parte din limbile IE. Care să fie legătura lor de sens? Peste tot se spune că ea ar fi cea dintre animalul sălbatic și cel domestic: *sūs* ar desemna specia porcină în genere, sub forma ei sălbatică, „mistrețul”, iar *porcus* ar fi în mod exclusiv porcul de crescătorie.

Am avea astfel o deosebire IE foarte însemnată sub raportul civilizației materiale a populației IE, dat fiind că *sūs* e o formă comună tuturor dialectelor, din IIR și pînă în irlandeză, în vreme ce *porcus* pare a se afla restrîns la zona europeană a IE și nu figura în IIR. Această discordanță ar însemna că populațiile IE nu cunoșteau porcul domestic, la începuturi, și că domesticirea acestui animal ar fi avut loc numai după ruperea unității IE, cînd o parte din aceste populații a venit să se așeze către Apus, în Europa.

Astăzi, ne putem pune întrebarea cum de a putut fi luată această întrebare drept o stare de fapt și cum de s-a putut crede că diferența dintre *sūs* și *porcus* oglindea o deosebire între porcul sălbatic și cel domestic. Se cade să ne adresăm acelor scriitori care au tratat, în latinește, despre problemele agriculturii, anume Cato, Varro, Columella, și care folosesc limbajul oamenilor pămîntului. Pentru ei, *sūs* desemnează la fel de bine animalul domestic ca și pe cel sălbatic. Desigur că avem atestări pentru *sūs* ca porc sălbatic; dar tot *sūs* desemnează mereu, la Varro, și speța domestică: *minōres pecūdes*, „turmele mici”, sînt *ouis*, *capra* și *sūs*, toate animale domestice.

O altă dovadă ne este dată de termenul *suouetaurilia*, care desemnează marea jertfă de curățire (*lustratio*) întreită,

în care apar trei animale simbolice, trei specii, dintre care ultimele două, *ouis* și *taurus*, în mod notoriu domestice, duc la prezumția că *sūs*, care le este asociat, este și el un animal domestic; această ipoteză este confirmată prin faptul că, la Roma, n-au fost jertfite niciodată animale sălbatice. La fel, gr. *hṽs* (ὄς) (= lat. *sūs*) desemnează în foarte multe cazuri animalul domestic. Desigur că se face și deosebirea dintre speța sălbatică și cea domestică, dar numai cu prețul unei lămuriri: porcul sălbatic este numit *hṽs ágrios*, prin opoziție cu porcul domestic. Așadar, este un fapt dobândit pentru preistorie, încă înaintea latinei, că IE **sū-* = gr. *hṽs* era aplicat speciei folositoare a porcului domesticit.

În alte idiomuri IE nu existau însă aceleași condiții de întrebuințare a acestui cuvânt. În IIR, *sū-* desemnează porcul sălbatic. Formele atestate istoric, akr. *sūkara-* și av. *sū-*, sînt alcătuite pe una și aceeași temă. După L. Bloomfield, s-ar pleca de la *sūka-*, o veche temă, care ar fi fost sufixată apoi cu *-ra-*, după tiparul altor nume de animale, ca *vyāghra-*, „tigr”, iar apoi *sūka-ra-* a ajuns să fie reinterpretat ca *sū+* *kara* [de la rad. *kar-*, „a face”], drept „animalul care face *sū*”, printr-o interpretare paronimică. Pe lângă av. *hū-*, în iranică întîlnim și o formă *xūk*, care presupune un vechi **hūkka-*; așadar, IIR avea o formă sufixată cu *-k-*, referindu-se, în domeniul indian și avestic, numai și numai la speța sălbatică. Aceasta ține de faptul că, la o dată veche, în India și în Iran nu s-au crescut deloc porci. În texte nu întîlnim nici o mențiune a creșterii porcilor. Dar am văzut deja, dimpotrivă, cercetînd faptele latine, că domesticirea porcului era un lucru dobîndit cu mult înainte de constituirea latinei: numele generic era deja folosit acolo și pentru speța domestică. Latina a întrebuințat aproape exclusiv înțelesul acesta de „porc domestic”; *sūs* nu e „mistrețul” decît în contextele în care termenul generic era de ajuns.

Cercetînd înţelesul cuvintelor proprii latinei pentru a desemna unul şi acelaşi animal, „porcul”, vedem ivindu-se o problemă care pare a fi mărunţă, dar ale cărei consecinţe sînt notabile. De îndată ce *sūs* desemnează specia în genere şi, îndeobşte, speţa domestică, dispare astfel deosebirea pe care o făceam în mod obişnuit: odată ce desemnează şi unul, şi altul „porcul domestic”, *sūs* şi *porcus* au ajuns să fie sinonime. Pleonasmul acesta e de mirare şi ne invită să examinăm mai îndeaproape mărturiile care întemeiază înţelesul lui *porcus* (iar nu traducerile, care sînt unanime în această privinţă).

Vom putea începe pornind de la unul dintre termenii în care numele acestui animal apare într-o legătură consacrată, anume *suouetaurilia*, pe care l-am pomenit mai sus, acesta desemnînd gruparea consacrată a celor trei animale jertfite cu prilejul ceremoniei lustrale. Forma *suouetaurilia* este socotită a fi neregulată, noi avînd de fapt:

1) Un compus care grupează trei elemente; dar asemenea feluri de compuşi mai sînt atestaţi în alte limbi IE vechi, cf. gr. νυχθήμερον (*nykhthēmeron*), „noapte şi zi”, deci obiecţia nu e întemeiată;

2) O dificultate fonetică, prin forma *oue*, şi nu *oui*. Pe aceasta o depăşim, dacă aşezăm termenul în cadrul înţelesului său exact şi dacă îl repunem în condiţiile care i-au dat naştere. Nu e vorba de un compus obişnuit, ci dintr-o formă juxtapozitivă, cuprinzînd nu teme nominale ca atare, ci forme cazuale precise. El e format dintr-un şir de trei ablativ: **sū*, vechiul ablativ al lui *sūs* (cf. *sūbus*, vechea formă de ablativ de la plural), *oue*, ablativ neregulat, şi în fine *taurō*. Aşadar, sînt tocmai trei ablativ juxtapuse, ansamblul fiind subsumat ca un cuvînt unic prin sufixul adjectival *-īli-*, [în forma de plural] *-īlia-*, adăugat la ultimul

termen, cu eliziune. De ce această juxtapunere? Dat fiind că termenul este extras din expresia rituală în care numele animalului jertfit se află la ablativ: *sū facere*, „a jertfi printr-un animal”, iar nu animalul însuși; *facere* + ablativul este în mod cert construcția cea veche. Prin urmare, era vorba de a face actul sacru *prin mijlocirea* acestor trei animale; o grupare veche, consacrată, a acestor trei specii, din care *sūs* definește pe cea porcină. Trebuie să reluăm acum un capitol din *De Agricultura* lui Cato (141), un text celebru care descrie felul de a proceda la lustrăția câmpurilor, o ceremonie de purificare, de ordin privat. În acest text, care a fost adesea citit, citat și folosit, este vorba în mod aparte despre *suouetaurilia*. Împlinindu-și jertfa, proprietarul câmpului dat trebuie să pronunțe aceste cuvinte: *macte suouetaurilibus lactentibus esto!* Este o rugăciune pentru Marte, pentru ca el să primească aceste *suouetaurilia lactentia*, trei animale „de lapte”, fragede de tot. Cererea aceasta mai este formulată încă o dată în termenii următori: *Mars pater, eiusdem rei ergo macte hisce suouetaurilibus lactentibus esto!* Apoi Cato merge mai departe, spunând: *ubi porcum immolabis, agnum uitulumque, oportet ...*, „când vei jertfi acel *porcus*, *agnus* și *uitulus*, se cade ...”. Jertfa cuprinde așadar, în fapt, aceste trei animale, care sînt denumite acum *porcus*, *agnus* și *uitulus*. Să comparăm deci termenii jertfei nominale (*porcus*, *ouis* și *taurus*) și cei ai sacrificiului real (*porcus*, *agnus* și *uitulus*). Termenii se înșiruie exact în aceeași ordine spre a desemna animalele jertfite. Rezultă că *uitulus* este un pui al lui *taurus*, *agnus*, un pui al lui *ouis*, deci *porcus* va fi un pui al lui *sūs*: faptul acesta se deduce, ca să spunem așa, matematic, suprapunînd denumirile rituale și spețele reale ale jertfei. Se impune, prin urmare, concluzia că *porcus* nu putea fi decît „purcelul de lapte”. Între *sūs* și *porcus* diferența nu este

nicidecum cea care desparte animalul sălbatic de cel domestic: e vorba, de fapt, de o deosebire de vîrstă, *sūs* fiind animalul adult, iar *porcus*, purcelul. Mai dispunem și de un alt text care să ne deschidă ochii. În *De re rustica* lui Varro (II, 1), pasaj referitor la creșterea animalelor, autorul le oferă crescătorilor unele îndrumări. Animalele foarte tinere nu trebuie înțarcate înainte de a trece cîteva luni: *agni* la patru luni, *haedi* la trei, *porci* la două luni. Așadar, *porcus* se află în paralelă cu *agnus* și cu *haedus*. Am putea relua cea mai mare parte a acestui capitol, atît de multe exemple se află în el. Varro arată că *sues* pot fi recunoscute ca fiind de rasă bună *a progenie*, „după cum nasc”: *si multos porcos pariunt*, „dacă dau naștere la numeroși *porci*”. În privința hranei lor, era obiceiul ca, vreme de două luni, să se lase *porcos cum matribus*, „*porci* lîngă mamele lor”, ba chiar și ceva mai mult: *porci qui nati hieme fiunt exiles propter frigora*, „*porci* cei născuți iarna ajung firavi din pricina frigului mare”; apare aici, în mod semnificativ, legătura dintre *porcus* și *mater*.

Într-un arhaism din vocabularul religios, *porci* care au zece zile *habentur puri*, „sînt socotiți curați” și de aceea sînt numiți *sacres* (vechea formă de plural pentru *sacri*, plecînd de la un adjectiv [de declinarea a III-a] **sacris*); *sacres porci*, o expresie foarte veche, e totuna cu „porci de zece zile”. De asemenea, *lactens porcus* apare adesea, dar nu întîlnim niciodată **lactens sūs*. Întîlnim și un diminutiv *porculus* sau *porcellus*, la fel cum avem *agnus /agnellus*, sau *uitus / uitellus*; dar [în latina veche] nu există **sūculus*, numele animalului adult neprimind un diminutiv. Astfel, înțelesul lui *porcus* – care apare în pasajul dat poate și de patruzeci de ori! – este statornic. El nu se schimbă nici în uzul de mai apoi. Cicero îl ia cu același sens: în legătură cu o *uilla* („conac de țară”), el scrie *abundat* ‘porco, haedo, agno’, o expresie în

care *porci* apar laolaltă cu celelalte animale tinere, cu *haedi* și cu *agni*, „iezii” și „micii”. Cunoaștem două nume ale „porcarului”: *sūbulcus*, „care păstorește *sues*” (paralel cu *būbulcus* [„care păstorește vitele, *boues*”]) și *porculātor*. Ce rațiune ar fi fost să se creeze doi termeni distincți, dacă ambele cuvinte, *sūs* și *porcus*, erau echivalente ca sens? De fapt, *porculātor* se ocupă de porcei, care cer o îngrijire aparte, iar *sūbulcus*, de porcii adulți. Este deci un fapt stabilit că, în toată latinitatea veche și pînă în latina clasică, *porcus* nu desemna nimic altceva decît „purcelul (de lapte)”. Așadar, opoziția este de înțeles; numai că rămîne de mirare cum de n-a fost ea sesizată pînă acum, ducîndu-se doar mai departe traducerea greșită a unui termen atît de comun cum e *porcus*. Situația aceasta a lui *sūs* față de *porcus* este întocmai cea a gr. *hṡs* (ὄς, ὄως), față de *khoĩros* (χοῖρος). Diferența aceasta este de mare însemnătate; în cultul domestic sau în cel public nu există nici un animal mai adesea adus ca jertfă decît *porcus*, „purcelul fraged”.

Ceea ce noi descoperim abia, latinii știau bine; Varro ne dă, împreună cu o etimologie fantezistă, exact echivalența pe care am relevat-o: *porcus Graecum est nomen, ... quod nunc eum uocant choiron* [*porcus* e un nume grecesc ... pentru că ei îl numesc acum *choiros*] (*R.R.*, II, 1).

Dar cuvîntul *porcus* nu apare numai în latină: îl putem regăsi și în limbile italice. Același contrast, între *si* și *purka*, îl aflăm în umbriană, în textul ritual în care aceste cuvinte apar deopotrivă. Trebuie să vedem deci ce înseamnă această distincție în umbriană.

Traducerea dată îndeobște *Tablelor Iguvine* este făcută în latină, prin urmare ea este puțin lămuritoare prin sine. Dar se cuvine ca noi să luăm aminte la adjectivele care însoțesc pe *si* și pe *purka*. Pe *si* îl avem împreună cu *kumia*, tradus prin „gravidă”,

sau cu *filiu*, tradus prin „lactens” („de lapte”); pe de altă parte, avem pe *purka* [singur]. Or, legătura dintre *lactens* și *sūs* nu e cu puțință în latină. Iar diferența din umbriană [, dacă traducem astfel,] ajunge de neînțeles: dacă umbrianul *si* ar putea desemna animalul și ca „grauida” și ca „lactens”, ce ar mai însemna *purka*? Același cuvânt fiindu-le aplicat și adultului, și nou-născutului, deosebirea de denumire nu se mai justifică, iar cuvântul celălalt, *purka*, devine inutil.

Într-un text ritual atât de exact, de ce totuși această deosebire, aici *si*, iar acolo *purka*? Cheia problemei o dă de fapt semnificația lui *filiu*. Mai există o posibilitate de a traduce, alta decât cea tradițională. Pentru *filiu* putem lua în seamă două interpretări cu puțință: una prin „lactens”, „de lapte”, dar ne putem gândi și la o a doua, prin „lactans”, „care alăptează”. Într-adevăr, umbr. *filiu* se înrudește cu gr. *thēlys* și cu lat. *fēmina*: acesta înseamnă în latină „cea care alăptează”, iar în grecește *thēlys* avea aceeași valoare. În vechea irlandeză și în lituaniană, o formă venind de la aceeași rădăcină [IE **dhē-*] și avînd un sufix *-l-* se referă la „mamă”: lit. *pirm-delū*, „animal care alăptează prima dată”. Putem să înțelegem așadar umbr. *filiu* nu drept „lactens”, ci drept „lactans”. Scroafa este deci caracterizată ba prin „grauida”, ba drept „lactans”, după cum ea nu și-a avut sau și-a avut deja purceii. Atunci *purka* poate fi numele puiului, adică este „purcelul de lapte”, ca și lat. *porcus*, iar situația care era de altfel de neînțeles devine din nou inteligibilă. Avem astfel certitudinea că diferența aceasta, ilustrată și în latină, și în umbriană, este o deosebire lexicală moștenită. Ea este, în fapt, mai veche decât italia comună.

În celtică, numele care îi corespunde lui *porcus*, adică, sub raport fonetic, irl. *orc*, este mereu citat laolaltă cu grupul lui *porcus* și cu traducerea „porc”. Dar precizarea pe care o așteptam ne este totuși adusă de Dicționarul detaliat al Academiei

irlandeze, care îl traduce pe *orc* prin „porc tânăr”; astfel, seria italică și celtică se află integrată laolaltă în această semnificație.

În germanică, cele două cuvinte corespunzătoare sînt reprezentate prin derivate ale lor, de o parte v.g.s. *swein* (germ. *Schwein*), de altă parte *farh*, *farhili* (germ. *Ferkel*). Aici, după cum ne-o arată formele moderne, *Ferkel* este „purcelul”, specificat ca un diminutiv, pe cînd *swein*, „porc”, derivat de la **sū-*, nu comportă un diminutiv. Corespondentul germanic al lui *porcus* atestă deci, în mod nemijlocit, sensul de „porc tânăr”, pe care l-a și păstrat.

În sfîrșit, în slavă și în baltică, lit. *paršas*, sl. *prasę* (de unde și diminutivul rus. *porosěnok*) i se opun lui *svin*. Or, această veche formă slavă și baltică **parša-*, corespunzîndu-i lui *porcus*, are sensul de „purceluș”. Așadar, în slavă avem același contrast ca în germanică.

Demonstrația aceasta ar fi putut fi făcută din ambele părți deopotrivă; pornind de la germanică sau slava comună, ajungem la aceeași constatare ca și la plecarea, lipsită de prejudecăți, de la latină. În orice caz, mărturiile concordă, iar situația lexicală apare identică în toate dialectele apusene.

Acum contrastul dintre cei doi termeni va ridica o nouă problemă cînd ajungem în planul IE. Repartizarea celor două forme este inegală. Forma **sū-* este IE comună: ea este atestată totodată în IIR și în toate dialectele propriu-zis europene, pe cînd **porko-* nu părea să existe în IIR, ci doar în dialectele europene.

Din această distribuție dialectală și din sensul atribuit lui **sū-* și lui **porko-*, s-a tras concluzia că lumea IE nu cunoștea porcul decît ca o speță sălbatică. Înțelesul însuși al lui *porcus* arăta, pe cît se credea, că numai în Europa începuse creșterea animalelor porcine, după așezarea aici a unor grupuri etnice aparte.

Dar semnificația regăsită a acestor termeni duce la transformarea problemei. Ea capătă un nou înțeles, de vreme ce opoziția este cea dintre adult și nou-născut, iar nu cea sălbatic/domestic. Atunci de ce numele animalului fraged (**porko-*) nu este coextensiv cu acela al adultului (**sū-*)? Dar există oare într-adevăr o asemenea inegalitate de arie între *sūs* și *porcus*? Tot raționamentul se întemeiază pe argumentul că nu ar exista nici o urmă a lui *porcus* în domeniu IIR. Or, problema aceasta a evoluat considerabil, iar afirmația tradițională este contestată astăzi.

Însuși cuvântul **porkos* este atestat într-o arie învecinată, dar de cu totul altă limbă, anume în fino-ugrică, prin finezul *porsas*, mordvinul *purts* și zyrianul *porś*. Se cade de acord asupra faptului că aici vedem un împrumut comun al limbilor fino-ugrice, care au luat o formă cu *s-* dintr-un stadiu anume IE; dar la ce dată să fi intrat acest cuvânt în fino-ugrică?

Să constatăm mai întâi că înțelesul este sigur: „purcel (de lapte), porc mic”, în finlandeză; pentru celelalte limbi, dicționarele sînt mai puțin exacte, dar acesta este sensul probabil. S-a luat aminte la legătura cu formele IE și s-a discutat asupra posibilei datări a împrumutului făcut. Ceea ce pare sigur este că *porsas* din finlandeză presupune o temă în *-o-*; finala *-as* este o adaptare fineză a unei teme în *-o-*, înlocuit prin *-a-*, pentru că încă din fino-ugrică nu a mai fost păstrat *o-* în silaba a doua: **porso-* a ajuns *porsa-*. Radicalul **pors-o-* cuprinde o palatalizare caracteristică a lui **k* la **s*. Forma originară împrumutată de fino-ugrică avea și ea această palatalizare, la care s-a ajuns înainte de trecerea lui *-o-* din radical la *-a-*, caracteristică IIR, pentru că forma veche teoretică din IIR trebuie să fi fost în IIR **parśa-*, de unde în indică **parśa-*, iar în iranică **parsa-*. Fonetismul împrumutului fino-ugric ne aduce așadar la un stadiu anterior IIR comune, dar ulterior IE comune, care mai comporta încă un *k-* păstrat.

Acesta era deci un stadiu dialectal vechi, care a premers despărțirii IIR comune. Iată concluzia la care au ajuns specialiștii în limbi fino-ugrice. Dar ei s-au oprit în fața unei dificultăți; anume, forma-pre IIR presupusă de acest împrumut nu este atestată, pare-se, în IIR însăși: s-a șovăit, așadar, să se tragă totuși și o încheiere finală.

Avem însă acum această formă și în domeniul răsăritean. Un dialect medio-iranic din Răsărit, cunoscut numai de câțiva ani, khotaneza, ne îngăduie să stabilim existența și înțelesul unui cuvânt *pasa*, cu genitivul *pasā*, care desemnează „porcul”. Sensul este sigur, dat fiind că e vorba de texte traduse din sanscrită sau din tibetană, unde se întâlnesc datări luate din ciclul anual sau lunar animalier: există astfel un an sau o lună „a porcului”. Prin urmare, khotaneza ne prilejuiește restituirea formei IIR așteptate: *parśa-*; ea ne dă astfel dovada că **porko-* era cunoscut și în aria IIR¹.

Argumentul negativ nu mai este deci valabil. Desigur, în India nu mai este nici o urmă a lui **porko-*; dar un cuvânt de felul acesta este expus unor accidente. Există popoare care, din motive religioase, înlătură acest animal din jertfe și de la consum, în vreme ce populațiile Europei l-au prețuit. În iranică, așa cum știm acum, acest cuvânt a existat. Nu mai există deci nici o dificultate pentru a admite că, în principiu, tema IE **porko-* este comună întregului tuturor dialectelor; am constatat prezența ei și în iranica de E, iar acest fapt e confirmat și de împrumutul din fino-ugrică.

Desigur, nu putem încă stabili sensul exact al termenului din khotaneză, o limbă vorbită târziu, prin sec. VII-VIII d.C. Dar,

¹ K. Hoffman a susținut apoi în mod convingător necesitatea restituirii unui **parśa-*, „purcel”, și în avestică (în MSS, 22, 1967, 29 și urm. [cf. R. Schmitt, 1969, 41, n. 1 și A. Morpurgo-Davies, 1972, 377.])

de vreme ce **sū-* le este comun IIR și limbilor europene, dacă în iranică s-a folosit deopotrivă și **porko-*, înseamnă că el era deosebit față de **sū-*. Trăsăturile presupuse sau stabilite în mod direct concordă cu faptele sigure scoase din uzul textelor.

Toate acestea, existența a două cuvinte folosite încă din vremea IE și deosebirea de înțeles pe care am subliniat-o, ne îngăduie să afirmăm că, în IE comună, **porko-* însemna „porc mic”. Concluzia negativă a doctrinei tradiționale nu mai este deci întemeiată: porcul exista într-adevăr în crescătoriile IE. Acest fapt este dezvăluit prin vocabular, care distinge între *sūs* și *porcus*, cu o deosebire simetrică aceleia pe care o întâlnim la numele celorlalte animale domestice.

Mai trebuie să remarcăm, în cadrul acestei opoziții dintre *sūs* și *porcus*, faptul că deosebirea lexicală care desparte cei doi termeni poate să se realizeze mai târziu și prin intermediul unor denumiri diferite. Opoziția *sūs* / *porcus* se păstrează în decursul întregii latinități, pînă după epoca clasică, dar mai apoi valoarea proprie lui *sūs* trece asupra lui *porcus*, care ajunge să-i preia funcția: în momentul acesta *sūs* începe să dispară.

În *Glosele* de la Reichenau, prețioase pentru trecerea de la latină la franceză, termenul *sūs* este glosat drept „porcus salvaticus” [„porc sălbatic”]. Astfel, *sūs* a fost mărginit pînă la urmă la înțelesul acesta aparte, iar *porcus* i-a luat locul ca nume generic al „porcului”. Dar era necesar să se facă din nou un termen care să-l înlocuiască pe *porcus* în sensul său vechi: avem astfel pe *porcellus*, de unde fr. *porceau* [și rom. *purcel*].

Apoi, sub influența limbii *Evangheliilor*, unde *porcellus* [ca în limba populară] însemna adesea „porc”, s-a recurs [în Apus] la crearea unui termen tehnic: fr. *goret* [diminutiv de la *gore* din v. fr., cu sensul de „scroafă”]. Expresia deosebiri a fost înnoită, dar a fost păstrată aceeași diferență: căci este important să se rămînă la o opoziție care ține, în sine, de o realitate extralingvistică aparte, cea a creșterii animalelor.

Capitolul III

Próbaton și economia homerică

Sumar – S-a susținut că termenul alcătuit în grecește *próbaton* desemnează turmele mici, mai cu seamă „oile”, pentru că, într-o turmă amestecată, oile „merg în frunte” cel mai adesea (*pro baínein*).

Se arată aici că o asemenea teză este de nesuștinut:

- 1) La început, *próbaton* desemnează la fel de bine turmele de vite mari ca și pe cele mici;
- 2) Grecii nu aveau turme amestecate;
- 3) Cuvântul *probáinō* nu înseamnă „a merge în frunte”.

În fapt, *próbaton*, un singular secundar de la pluralul (*tà*) *próbata*, trebuie să fie apropiat de *próbasis*, „bogăție (mobiliară)”; oaia este numită *próbaton* ca o „avuție mergătoare” prin excelență, prin opoziție cu bunurile care zac în tezaure (*keimēlia*).

Am luat seama la o problemă pusă de coexistența mai multor termeni care par să aibă aceeași semnificație înlăuntrul uneia sau a mai multor limbi IE.

O situație analoagă se înfățișează în greacă, unde avem și pentru numele unei alte specii, a aceleia ovine, tot doi termeni: *ówis* (ὄwis > ὄς) și *próbaton* (πρόβατον). Acești doi termeni desemnează și unul, și altul oaia, și încă din cele mai vechi texte.

Cel dintîi este un vechi cuvînt din vocabularul IE comun, păstrat ca atare în greacă, în latină, în sanscrită și pe care îl regăsim acum în luwi (luvită), sub forma *hawi-*. Cel de-al doilea este strict grecesc; iar după forma însăși, bănuim că el este o creație relativ recentă.

La Homer, *ówis* și *próbaton* coexistă, apoi *ówis* dispare, lăsîndu-i locul lui *próbaton*, care este singurul rămas pînă în epoca modernă. Iată ce problemă se pune: de ce avem doi termeni deosebiți? Ce înseamnă termenul cel nou? Dat fiind că pentru primul este suficient să constatăm că este un cuvînt IE comun care nu este analizabil mai departe.

Dar cel de al doilea, *próbaton* (πρόβατον), luat în sine, fără a ține seama de ceea ce reprezintă, poate fi legat în greacă, în mod clar, de verbul *probainō* (προβαίνω), „a merge, a înainta”. Dar ce semnifică exact acest raport între „oaie” și „a merge” și cum să-l interpretăm? Există o explicație dată de comparatistul german H. Lommel¹, devenită clasică și predată peste tot ca evidentă: *probainō* înseamnă „a păși înainte”; *próbaton* ar fi animalul din turmele mici, anume care „merge în față”. Dar în fața cui? În unele țări din Africa, turmele sînt alcătuite adunînd animale din mai multe specii diferite; iar cele care merg în față sînt oile. Ca atare, *próbaton* ar desemna animalul care merge în fruntea unei turme alcătuite din specii diferite. Această explicație, admisă de Wackernagel, a intrat între bunurile publice: ea apare ca atare în Dicționarul lui Liddell și Scott.

¹ În *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, 1914, 46-54.

Noi va trebui să reluăm istoria acestui termen, spre a vedea, pe baza modului în care e folosit, dacă dezvoltarea sa ca sens, de-a lungul unei evoluții pe care o putem urmări în mod complet, confirmă într-adevăr explicația care a fost dată.

Încă de la început trebuie să remarcăm că forma cuvîntului *próbaton* nu este cea mai obișnuită; cele dintîi exemple sînt la plural, *tà próbata*, iar, la o dată veche, singularul este necunoscut. La Homer și la Herodot nu e folosit decît pluralul. Mai ales la Herodot vedem apărînd treizeci și unul de exemple pentru plural, dar nici unul al singularului. În poemele homerice, spre a desemna un animal, se întrebuintează mereu, la singular, *óis*, niciodată *próbaton*; în fapt, singura formă homerică este *próbata* – iar acesta nu e numai un detaliu morfologic. Se cade să vorbim mai degrabă nu de un plural, ci de un „colectiv”: *tà próbata* [, „oile luate laolaltă”]. Prin urmare, forma *próbaton* este ceea ce se numește un „singulariv” [un singular secundar, izolator]: cf. și legătura dintre *tálanta* [„talerele balanței”] și *tálanon* [„balanță, greutate, talant”], sau dintre *dákrya* [„lacrimi”] și *dákryon* [„lacrimă”, singular refăcut, față de vechiul *dákry*]. Numele generice de animale sînt cel mai adesea colective: *tà zōia* (τὰ ζῷα) este mai vechi decît singularul *tò zōion* (τὸ ζῷον).

Un termen nou, creat tot pe teren grecesc și care mai există și în greaca de azi, este *tò álogon* (τὸ ἄλογον, specializat cu înțelesul de „cal” încă din papirusurile de la puțină vreme d.C.). În *tò álogon* se cade să vedem un singulariv de la *tà áloga*, „dobitoacele”, literalmente „cele fără rațiune” (*á-log-a*), folosit pentru animalele cele mai obișnuite și mai folositoare, anume pentru „cai”. De asemenea, în latină, *animalia* este mai vechi decît singularul *animal*. Acest tip de desemnare este foarte frecvent: o mare parte din numele de animale sînt colective.

Legăturile morfologice dintre *tà próbata* și verbul *probaínō* rămân de precizat. La prima vedere, *próbaton* sau *próbata* par a reprezenta un cuvânt compus în *-batos*, un adjectiv verbal venind de la *bainō*. Dar astfel nu am avea un sens normal: de pildă, *ábatos*, *dýsbatos*, *diábatos* au toate fie un înțeles de-a dreptul pasiv, arătînd „ceea ce se trece, este trecut”, cu o precizare adăugată de primul element al compusului [*á-batos*, „netrecut”, *dýs-batos*, „greu de trecut”, *diá-batos*, „stră-bătuț”], fie unul potențial, „ceea ce poate (sau nu) să fie trecut”. Același înțeles îl aflăm la adjectivul simplu *batós* (βατός), „(care poate fi) trecut”, „accesibil”. O altă valoare apare însă în compusele cu sens activ, ca *hypsibatos*, „care a urcat sus, s-a înălțat”.

Dar lui *próbaton* nu i se potrivise nici înțelesul activ, nici cel potențial sau pasiv, în el cel de-al doilea element funcționînd ca un fel de participiu prezent, „care pășește”. Într-adevăr, gramaticienii antici făceau o deosebire între *próbaton* și adjectivele în *-batós*: după ei, dativul plural al lui *próbaton* este *próbasi* (πρόβασι). Avem deci în față o formă a unei teme consonantice: *pro-bat-* (προ-βατ-), [iar nu προ-βατ-ο-] este singura formă care explică acest dativ și ea este cea care trebuie postulată ca atare. Ea se justifică și sub raport morfologic, pentru că există forme radicale sufixate cu *t-* (cf. skr. *jít-* [„trăit”], *kṣít-* [„cîrmuit”]) pe care greaca le-a adaptat apoi la un tip sufixal și la un tipar de flexiune mai curent: față de skr. *pari-kṣít-* [„cîrmuind în jur”] avem gr. *peri-ktít-ai* (*Od.*, 11, 288 [„vecinii, cei împrejur cîrmuiți”]); cf. lat. *sacer-dōt-*. Acolo unde greaca avea forme în *thet-* [„orînduit(or)”], ea a normalizat în *thet-ēs*, ceea ce constituie unul dintre procedeele pentru a alinia la o normă formele arhaice și oarecum aberante. În cazul lui *próbaton* avem un fenomen analog, dar un procedeu diferit: aici s-a recurs la tematizare (facilitată de existența pl. *probat-a*), spre a aduce

la norma tematică forma originală consonantică *-bat-*, garantată deopotrivă de pluralul atestat *próbasi* și de sensul cuvîntului, asemănător unui participiu prezent activ.

Odată ce am luat seama la faptele morfologice într-un chip ceva mai precis, să luăm aminte și la înțeles. După Lommel, așa cum am văzut, *próbata* desemnează turmele mici, în speță oile, ca unele care „umblă în fruntea” întregii turme; pentru teza lui Lommel este deci o condiție esențială ca *próbata* să fie anume „animalele mici”. Dar acesta să fie oare felul în care era folosit cuvîntul nostru? – Nicidecum. Iar exemple avem destule atît din textele literare, cît și din epigrafia dialectală veche.

Mai întîi la Homer. În *Il.*, 23, 550: „Ai în șălașul tău mult aur, ai și aramă, ai și *próbata*, ai și roabe²...”; ce să însemne aici *próbata*? – Evident că „vitele” în genere, de vreme ce nu se specifică nici o speță aparte. Herodot scrie chiar τὰ λεπτὰ τῶν προβάτων pentru a vorbi despre „vitele mici”, ceea ce ar fi absurd dacă *próbata* ar fi desemnat deja „animale mici”. Așadar e vorba despre „vite”, fără vreo specificare nici asupra speciei, nici asupra taliei lor. Putem afirma, după cercetarea tuturor exemplelor date, că la Herodot acest termen este aplicat oricărui fel de vite, mari sau mici. La Hippocrate, care scrie în dialectul ionic vechi – și al cărui vocabular prezintă un mare interes – aflăm o opoziție limpede între *próbata* și *ánthrōpoi*, între „vite” și „oameni”.

² [Textul versului se încheie totuși prin *kai mōnykhes híppoi*, „și cai cu copita întreagă” (adică „solidă”); „monocopitatele” sînt deosebite astfel de „vitele paricopitate” laolaltă, fiind alăturate „roabelor” (feminin) pentru că și turmele sînt în covîrșitoare majoritate alcătuite din animale de sex feminin: gr. *hippos* e epicen.]

Iată apoi un fapt decisiv dintr-o inscripție arcadiană referitoare la Atena Alea din Tegeea: τὸ μᾶλλον πρόβατον ... τὸ δὲ μείον, „*próbaton*-ul mai mare și cel mai mic”; și mai există un alt exemplu asemănător tot cu μέλος și cu μείζων. Toate acestea definesc cu claritate acest cuvânt ca unul desemnând ansamblul „vitelor”, fără vreo specializare aparte. Putem preciza și momentul în care înțelesul s-a restrâns la acela de „vite mici”: faptul acesta s-a produs în attică.

Nu e nevoie să mergem mai departe: dacă *próbata* este mai întâi și peste tot numele generic al „vitelor”, devine cu neputință sprijinirea preistoriei acestui termen pe înțelesul de „vite mici”, care e relativ recent. Un al doilea punct esențial este acela al problemei existenței cu adevărat, în vremurile preistorice, în Grecia, a unor mari turme amestecate, în fruntea cărora să fi mers oile. Asemenea obiceiuri se văd, pe cât se spune, în Africa. Dar aici, în Grecia, obiceiul păstorilor admitea oare mari grupări care să cuprindă animale felurite?

Nu cunoaștem descrieri explicite, dar avem mărturii indirecte asupra alcătuirii turmelor, prin fapte de vocabular bine cunoscute, pe care avem a le reaminti. Nu există un nume uniform sau un compus uniform care să desemneze turma, ci doar termeni deosebiți, în funcție de animale, cu nume speciale pentru păstorii respectivi:

pōy este exclusiv turma de oi (cu păstor *oiopólos*)
agélē turma de vaci (cu păstor *boukólos*)
sybósion turma de porci (cu păstor *sybōtes*)
aipólion turma de capre (cu păstor *aipólos*)

Vom nota că numele păstorului de oi, al „ciobanului” (*oio-pólos*, lat. *berbicarius*) este alcătuit pornind de la **ówis*, iar nu de la *próbaton*.

Distincția aceasta există și în alte limbi: în latină, *pecudes* desemnează oile (cf. gr. πῶς, *pōy*), față de *armenta*, „turmele de vite mari”. Vom mai compara și engl. *flock* și *herd* [sau rom. *ciopor* și *cireadă*]: engleza [și alte limbi] cunosc limpede un șir de termeni distincți după speciile de animale.

Dacă aflăm numai nume de turme aparte, înseamnă că marile turme amestecate nu existau niciodată; fiecare speță își avea păzitorul ei deosebit și păștea aparte.

Iată deci un argument decisiv împotriva explicației date de Lommel. Practica aceasta a creșterii animalelor este destul de veche în Grecia pentru ca, multă vreme înainte de epoca lui Homer, să fi existat o împărțire a muncii între diferiții păstori specializați. Chiar și în myceniană descoperim un *su qo ta* – care îi corespunde homericului *sybōtes*, și un *qo u ko ro* – care îi răspunde lui *boukólos*; cunoaștem și numele mycenian al „căprarului”, *ai ki pa ta*. Așadar nu există nimic, nici în tradițiile, nici în vocabularul grecesc, care să îngăduie presupunerea existenței unor turme amestecate: cel de-al doilea argument al lui Lommel este caduc.

Rămîne totuși legătura etimologică dintre *próbata* și *probaínō*, care ar părea să impună pentru *próbata* înțelesul de „care merg în frunte”. Dar chiar și pentru un verb cu o formă atât de lămurită, cum e *probaínō*, nu trebuie să ne temem de o verificare. Or, atunci cînd recitim exemplele, ne dăm seama că *probaínō* nu înseamnă niciodată „a merge în frunte”, cu toate că toate dicționarele vor să ni-l dea. Trebuie să vedem anume pe ce fel de exemple se întemeiază ele în privința acestei semnificații.

Înțelesul cel mai frecvent este în realitate acela de „a pași înaintea, a înainta, a se deplasa în față”, iar acest sens nu are nevoie de justificări, exemplele fiind clare de îndată; la Homer (*Il.*, 13, 18) κραίνῃ ποσὶ προβιβάζ inseamnă „călcînd

înainte cu pași zdraveni”; Lysias (169, 38) are προβεβηκώς τῇ ἡλικίᾳ, „înaintat în vîrstă”. Deci peste tot aflăm „a înainta”.

Dar se stabilește și un al doilea sens: „a merge în fața cuiva” – ceea ce este cu totul altceva. Sensul acesta este întemeiat pe trei exemple homerice, toate de același fel: ὃ τε κράτει προβέβηκε (*Il.*, 16, 54), „care îi depășește (pe ceilalți) prin putere, în tărie”, ceea ce trebuie înțelese drept „mai presus în tărie” (cf. *Il.*, 6, 125; 23,890). Dar în toate aceste pasaje apare **un perfect**; și [în traducerile curente] s-a produs o gravă confuzie între valoarea aspectului perfect și sensul verbului: *probainō* este „înaintez, merg înainte”, astfel că pf. *probēbēka* înseamnă „mă află într-o poziție înaintată”: prin urmare, în *Il.*, 10, 252, ἄστρα δ’ δὴ προβέβηκε, [„iar stelele se află înaintate”] formează o expresie spre a spune „noaptea e înaintată”. Așadar, dacă se spune προβέβηκε ὅπαντων sau κράτει, aceasta înseamnă aflarea „în poziție înaintată *față de toți* sau *în tărie*”. Într-adevăr, la Homer avem πολὺ προβέβηκας ὅπαντων (*Il.*, 6, 125), care înseamnă „te afli cu mult înaintea tuturor”. Iar pentru că *probainō* nu înseamnă „a merge în frunte”, ci „a înainta”, se face apel la exemplele de la perfect, spre a dobîndi sensul de „a fi înaintea...”. Dar înțelesul acesta nu face decît să ilustreze valoarea normală a perfectului [de „stare încheiată”]; cît despre ideea superiorității, ea rezultă din genitivul separativ care arată [în grecește] punctul de plecare față de care te afli „în poziție înaintată”. Nu există deci nici o diferență de sens între ἄστρα προβέβηκε de mai sus și cele trei exemple citate. Sensul este unul și același: nu se cuvine să-l subîmpărțim în categorii, spre a deosebi exemple univoce. În latină există într-adevăr o deosebire între *progređior* [„înaintez”], care este echivalentul exact al lui *probainō*, și *praegređior*, „umblu

în fața celorlalți”. Dar *probainō* îi corespunde numai lui *progredior*.

Ca atare, *próbata* nu înseamnă „care merge în fruntea turmei”. Cad unul după altul toate argumentele care sprijineau o atare explicație: 1) *próbata* nu arată „vitele mici”; 2) turmele grecești nu erau amestecate; 3) înțelesul lui *probainō* nu este cel de „a merge în frunte”, ci de „a înainta”.

Ce ne mai rămîne prin urmare? O legătură între *próbata* și *probainō*. Or, noi trebuie să pornim de la sensul de „a înainta”, spre a putea înțelege această legătură: *próbata* înseamnă „ceea ce înaintează” – și mai ce? Această desemnare pare a fi singulară, oarecum enigmatică. Să fie acesta un privilegiu al „vitelor”, iar celelalte animale nu „înaintează” și ele în mod normal?

Soluția ne este dată de un termen înrudit cu *próbata* din punct de vedere morfologic, dar de care nu s-a ținut încă seama pînă acum. Acesta e cuvîntul homeric *próbasis* (πρόβασις), un derivat abstract în *-ti-*, obținut tot de la verbul *probainō* și care apare o singură dată la Homer, dar în condiții, pentru noi, ideale: *keimēlia te próbasin te* (*Od.*, 2, 75). Expresia aceasta homerică desemnează „bogăția”: *próbasis*, un cuvînt în *-si-s* din clasa abstractelor capabile să arate o noțiune colectivă. Această aptitudine a ei este ilustrată prin termeni similari, ca *árosis*, „aratul”, dar și „arătura”, ca „pămînt arat” (cf. fr. *marcher dans les labours* [sau rom. *a merge prin arătură*]); *ktēsis*, „posesiunea”, dar și „toate *ktēmata* [„bunurile posedate”] laolaltă”, la fel cum *árosis* este întregul pămînturilor arate.

De asemenea, *próbasis* desemnează întregul, luat laolaltă, al *próbata*. Iar opoziția *keimēlia/próbasis* este aplicată unor forme de posesiune ținînd de două categorii, după o despărțire care pare a fi esențială în economia lumii homerice: „bogății stătătoare, nemișcătoare”/„bogății

umblătoare, mișcătoare”. Așadar *próbasis* înseamnă ὄσα προβαίνει, „ceea ce înaintază, mișcă (dintre avuții)”.

Acest mod de a concepe bogățiile, sub cele două forme ale lor, poate să ne aducă aminte, foarte sumar, de împărțirea noastră în „bunuri mobiliare” și „imobiliare”. Pentru noi, „imobilele” sînt niște „clădiri”; iar „cele mobile”, niște „sume în numerar”. În Grecia homerică, împărțirea aceasta era cu totul concretă; tot ceea ce „stă, zace” (*keítai*), anume *keimēlia*, metale prețioase în lingouri, aur, aramă, dar și fier, se opune la ceea ce alcătuiește *tà próbata*, „bogățiile pe picioare”, care cuprind de fapt turmele, „vitele” în genere. Exact acesta este înțelesul lui *próбата*, pe care l-am observat la scriitorii vechi.

Explicația aceasta așează într-o nouă perspectivă toată civilizația homerică. Lommel își imaginase un tip extraordinar de primitiv de turme, alcătuite din mari mase de animale. De fapt, *próбата*, aproape de *próbasis*, arată o organizare socială mult mai evoluată. În societatea homerică, avuția este o realitate multiplă, luată în seamă sub diversele valori pe care le disting în mare *keimēlia* și *próбата*.

De asemenea, aceeași distincție s-a păstrat, pînă la o epocă mult mai recentă, în germanică. În lumea scandinavă avem o formă de desemnare care ne reamintește de *próбата*. E vorba de v. isl. *gangandi fé*, traducibil în germană prin „gehendes Vieh” [„avuție umblătoare”], dar unde *fé* reprezintă lat. *pecus* în sensul său germanic (v. Cap. IV), adică „bogăția”: astfel, got. *faihu* traduce pe gr. *argýrion*, „argint, bani”. Sensul expresiei este deci acela de „avuție mergătoare”, spre a desemna „vitele”. O altă posibilitate de apropiere (dar nimic mai mult) este oferită de hitt. *iyant-*, „oaie”, care prezintă forma unui participiu activ al verbului *i-* (gr. *eími*), „a merge, a umbla”. Dar nu avem încă siguranța

că acesta este numele exclusiv al „oii” și nu acela al vreunei spețe aparte. Dacă acest sens ar fi confirmat, apropierea ar fi izbitoare.

Iată faptul esențial. În privința restului dezvoltării semantice, nu e nevoie să insistăm asupra unei evoluții reprezentate prin multe exemple, în toate limbile și în toate epocile.

Sensul în care se restrânge termenul generic este impus de noțiunea speciei prevalente; acest fapt general e bine atestat:

Astfel, lat. *bestia* > fr. *biche* [lat. pop. *bîstia*, „căprioară”]

> engad. *becha*, „oaie”

lat. *animal* > dial. ital. de N *nimal*, „porc”

> alte regiuni *nemal*, „bou”

> [rom. *nămaie* (lat pop. *animalia*, s.f., „vită cornută”)]

Cel care preia vechiul nume generic este mereu animalul prin excelență, speța cea mai bine reprezentată și mai de folos la fața locului: it. *pecore*, „oi”.

Putem astfel să-l integrăm pe *próbata* în grupuri care se înnoiesc în fiecare clipă. Înțelesul particular [și secundar al sg.] *próbaton* [„oaie”] provine de pe urma condițiilor locale ale creșterii animalelor. Înțelesul dintâi, în legătură cu *probainō*, nu poate fi interpretat decît în cadrul unei structuri economice bine definite³.

³ Pentru ansamblul Capitolelor I, II, III se poate face apel la articolul nostru *Noms d'animaux en indo-européen*, în *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 1949, 74-103.

Capitolul IV

Vitele și banii: *pecu* și *pecunia*

Sumar – Pentru toți comparatiștii, IE **peku* desemnează „vitele” sau, într-un înțeles mai restrâns, „oaia”. Sensul de „bogăție”, atunci când apare la acest termen sau la vreunul din derivații săi (de ex. lat. *pecūnia*), este deci socotit drept secundar și se dă explicația că el ar rezulta dintr-o extindere semantică a termenului care desemna la început „bogăția prin excelență”, adică „vitele”.

Studierea lui **peku* și a derivaților săi, în cele trei mari grupuri dialectale unde este atestat – IIR, italice, germanica – duce la o răsturnare a interpretării tradiționale: **peku* desemna la origine „bogăția mobilă personală” – și doar prin **specificări** succesive a ajuns să poată desemna, în unele limbi, „vitele”, „vitele mici” și „oaia”. Evoluția lui e paralelă cu cea a lui *próbata* (Cap. III). În vocabularul economiei IE, care era o economie pastorală, există

un termen de o însemnătate capitală, **peku*, atestat în trei mari arii dialectale: IIR, italică și germanică. (Lituanianul *pekus* este foarte probabil un împrumut din germanică sau din vreo altă limbă apuseană.)

Toți comparațiștii cad de acord spre a vedea în **peku* numele IE al „vitelor” și a-l explica printr-o rădăcină **pek-*, „a tunde”. Acest termen ar desemna așadar în mod propriu „ovina”, ca purtătoare a unei blăni, și ar fi fost generalizat asupra tuturor „vitelor”. Așa se învață lucrurile încă de la începuturile gramaticii comparate.

Noi încercăm să arătăm aici că această concepție asupra lui **peku* nu se poate susține și că analiza datelor trebuie reluată. Cercetarea va lua pe rînd în considerare IIR, italică și germanică și va duce la unele concluzii care depășesc însuși domeniul luat în considerare.

I. Indo-iranica

Formele de studiat sînt vedicul *paśu-* și avesticul *pasu-*.

În vedică, sensul este, în ansamblu, acela de „vite”, confirmat prin felurite împrejurări ale întrebuintării termenului: legătura cu *vraja-*, „staul”, cu *gopā-*, „păstor”, cu *yūtha-*, „turmă” etc. Trebuie totuși să luăm aminte la următoarele:

1) *Paśu-* este un termen colectiv, care acoperă toate speciile de animale domestice (cai, boi) și numai pe acestea: *āśvavantam gomantam paśum* (RV, I, 83, 4 („vite, cai (și) boi”)); *paśum āśvyam gavyam* (V, 61, 5 [id.]) etc.;

2) *Paśu-* poate să cuprindă chiar și pe om, desemnat ca *paśu-* pe două picioare, în rînd cu *paśu-* pe patru picioare:

dvipāde cātuspade ca paśave (III, 62, 14 [„(turmei de) vite pe două și patru picioare]). Putem scoate acest lucru nu numai din pasajul acesta, așa fiind învățătura explicită din *Satapatha Brahmaṇa* (VI, 2, 1, 2) asupra celor cinci *paśu*:- *puruṣam aśvam gāṃ avim ajam* „pe om, cal, bou, berbec, țap”, dar și a altor texte care trec această definiție în cadrul teoriei sacrificiului.

Includerea omului printre *paśu*- este semnul unei societăți păstorești în care bogăția mobilă se compunea deopotrivă din oameni și animale, și în care termenul *paśu*-, însemnând mai întâi „avuție mișcătoare”, putea să fie potrivit și pentru „bipede”, și pentru „patrupede”¹.

Iranica întărește acest punct de vedere. Asocierea oamenilor și a animalelor, implicată în definiția vedică, este explicitată prin formula av. *pasu-vīra*-, „vite oameni”, a cărei vechime a fost recunoscută de multă vreme. Ce să însemne de fapt *vīra*-, „om, bărbat”, în formula av. *pasu-vīra*-, căreia îi face ecou, la celălalt capăt al ariei IE, *uiro pequo* din *Tablele Iguvine*? Pentru sanscrită, Lüders a arătat că *vīra*-, într-un context unde este legat de noțiunea de „vite”, desemnează „sclavul”. Sensul acesta, fie că e luat în mod strict [ca „rob”], fie că îl atenuăm pînă la „om de casă, slujitor”, este valabil și pentru *vīra*- din avestică, în *pasu-vīra*-.

Iată și o nouă confirmare, pe care o luăm dintr-un „cînt” (*gāthā*) al lui Zaratuštra. Într-o strofă cu un accent patetic (Y. 46, 2), Zaratuštra se plînge asupra neputinței sale de a înfrînge dușmănia cu care este înconjurat din toate părțile: „eu știu de ce-s fără putere, o Mazda: sînt *kamna-fšu*- („cu puține pasu”) și sînt *kamna-nar*- („cu puțini oameni”)! Cele două

¹ [Asupra întregii chestiuni, v. observațiile judicioase și reținute ale indo-iranistului R. Schmitt, 1969, 41]

calificative *kamna-fšu-*, „cu puține pasu”, și *kamna-nar-*, „cu puțini oameni”, vin în mod vădit din formula *pasu-vîra-*, cu transpunerea lui *vîra-* în *nar-*, cunoscută și în Avesta. Ceea ce-l face pe Zaratuștra să fie „fără putere” este sărăcia lui în *pasu-* și în *nar-*: avuțiile acestea, care alcătuiesc cele două spețe de bogăție mobilă, conferă întregul „puterii”. Așadar vom adăuga și locuțiunea gâdică *kamna-fšu-/ kamna-nar-* la repertoriul avestic al compuşilor clădiți pe expresia *pasu vîra-* și care evoluează prin termeni cuplați binar.

În diversitatea acestor mărturii lingvistice se oglindește însemnătatea lui *pasu-* în societatea pastorală din NE Iranului, a cărei ideologie inspiră părțile cele mai vechi din Avesta.

Ne vom mărgini la faza cea mai veche, fără a mai urmări și istoria ulterioară a lui *pasu-*, de altfel cunoscută. Acest termen vechi a ajuns astăzi să fie numele „oii” într-o parte a iraniceii. Urmează astfel o nouă specializare față de cea care, într-o epocă mult mai veche, i-a dat lui *pasu-* înțelesul de „vite”.

De asemenea, av. *vîra*, din *pasu-vîra-*, trebuie luat ca un element al bogăției mobiliare. Expresia întreagă desemnează ansamblul avuției mobiliare personale, particulare, atât oamenii cît și animalele, omul fiind cînd menționat și înglobat în *pašu-* (*pasu-*), cînd pomenit aparte de acesta.

Aceeași interpretare poate fi extinsă și asupra lui *uîro-* din umbriană, nu numai pentru că formula *uîro pequo-* vine dintr-o moștenire IE comună, dar și în virtutea unei trăsături specifice, proprii populațiilor italice, Umbrienilor și Latinilor. Încă nu s-a dat atenția cuvenită asemănării izbitoare dintre formularul umbrian și un pasaj anume din vechea rugăciune pe care o citează Cato. În umbriană revine de unsprezece ori o expresie rituală dată: *uîro pequo... salua seritu*, „păstrați tefere (*salua seruato*)... *uîro pequo*”. Să facem comparația cu

textul de la Cato: *pastores pecuaque salua seruassis* [„de ai păstra teferi păstorii și turmele”]. Este de ajuns să punem unul sub altul cele două texte:

umbriană: *uiro pequo... salua seritu*

latină: *pastores pecuaque salua seruassis*,

pentru a face să reiasă corespondența strânsă dintre cele două formulare. Toți termenii succesivi își răspund în identitatea lor etimologică, în afară de primul, unde același sens este enunțat prin termeni deosebiți: este vorba tocmai de umbrianul *uiro*, al cărui corespondent latin este nu *uiros*, ci *pastores*. De aici rezultă că umbriana desemna prin *uiro*, legat de *pequo*, pe oamenii însărcinați cu îngrijirea vitelor. Avem așadar în umbriană paralela exactă a noțiunii de *uīra* -, asociat cu *pasu*- în IIR.

Faptul că *pasu* trimite mai întâi la o valoare economică este întărit prin termenul *kṣu*-, care, deși înrudit cu *paṣu*- întocmai ca av. *fṣu*- față de *pasu*, s-a despărțit de el de timpuriu și își păstrează mai bine înțelesul dintâi. Adjectivul *purukṣu* semnifică „bogat în, plin de bogății, de avuții”, dar nu special „vite”. Acesta este un epitet hărăzit zeilor Agni, Indra, Soma și îl aflăm foarte des asociat cu unii termeni care desemnează „bogația”.

Se pare că toate aceste indicii dau la iveală înțelesul de „vite” ca o restrângere a celui mai vechi și mai larg de „bogație mobilă”, dat principalei forme de avere dintr-o societate bazată pe creșterea vitelor.

II. Latina

Alcătuirea lui *pecūnia* este unică în latină. Aceasta și este valoarea, dar totodată și dificultatea ei. Trebuie să insistăm cu atât mai mult asupra acestui fapt, cu cât problema morfologiei sale nu a fost încă tratată. Legătura formală a lui

pecunia cu *pecū* este aceea a unui derivat secundar, care provoacă lungirea vocalei finale a temei. Chestiunea esențială este aceea a sufixului. O paralelă la formarea lat. *pecunia* a fost semnalată cândva, între alții, de A. Meillet: este vorba de v.sl. *-ynji* (< *-*ūnia*). În v. sl., acest sufix *-ynji* alcătuiește abstracte extrase de la adjective, astfel *dobrynji*, „bunătate”: *dobrŭ*, „bun”; sau nume de persoane feminine obținute de la masculinile corespunzătoare: *bogynji*, „zeiță”: *bogŭ*, „zeu”. Putem chiar susține că avem un derivat slav în *-ynji* scos de la o temă în *-*u-*, și anume *lĭgynji*, „ușurare”: *lĭgŭkŭ*, „ușor” (cf. skr. *laghŭ-*, *raghŭ*, „ușor”).

Apropierea aceasta ar putea fi păstrată. Dar trebuie să tragem și consecințele ei. De vreme ce lat. *pecunia* este un abstract, el trebuie, ca și abstractele slave în *-ynji*, să presupună un **adjectiv** drept formă de bază. Am avea deci de luat în seamă *-*peku-* drept un neutru al unui adjectiv foarte arhaic, care să nu fi fost păstrat în nici o limbă. Dacă atare concluzie – de neocolit – pare prea îndrăzneată și dacă se crede că ea postulează o formă a cărei existență n-ar mai putea fi demonstrată de altfel, rămîne totuși alternativa de a o explica prin resursele morfologiei latine.

În acest caz vom apropia *pecunia* de derivatele feminine în *-nus*, *-nā*, create pornind de la nume în *-u-*: astfel, *fortūna* vine de la *-*fortu-* (cf. *fortu-itus*), sau *Portūnus* (și *opportūnus*) de la *portu-*. Atunci se cade să admitem că: 1) corespondența dintre lat. *pecunia* și tiparul slav în *-ynji* nu e decît aparentă și rezultă dintr-un proces secundar; 2) *pecunia* este un abstract în *-ia* creat chiar în latină de la un derivat în *-nus*, *-nā*, analog cu *Portūnus* și *fortūna* (cf. *portus* și *fortuitus*), sau, la rigoare, de la un feminin în *-*nī-*.

Aceasta este dilema în care ne încheie analiza acestui abstract din latină, fără paralelă directă: fie că *pecunia* ține de același tip de formare ca și slavul *-*ūnyā* și trebuie să fi

fost legat de un vechi **adjectiv**, iar nu de neutrul istoric *pecū*; fie *pecūnia* este un derivat direct de la neutrul *pecū*, dar printr-un procedeu de sufixare care nu mai este comparabil în mod nemijlocit cu cea a abstractelor slave în *-ynji*.

Celălalt substantiv derivat de la *pecū* este *pecūlium*, și aici este vorba de o formă care rămîne izolată și fără analogie printre neutrele în *-ium*. Dar alcătuirea ei o putem totuși deosebi. Între *pecū* și *pecūlium* trebuie postulat un intermediar **pecūlis*, care să fie față de *pecū* ceea ce reprezintă *idūlis* față de *idūs* sau *tribūlis* față de *tribus*. Asupra raportului dintre *pecū* și *pecūlium* vom aduce în comparație pe *edūlis* și *edūlia* (de unde sg. *edūlium*). De la *pecūlium* se ajunge la un verb denominativ *peculo(r)* [, „a umbla după bani, a delapida”], de unde și subst. *peculātus*, *-ūs* [„delapidare”]. Astfel seria *pecūlium* – *peculo(r)* – *peculātus* ajunge paralelă cu *dominium* – *dominor* – *dominātus* [, „domnie – a domni – dominație”]. Întregul lanț al derivatelor care fac grup împreună cu *pecūlium* au astfel o orînduire rațională.

Esențială rămîne acum problema sensului lui *pecūnia*, a sensului lui *pecūlium* și a relațiilor dintre ele și *pecū*. În ochii tuturor etimologiștilor, *pecū* reprezintă „vitele”; *pecūnia*, „bogăția în vite”; *pecūlium*, „partea de vite lăsată sclavului”. Așa ne învață toate dicționarele etimologice și lucrările de morfologie latină, repetînd o interpretare pe care o putem numi seculară, ba chiar milenară, de vreme ce ea ne vine de la etimologiștii romani, asupra termenilor *pecū*, *pecūnia*, *pecūlium*.

Legătura formală între acești trei termeni este sigură. Rămîne de văzut cum trebuie să o înțelegem. Pentru aceasta, trebuie să începem să stabilim ce înseamnă *pecūnia* și *pecūlium*.

1. *Pecūnia*

Nu e de ajuns să fi explicat legătura formală dintre *pecūnia* și *pecū*. Trebuie să elucidăm în paralel și raportul de sens care rezultă din cel de derivare. Or, putem consulta toți autorii latinității arhaice și clasice, putem parcurge toate citatele din dicționare; niciodată nu vom constata o legătură între înțelesul lui *pecūnia* și acela al lui *pecū*, „turmă, vite”. În toate exemplele, *pecūnia* înseamnă în mod exclusiv „avere, bani” și se definește drept *copia nummorum* [„mulțimea banilor, a monedelor”]. În acest caz, trebuie să procedăm prin inferare metodică, fără să mai ținem seama de punctele de vedere tradiționale. Dacă derivatul *pecūnia* are în mod exclusiv, încă de la primele sale exemple, înțelesul de „bani, avere”, gr. χρήματα, înseamnă că termenul de bază *pecū* se referă în mod exclusiv la o valoare economică și că el înseamnă „avere mobilă”. Numai astfel se va justifica înțelesul constant al lui *pecūnia*, care, ca un abstract colectiv, generalizează sensul propriu al lui *pecū*.

Doar în virtutea unui proces distinct, cu totul pragmatic și secundar, **peku*, al cărui înțeles era cel de „avere mobilă”, a fost aplicat în mod specific la realitatea definită prin „vite”. Trebuie să distingem în această analiză două planuri teoretice: cel al semnificației și cel al desemnării. În consecință, trebuie să distingem sensul propriu al lui **peku*, dezvăluit de derivatele sale vechi, și folosirea istorică a acestui cuvânt, spre a desemna „vitele”. Odată realizată îmbinarea semantică dintre **acest** termen, **peku*, și **această** realitate [extralingvistică], „vitele”, desemnarea se fixează pentru o vreme. Dar istoria nu se oprește în loc, iar alte și noi specificări pot să aibă și ele loc mai apoi; acesta este cazul diferențierilor operate în latină între *pecū*, *pecus*, -*oris* [„turmă de animale mici”] și *pecus*, -*udis* [„cap de animal”]. Ele țin

însă de istoria lexicală a latinei și nu mai interesează relațiile fundamentale pe care le scoatem noi la lumină.

Aceste relații au fost rău înțelese. Rezultatul este interpretarea inexactă atât a lui *pecū*, cât și a lui *pecūnia*. Iar aceste noțiuni inexacte au fost transpuse mai întâi de către latini, apoi de către moderni, în traducerea naivă a lui *pecūnia* prin „bogăție în vite”, pe care totul o dezmințe. Trebuie să punem ipoteza, complet inversă, că natura reală a lui *pecū* de la început își primește lămurirea pornind tocmai de la sensul real al lui *pecūnia*, atestat istoric.

Noțiunea de „bogăție mobilă”, exprimată prin *pecūnia*, putea îngloba și alte spețe decât „vitele”. Ne vom putea face o idee asupra întinderii inițiale a ei prin următoarea însemnare din P(auli) Festus, care trebuie să se refere la o locuțiune arhaică: *pecunia sacrificium fieri dicebatur cum fruges fructusque afferebantur, quia ex his rebus constant quam nunc pecuniam dicimus* [„se spunea că o jertfă se face cu *pecūnia* atunci când se închinau roadele pământului și fructele arborilor, pentru că din aceste lucruri constau ceea ce acum numim *pecūnia*”].

Pentru acest glosator, *fruges fructusque* [„roadele pământului și fructele arborilor”] alcătuiau *pecūnia*. Putem înregistra această valoare lărgită a lui *pecūnia* fără să respingem, ci reinterpretându-le, definițiile date de Varro: *pecuniosus a pecunia magna, pecunia a pecu: a pastoribus enim horum uocabulorum origo* [„*pecuniōsus* (vine) de la *pecūnia* mare, (iar) *pecūnia* de la *pecū*: dat fiind că originea acestor cuvinte (se trage) de la păstori”].

Într-adevăr, este de ajuns să-l citim pe Varro (*De Lingua Latina*) spre a afla ce se înțelegea pe vremea sa prin *pecūnia*. El cuprinde sub denumirea de *pecūnia* și termeni ca *dōs*, *-tis*, „zestre”, *arrabo*, *-ōnis*, „arvună, zălog”, *merces*, *-ēdis*, „leafă”,

corollarium, „bacșiș” (V, 175); apoi *multa*, „amendă” (177); *sacramentum*, „depunere sacră” (180); *tributum*, „tribut, dare” (181); *sors,-tis*, „*pecunia in faenore*” [= „bani cu camătă”] (VI, 65); *sponsio,-ōnis*, „sumă depusă ca garanție a unei făgăduieli de căsătorie” (70). Mai existau apoi *pecunia signata*, „banul bătut monedă” (V, 169) și *nuncupatae pecuniae* din textele de lege (VI, 60); pe scurt, *pecūnia* acoperă toate întrebuițările posibile ale banilor ca valoare economică sau ca semn monetar, dar, încă o dată, cuvântul nu se referă niciodată în texte la averea în „vite”. Ceea ce vrea să spună că, în uzul latinesc, *pecū* și *pecūnia* ajunseseră doi termeni distincți, prin faptul că, atunci când *pecū* s-a specializat în desemnarea „vitelor”, nu l-a luat după sine și pe *pecūnia*, care și-a păstrat înțelesul inițial de „avere mobilă”.

2. *Pecūlium*

Ceea ce s-a spus despre *pecūnia* este valabil, într-o măsură destul de mare, și pentru *pecūlium*. Aici avem de a face cu un termen care – să o spunem deschis – se află și mai departe de *pecū* decât era *pecūnia*. Știm că *pecūlium* desemnează posesiunea proprie lăsată celor ce pot să o dobândească în mod legal: economiile personale lăsate sclavului de către stăpînul său sau fiului de către tată. Noțiunea de „avere proprie” se află pe primul plan, iar această avere constă mereu din bunuri mobiliare: bani sau oi. Nu avem a ne întreba de ce *pecūlium* se referă la economiile sclavului, iar *pecūnia* la averea stăpînului: aici e vorba de o problemă ce ține de istoria instituțiilor, iar nu de forma lingvistică. Odată constatată această repartiție, regăsim sensul lui *pecūlium* în derivatul *pecūliāris*, „propriu peculiului”, sau „dat ca *pecūlium*”. În fapt, *pecūliāris* este doar adjectivul

corespunzător lui *pecūlium*, iar orice posesiune mobilă poate deveni un *pecūlium*. Vedem acest lucru încă la Plaut: un băiat tânăr poate fi dat ca *pecūlium* fiului stăpînului și se va numi *pecūliāris puer*: acesta e unul din elementele comediei *Captiui* (v. 20, 982, 988, 1013). În condițiile obișnuite ale traiului său, sclavul nu putea nicicum să-și alcătuiască un *pecūlium*, decît din ceea ce se afla la îndemîna sa; deci puțini bani, cîteva oi. Dar această limitare în fapt nu implica deloc că *pecūlium* ar fi desemnat mai degrabă un cap de animal decît o monedă.

Putem deci vedea în *pecūlium* o a doua dovadă că noțiunea de bază, cea de *pecū*, nu se referea în mod specific la vite. În cazul lui *pecūlium*, mai mult chiar decît în cel al lui *pecūnia*, este subliniată legătura de apartenență personală, chiar dacă ea e restrînsă la o anumită clasă socială. Dar posesiunea dată este mereu cea a unui bun mobilă, fie că *pecūlium* este luat în sensul său strict sau în accepțiuni figurate. Prin aceste două trăsături aparte, „avere personală” și „bunuri mobiliare”, se definește și verbul derivat *peculo(r)*, care l-a dat pe *peculātus*, „aproprierea (frauduloasă) a bunurilor publice”. Între acest termen juridic și termenul de bază *pecū* se restabilește astfel o continuitate funcțională, în paralel cu lanțul derivării morfologice. Putem aici să raționăm prin analogie. La fel cum *edūlium*, „fel plăcut de mîncare” ne duce la *edulis*, „bun de mîncare”, tot așa de la *pecūlium* ne vom întoarce la **pecūlis*, „apropriabil”, și de la **pecūlis* la *pecū*, pe care trebuie ca atare să-l definim drept „proprietate (mobiliară)”. Ajungem, pe orice cale am umbla, la una și aceeași concluzie: *pecū* însemna „bun mobil (personal)”.

III. Germanica

Cuvîntul **peku* este atestat în ansamblul germanicii vechi, dar sensul lui variază după dialecte și tocmai aceste

variații sînt cele care pot să ne dea lămuriri asupra valorii proprii acestui termen. Nu avem decît să-l examinăm în contextul propriu fiecăruia dintre dialectele vechi.

În fapt, înlăuntrul germanicei întregi, v.g.s. are o formă *fihu* (cu variantele *feho*, *fehu*), singura care înseamnă „vite”. În textele traduse din latină, el redă pe *pecus*, pe *pecudes* și, mai general, pe *iumenta* [„vite de povară”]; cf. de altfel și adj. *fēhelih*, „tierisch” [„animalic”], și subst. *fihu-stérbo*, „ciuma vitelor”, *fihu-wart*, „Viehhirt” [„păstor de vite”] și *fihu-wiari*, „Viehweiher” [„ocol pentru vite”]. Dar acestea sînt latinisme; ca și în multe alte cazuri, modelele latine au fost și aici determinante. Vom vedea, într-adevăr, că v.g.s. *fihu* s-a îndepărtat foarte mult de înțelesul pe care cuvîntul îl păstrase în tot restul grupului germanic și că inovația sau specializarea trebuie pusă pe seama v.g.s., împotriva a ceea ce se admite îndeobște. Altfel nu am putea înțelege nici situația lui **peku* în celelalte dialecte, care rămîne de descris, nici rolul însuși al termenului v.g.s. în nașterea medio-latinului *feudum*, „feudă” (fr. *fief*).

1. *Gotica*

Trebuie să ținem mai întîi seama de mărturia goticeii. Neutrul gotic *faihu* desemnează numai „bani, averea” și nu arată niciodată vreo legătură cu lumea animală. Iată un exemplu:

Gahaihaitun imma faihu giban, „făgăduiră să-i deie bani” (gr. ἐπηγγείλαντο αὐτῷ ἀργύριον δοῦναι, lat. *promiserunt ei pecuniam se daturos*, Marcu, 14, 11).

Acest exemplu ar fi de ajuns spre a arăta că *faihu*, termenul gotic ales spre a traduce gr. *argýrion* (ἀργύριον), *khřēmata* (χρήματα), lat. *pecūnia*, *possessiones*, se referă exclusiv la „bani, bogăție”. Același lucru îl arată și compuşii

gotici ai lui *faihu*, ca *faihu-friks*, „lacom de bani” (gr. *pleonéktēs* / πλεονέκτης, *philárgyros* / φιλάργυρος), *faihu-frikeí*, „lăcomia” (gr. *pleonexía* / πλεονεξία), *faihu-gairns*, „lacom de bani” (gr. *philárgyros* / φιλάργυρος) etc.

Vedem deci că *faihu* este complet străin vocabularului pastoral, care cuprinde termeni cu totul diferiți, ca *hairda*, „turmă” (gr. *poímnē*, *agélē*), *hairdeis*, „păstor” (gr. *poimén*), *awethi*, „turmă” (gr. *poímnē*), *writhus*, „turmă” (gr. *agélē*), *lamb*, „oaie” (gr. *próbaton*). Anturajul semantic al lui *faihu* e format din termeni care desemnează „banii” și „bogăția”: *gabei*, „bogăția” (gr. *plōútos* / πλούτος), *gabeigs* (*gabigs*), „bogatul” (gr. *plōúsios*) și verbele denominative *gabigian*, „a îmbogăți” (gr. *ploutízein* / πλουτίζειν) și *gabignan*, „a se îmbogăți” (gr. *plouteîn*), precum și *silubr*, „argint” (gr. *argýrion*) (ca metal și monedă), *skatts*, „dinar, mină” (gr. *dēnárion* / δηνάριον, *mnā* / μνᾶ), iar la pl. „monede” (= gr. *argýria* / ἀργύρια).

O dovadă în plus asupra faptului că got. *faihu* nu are nici o legătură cu lumea crescătorilor de vite este oferită de o conexiune lexicală care n-a mai fost încă deosebită și pe care se cade să o restabilim în drepturile sale.

Există în gotică un verb *gefaihon*, *bifaihon*, care traduce gr. *pleonekteîn*, cu un substantiv deverbativ *bifaih* = gr. *pleonexía*. În a Doua Epistolă către Corinteni, unde se află toate exemplele lor, Pavel îl folosește pe *pleonekteîn* drept „a câștiga de la cineva, a se îmbogăți în dauna lui, a-l exploata”. Gotica a redat acest lucru prin *bifaihon*, *gafaihon*.

Explicația lui *faihon* apare chiar în sînul goticeii; *faihon* este un verb derivat de la *faihu*. Alcătuirea sa este cea a denominativelor create de la nume în *-u-*: ca *sidon* față de *sidus* [„a obișnui/obicei”] sau *luston* față de *lustus* [„a dori”/„dor, dorință”]. Legătura de sens dintre *faihon* și *faihu* rezultă din utilizarea compuşilor lui *faihu*. De vreme ce *faihu*

desemnează „banii, bogăția”, iar *faihu-friks* îl traduce pe gr. *pleonéktēs*, ca și *faihu-geiro* sau *faihu-frikei*, care îl redau pe gr. *pleonexía*, a fost creat un verb *faihon* (*bi-*, *ga-*), ca echivalent al lui *pleonekteîn*, cu înțelesul aparte de „a se îmbogăți (în dauna cuiva)”.

2. Vechea nordică

Să trecem acum la vechea nordică. Traducerea obișnuită a v. nord. *fē* prin „Vieh, Besitz, Geld” [„vite, avere, bani”] are a fi rectificată: pe primul plan se află noțiunea de „bogăție (mobiliară)”. Aceasta rezultă din trei trăsături:

1) Expresia *gangandi fē* pentru „vite” presupune în mod vădit că *fē* singur nu însemna „vite”, ci „bogăție, avuție”; prin *gangandi fē* a fost desemnată „bogăția umblătoare”, deci „vitele”; cf. gr. *próbasis*, *próbaton*;

2) Compusul *fēlag*, „posesiune comună”, de unde și *fēlagi*, „soț, tovarăș” (trecut în v. engl. *feolaga*, engl. *fellow*) cere și el pentru *fē* înțelesul de „avuție, bunuri”, iar nu pe acela de „turmă”.

3) Verbul denominativ *fēna* înseamnă „a se îmbogăți”, deci „a dobândi avere” (*fē*); de aici și derivatul *fēnadr*, „bogăție”, care desemnează eventual și „vitele”, dar printr-o nouă specializare.

3. Engleza

În vechea engleză, este de ajuns să consultăm *Concise Anglo-Saxon Dictionary* al lui J.R. Clark Hall și Meritt, spre a constata că *fēoh*, în înțelesul – așezat în mod tradițional în fruntea articolului respectiv – de „cattle, herd” [„vite, turmă”], nu are decât un număr restrâns de atestări, pe care s-ar cuveni, de altfel, să le revizuiam astăzi cu atenție, în vreme ce marea masă a exemplelor se află împărțită sub alineatele: „movable

goods, property” [„bunuri mobile, proprietate”] și mai cu seamă „money, riches, treasure” [„bani, averi, tezaur”]. Se poate spune că *fēoh* din v. engl. este aplicat mai întâi bogăției în genere, iar numai în al doilea rînd și destul de rar formei de avere mobilă pe care o constituie „vitele”. În Beowulf, cuvîntul înseamnă „bogăție” sau „comoară”, iar la Aelfric, locuțiunea *wi liegendum fēo*, „for ready money” [„ca bani peșin”] confirmă vechimea acestui înțeles. În plus, nu există decît trei compuși cu *fēoh* ca „vite”, dar vreo treizeci cu *fēoh*, „ca bani, averi”.

Aceeași observație o putem repeta și pentru engleza medie, studiind articolele *fe* din *Middle English Dictionary* al lui Kurath Kuhn (III, 430). Avem foarte puține exemple ale sensului pus în frunte, „livestock” [„turmă de vite”], dar mult mai multe ale lui *fe* ca „movable property; possessions in live stock, goods or money, riches, treasure, wealth” [„proprietate mobilă, posesiuni în turme de vite, bunuri sau bani, averi, comoară, bogăție”] și ca „money as a medium of exchange or as used for taxes, tributes, ransom, bribes etc.” [„bani ca mijloc de schimb sau folosiți pentru taxe, dări, răscumpărare, mită etc.”].

Ar trebui să procedăm la o nouă examinare a exemplelor și la clasarea întrebunțărilor după valoarea lor contextuală exactă, eliberîndu-ne de schema tradițională care impunea cu orice preț „vitele” ca înțeles inițial. Această revizuire ar avea, probabil, unele consecințe asupra istoriei engl. *fee* și a fr. *fief*, mai demult *feu*. După explicația tradițională, francicul *fēhu*, „vite”, ar fi devenit m. lat. *feus*, „bun mobil”. Dar am putea crede mai degrabă că *fihu*, ca și got. *faihu*, desemna orice fel de bunuri mobile și că și-a păstrat acest înțeles atunci cînd a trecut în latină. Și aici o nouă cercetare ar fi necesară.

IV. Concluzii

Această schiță a arătat că tradiționala concepție asupra IE **peku* trebuie preschimbată în întregime. Prima noastră concluzie este aceea că **peku* înseamnă „posesiune mobilă personală”. Că această posesiune va fi fost, în fapt, reprezentată prin „vite”, aceasta reprezintă un fapt distinct, care ține de structura socială și de formele de producție date. Doar în urma unei asocieri frecvente între termenul **peku* și realitatea materială a creșterii animalelor, generalizându-se și în afara clasei producătorilor, **peku* a putut ajunge să însemne „vite” – ca primă specializare –, apoi în mod aparte „vite mici” – ca a doua specializare – și în fine „ovină” – a treia și ultima specializare. Dar, în sine, **peku* nu desemnează nici „turma”, nici vreo speță animală anume.

Putem astfel să stabilim o corelație între sensul propriu al lui **peku*, astfel regăsit, și distribuția sa dialectală. Ar fi interesant de luat aminte – comparații nedînd destulă atenție acestui fapt – că **peku* lipsește din greacă. Iar aceasta nu e o întâmplare. O noțiune atît de importantă nu putea pur și simplu să dispară. Termenul IE a fost, de fapt, înlocuit în greacă printr-o desemnare nouă, care poartă același înțeles; este vorba de hom. *próbasis*, cu echivalentul său mai obișnuit, *próbata*. Studiul nostru asupra acestor termeni (v. Cap. III) a făcut să reiasă, în mod explicit, modelul de evoluție pe care îl presupunem pentru **peku*: acesta va fi fost, la punctul său de pornire, un termen care desemna „posesiunea mobilă”; apoi, pentru rațiuni de ordin extralingvistic, a ajuns să fie aplicat adesea și posesiunii vitelor; ca atare, el a ajuns și un termen pentru „vite”, iar ulterior, chiar specia predominantă a acestora, „oaia”.

Dar, așa cum am văzut mai sus, această specializare, îndeplinită de timpuriu în domeniul IIR, nu s-a realizat peste

tot. În latină și într-o parte însemnată a grupului germanic avem mărturii foarte vechi care dovedesc că înțelesul său dintîi era cel de „posesiune mobilă”, ceea ce explică întreaga derivare. Evoluția aceasta nu este reversibilă. Într-adevăr, este cu totul improbabil ca **peku*, dacă ar fi însemnat vreodată „vite”, să poată să ajungă să desemneze „banii” și „averea” în general, acesta fiind sensul exclusiv al lat. *pecūnia* și got. *faíhu*.

Iată, de aici, desprinzîndu-se și a doua noastră concluzie: într-un proces lexical de această natură, un termen generic ajunge să fie aplicat unei realități specifice și să-i slujească drept desemnare, iar nu inversul. Luăm astfel poziția diametral opusă față de relația care a fost stabilită de către etimologii latini, coborînd pînă în dicționarele noastre recente, în privința lui *pecū* și a lui *pecūnia*.

Putem într-adevăr stabili de fapt că termenii care se referă la feluritele forme de posesiune sînt termeni generici, care denotă legătura lor cu posesorul, dar nu arată nimic asupra naturii proprii a lucrului posedat. Semnificația generală îngăduie astfel desprinderea unor desemnări specifice, care, de-a lungul istoriei, sfîrșesc prin a se lega atît de strîns de obiectul lor aparte, încît sensul originar a ajuns să se șteargă. Un astfel de exemplu limpede îl avem în gr. *prôbasis*, *prôbata* [Cap. III]. De asemenea, termenul specific care este engl. *cattle* sau fr. *cheptel* [„șeptel, vite”] provine din [m.] lat. *capitale*, „bun de căpătîi, principal”; încă dintr-un text din 1114, *capitale* înseamnă „chattel, cattle, movable goods”² [„șeptel, vite, bunuri mobile”]. Dar încă din Evul Mediu el are înțelesul de „avere, bunuri, venituri”, iar sp. *caudal* înseamnă „bunuri, bogății”. Trecerea de la „avere mobilă” la „vite” este caracteristică. Dar, odată petrecută, aceasta este fără întoarcere. Astfel, „vitele” sînt foarte adesea desemnate prin termeni care se referă la posesiunea în general, adică sînt

desemnate pur și simplu ca „posesiune”; dar niciodată contrariul.

Interpretarea noastră asupra lui **peku* și a evoluției sale este deci în conformitate cu ceea ce s-ar putea numi „norma termenilor de proprietate”: o denumire generală sau generică este întrebuințată în cadrul unei anumite pătri de producători drept desemnarea unui obiect sau a unui element tipic; în această calitate, ea se răspîndește în afara mediului său originar și ajunge astfel să fie desemnarea uzuală a obiectului sau a elementului cu pricina. Acesta și este cazul de aici. Am putut deci, prin examinarea comparativă a datelor din trei grupuri dialectale diverse, să urmărim etapele acestui proces, în privința lui **peku*, și totodată să verificăm, într-o anumită măsură, viabilitatea acestei reconstrucții interne.

O ultimă concluzie privește etimologia însăși a lui **peku*. Dacă demonstrația de față este socotită demnă de acceptare, ea duce la prăbușirea apropierii tradiționale cu **pek(t)-* „a tunde”. Este evident că **peku*, un termen de valoare economică, care nu denumesc nici un animal, nu poate avea nimic în comun cu termenii derivați de la **pek(t)-*, care sînt proprii tehnicii tunderii și dărilor lînei: gr. *pékō*, „a pieptăna, a dărăci”; *pókos*, „lîna de pe oaie, bască”; *pektéo*, „a tunde”; *pékos* (n.), „lîna de pe oaie”; *pokízō*, „a tunde lîna”; *kteís*, „pieptene”; lat. *pectō*, „a pieptăna, a dărăci”; *pecten*, „pieptene”; *pexus*, „cu fire, cu peri”; arm. *asr*, „lînă”. Între aceste forme și **peku* nu se află nimic comun, în afara unei asemănări omofonice. Prin urmare, această apropiere ar trebui părăsită, iar **peku-*, un vestigiu al celui mai vechi vocabular IE, pare a nu fi reductibil la nici o rădăcină cunoscută de altfel³.

² Baxter Johnson, *Mediaeval Latin Wordlist*, 1934, p. 64.

³ O versiune mult mai detaliată a acestui studiu avea să apară în Statele Unite într-un volum colectiv intitulat *Indo-European and Indo-Europeans* (Chicago University Press).

Secțiunea 2

A da și a lua

Capitolul V

Dar și schimb

Sumar – Greaca are cinci cuvinte pe care le găsim traduse de obicei prin „dar”. O examinare atentă a folosirii lor ne arată că ele corespund de fapt tot altor feluri diferite de a privi „darul” – de la pura noțiune verbală, „darea”, și pînă la „prestarea prin contract, impusă în virtutea obligațiilor dintr-un pact, dintr-o alianță, impuse de prietenie sau de ospitalitate”.

Termenul gotic *gild* și derivatele sale ne trimit la o foarte veche tradiție germanică, în care aspectele religioase („jertfa”), economice („frăția neguțătorilor”) și juridice („răscumpărarea” unei crime) se află strîns împletite între ele.

Avatarurile cuvintelor înrudite cu gr. *dáptō*, lat. *daps* ne ajută, pe de o parte, sesizăm să sesizăm practicarea „potlatchului” în trecutul IE, iar pe de altă parte, ne arată cum se degradează în „cheltuială risipitoare, pagubă” vechea noțiune a „cheltuielii de prestigiu”.

Hansa, ajunsă, ca și ghilda, o grupare economică, duce mai departe acele *comitatus* („cete”) de tineri

războinici grupați împrejurul unei căpetenii, așa cum ni le descrie Tacit în *Germania* sa.

Introducere

Abordăm acum studierea unui ansamblu de noțiuni economice pe care e greu să le definim altfel decât prin suma trăsăturilor lor particulare: „a da”, „a schimba”, „a face comerț”. Terminologia referitoare la *schimb* și la *dar* alcătuiește un capitol foarte bogat al vocabularului IE.

Vom începe cu noțiunea de „a da, dar”. S-ar zice că e vorba de o noțiune simplă; ea cuprinde totuși o seamă de variații destul de aparte în limbile IE, iar, de la o limbă la alta, apar unele contraste care merită o cercetare în sine. În plus, ea se continuă pînă la unele noțiuni pe care nu ne-am fi gîndit poate să i le punem alături. Activitatea de *schimb*, de *comerț*, are trăsături specifice față de o altă noțiune, care ni se pare a fi diferită, aceea a *darului* dezinteresat; aceasta pentru că schimbul este mai degrabă un circuit de daruri, decât o operațiune propriu-zis comercială. De la schimb la cumpărare și vînzare, va ajunge să se desprindă treptat o legătură neîntreruptă, prin mijlocirea studierii termenilor folosiți pentru a denumi aceste demersuri diferite.

În domeniul acesta există o destul de mare stabilitate lexicală; aceiași termeni rămîn în folosință vreme foarte îndelungată; adesea ei nu sînt deloc înnoiți, spre deosebire de ceea ce se întîmplă cu alte noțiuni, mai complexe.

Vocabularul grecesc al „darului”

Vom porni de la rădăcina **dō-*, pentru care toate limbile IE ne garantează o formă și un tip de semnificare constante. Formele nominale arată o structură veche, aceea a derivatelor [tematice]

în *-n-o-* și în *-r-o-*: skr. *dānam*, lat. *dōnum*, gr. *dōron* (δῶρον), arm. *tur*, v.sl. *darŭ*. Formele acestea par a atesta într-adevăr, prin însăși constanța acestei asemănări sau a acestei diferențe, o veche alternanță *r/n*, marca flexiunii arhaice numite „heteroclitice”, dezvăluită adesea prin coexistența unor derivate în *-r-* cu unele în *-n-*. În plus, în greacă mai avem și o serie de forme nominale distinse numai prin clasa lor de derivare, toate referitoare la „dar”. Acestea sînt gr. *dōs* (δός), *dōron* (δῶρον), *dōreá* (δωρεά), *dósīs* (δόσις) și *dōtínē* (δωτίνη), cinci termeni deosebiți care sînt traduși deopotrivă prin „dar”.

Primul dintre ei este foarte rar: nu avem pentru el decît un singur exemplu. Celelalte patru forme sînt mult mai obișnuite și pot chiar să coexiste la unul și același autor. Să fie vorba de o forfotă lexicală întîmplătoare sau există totuși rațiuni ale unei atari multiplicități? Aceasta e problema de cercetat.

Prima formă, *dōs*, este o temă în *-t-*, corespondentul lat. *dōs*, *-tis* (tot cu tema *dōt-*). În latină, acest cuvînt s-a specializat, ajungînd „zestrea, dota”, darul pe care mireasa îl aduce cu sine la căsătorie, dar uneori și darul mirelui pentru a o „cumpăra” pe fată.

Pentru a stabili înțelesul gr. *dōs*, care nu s-a specializat încă, dispunem de un vers din Hesiod: Δὺς ἄγαθῇ, ἔρπαιξ δ' ἄκακῇ, θανάτοιο δότειρα (*Munci și zile*, 365), „*Dōs* este bună, dar raptul (*hárpag*) e rău, dătător (fiind) de moarte”. Versul acesta se află tocmai într-un pasaj în care e laudat „darul” care îngăduie încheierea unor legături profitabile. *Dōs* și *hárpag* sînt nume radicale atematiche și nu este o întîmplare că nu mai avem și alte exemple ale lor; ele înfățișează ideea sub forma sa cea mai abstractă: „darea” e bună, „răpirea” e rea.

Dōron și *dōreá* par a avea același sens. Dar cînd Herodot le folosește în concurență, se vede faptul că el le deosebește

bine, în temeiul unui principiu care nu e greu de recunoscut. Astfel, în *Istorii*, III, 97: Κόλχοι δ' ἐτάξαντο ἐς τὴν δωρεήν ... δῶρα ... ἀγίνεον, „Cei din Colchida s-au supus la *dōreá*... deci aceștia aduceau daruri (*dōra*)”; *dōreá* este propriu-zis faptul aducerii unui *dōron*, ca un substantiv abstract derivat de la *dōréō* (δωρέω), el însuși un verb denominativ bazat pe *dōron*. Valoarea verbală este foarte limpede la *dōreá* și ea explică și crearea adverbului (attic) *dōreán* (δωρεάν), „ca dar, în dar, gratis, pe degeaba”. Astfel, *dōron* este darul material, darul însuși, iar *dōreá* „aducerea, menirea ca dar”. De la *dōron* derivă *dōreísthai* (δωρεῖσθαι), „a dărui” [verb tranzitiv], avînd ca obiect fie numele lucrului dăruit, fie persoana căreia i se dăruiește [altfel spus, „pe care o dăruim cu”] un dar, *dōrēma* ([subst. n.] δώρημα), „lucru dat în dar, cadou dăruit ca răsplată”.

Dósís este un cuvînt foarte diferit. Traducerile de care dispunem nu-l disting îndeobște de *dōron*; dar folosirea lui e limpede, cînd citim la Homer καὶ οἱ δόσις ἔσσεται ἔσθλή (*Il.*, 10, 213). Se caută un voluntar pentru o misiune primejdioasă; i se făgăduiește că va avea parte de o bună *dósís*; nu de un *dōron*, pentru că obiectul „darului” nu există încă. *Dósís* este o transpunere nominală a unei forme verbale aflate la prezent sau, ca aici, la viitor: „și va avea o *dósís* de seamă” = „îi vom dărui, îi vom da în dar”. O formulă în care mai transpare încă echivalența verbală a acestui abstract este la Homer și δόσις δ' ὀλίγη τε φίλη τε (*Od.*, 6, 208), cuvinte spuse de către cei ce dau, scuzîndu-se că nu dăruiesc îndeajuns de mult: „iar *dósís* („dăruirea”) e puțină și dragă”; aceasta este transpunerea unei formulări verbale „dăruim puțin, dar din toată inima”. *Dósís* este așadar „dăruirea, faptul de a dărui”. Derivatul în *-ti-* definește anume o împlinire efectivă a noțiunii, care poate, dar nu cu necesitate, să se și

materializeze într-un obiect. *Dósis* desemnează și un act juridic; în dreptul attic, ea e atribuirea unei moșteniri printr-o voință expresă, în afara regulilor normale ale trecerii mai departe.

Mai există și o întrebuințare medicală a cuvântului, unde *dósis* desemnează „faptul de a da”, iar aici „cantitatea dată unui bolnav”, „doza”, fără să mai avem aici nici o idee de „dar” sau de „ofrandă”. Formularea aceasta a trecut, prin calc semantic, și în germană: *Gift*; iar, cum gr. (apoi și lat.) *dósis* a slujit drept substitut al lui *uenēnum*, „otravă”, germ. *Gift* (n.) a devenit „otravă”, alături de (*Mit*)*gift* (f.), „zestre”. La o dată veche, *dósis* nu interferează nicidecum cu *dōron*, nici cu *dōreá*.

În sfârșit, *dōtínē*. Esențialul întrebuințărilor acestui cuvânt rămîne încă de definit. Acesta este termenul cel mai particularizat dintre toți ai seriei date; exemplele sînt puține la număr, dar cu trăsături precise. Cuvînt ionian poetic, întîlnit la Homer, dar și la Herodot, el a ieșit foarte repede din uz. Prin *dōtínē* se enunță, desigur, ideea „darului”, dar ce fel de „dar”?

Spre a-l hotărî pe Ahile să se întoarcă la luptă, i se făgăduiește, între altele, o moșie cu locuitori înstăriți, care îi vor fi supuși, „... care îl vor cinsti (*timésousi*) ca pe un zeu prin *dōtínai* și vor împlini sub sceptru-i *liparàs thémistas*” (*Il.*, 9, 155 156).

Cele două cuvinte, *timésousi* și *thémistas*, sînt esențiale pentru a defini dativul *dōtínēsi*. Prin *thémistas* (ac. pl.), noțiune destul de complexă, se înțeleg „prerogativele” căpeteniei; în special „legiuita parte” de cinstire și de bir pe care legea divină o cere a fi dată unei personalități de vază, cum e regele. Și mai însemnată este însă *tímé*. Acest termen este un substantiv derivat de la vb.

tīō, care aparține grupului skr. *cāyati*, „a cinsti, a respecta”, venind de la o rădăcină care trebuie deosebită cu totul de cea care înseamnă „a răzbuna, a pedepsi” [IE **k^wey-/k^woy->*] gr. *poinē* [„prețul, răscumpărarea sîngelui”], de care adesea este legat. Dar acestea sînt noțiuni diferite. Cea din gr. *poinē*, răspunzînd exact av. *kaēnā*, „răzbunare, ură”, este răscumpărarea menită să plătească pentru o crimă, pentru ispășirea sîngelui vărsat. De aici și preschimbarea, prin simțăminte, în „ură, răzbunare”, socotită ca o dreaptă răsplată (cf. sensul iranic).

Celălalt grup, de care ne ocupăm aici, acela al lui *tīmē*, arată „cinstirea” acordată unui zeu, unui rege, și dijele care le sînt datorate de către o comunitate; este vorba totodată de semnul cinstirii și de prețuire, o noțiune socială, sentimentală, dar și economică¹. Valoarea acordată cuiva este măsurată în ofrandele de care e socotit vrednic: iată termenii care aruncă lumină asupra lui *dōtīnē*.

Homer, *Od.*, 9, 266-268: „iară noi ajungem venind la genunchii tăi, de ne-ai hărăzi vreun *xeinēion* („dar de ospetie”) sau ne-ai da vreo *dōtīnē*, cum e legea pentru oaspeți (*thémis xeinōn*)”. De astă dată, în acest text care pare făcut spre a ne lumina, se stabilește legătura între *dōtīnē* și cadourile obișnuite între gazde și oaspeți, după tradițiile ospitalității, făcute de către cel ce primește celui pe care l-a primit. La fel și în *Od.*, 11, 350 urm.: „Ci oaspele mai rabde, chiar și dorind el foarte ca să plece, dar să rămîie încă pînă mîine, pînă ce oi împlini de tot *dōtīnē*.”

Fugind de la Atena, Pisistratizii vor să recucerească puterea tiranică de la care au fost izgoșiți; ei străbat cetățile care vor fi avînd îndatoriri față de ei, spre a strînge felurite *dōtīnai*: *égeiron dōtīnās* (ἑγεῖρον δωτίνας – Herodot, I, 61).

¹ Asupra lui *tīmē* și a grupul său, cf., C. a IV-a, Cap. V.

Mai există și un verb *dōtínázō*, o dată la Herodot (II, 180): cu prilejul reconstruirii unui templu, care cădea în sarcina unui grup de cetăți confederate, preoții merg din oraș în oraș, strângînd darurile convenite: Citatele acestea lămuresc o noțiune destul de aparte față de celelalte. Nu e vorba numai de un cadou, de un dar dezinteresat; este vorba de *un dar dat ca o prestație contractuală, impusă de cerințele unui pact, ale unei alianțe, ale unei legături de prietenie sau de ospitalitate*: obligația unui *xeinos* ([att. *xénos*,] „oaspe”), a supușilor față de rege sau de divinitate, apoi și prestația implicată printr-o alianță.

Odată precizată această semnificație, ea ne ajută la rezolvarea problemelor filologice pe care le ridică variantele din tradiția textuală a acestor cuvinte. Astfel, tradiția manuscrisă a textului *Istoriilor* lui Herodot, în pasajul VI, 89, se află împărțită între lecțiunea *dōtínēn* și *dōreén*. Corintienii vor să le vină în ajutor Atenienilor și le vînd douăzeci de vase, dar la un preț foarte scăzut, cu cinci drahme de corabie, dat fiind că legea le interzicea un dar gratuit. Atenienii sînt așadar supuși la o plată pur simbolică, de vreme ce, după lege, nu putea fi *dăruită* o corabie din partea unei cetăți către o alta. Să fie cuvîntul bun *dōtínē* sau [ionicul] *dōreē*? De fapt, este vorba despre o livrare gratuită. Lecțiunea valabilă este, în consecință, *dōreén*, iar nu *dōtínēn*, care e exclus, fiind vorba despre un dar gratuit, interzis de lege, iar nu de unul care însoțește prevederile unei alianțe.

Iată cum uzul grecesc deosebește, pentru aceeași noțiune, trei nume derivate de la aceeași rădăcină, dar care nu pot totuși, în nici un moment, să se confunde între ele. Această noțiune se diversifică după instituții și după ceea ce voi numi contextul

intenției: *dósis*, *dōron*, *dōtínē*, trei cuvinte spre a desemna „darul”, pentru că avem aici trei feluri diferite de a-l concepe².

O instituție germanică: ghilda

Termenilor grecești trecuți mai sus în revistă le vom adăuga cuvîntul germanic care a ajuns să fie numele „banilor” în germană, *Geld*.

În gotică, *gild* traduce gr. *phóros* (φóρος), „impozit, dare”, iar compusul *kaisara-gild* [„darea Cezarului”], pe grecescul *kénso* (κῆνσο), „impozit, dare” (din lat. *census*). Avem mai multe verbe: *fra-gildan*, *us-gildan*, „a da înapoi, a restitui” (= gr. *apodidónai*, *antapodidónai*) și un derivat nominal *gilstr*, care îl redă de asemenea pe gr. *phóros*, „tribut”.

În celelalte limbi germanice, înțelesul este destul de diferit: v. isl. *gjald*, „răsplată, pedeapsă, plată”; v. engl. *gield*, „echivalent, despăgubire, jertfă”; v.g.s. *gelt*, „plată, jertfă”; și în compunere *gotekelt*, „Gottesdienst”, „slujbă religioasă, cult”. În frizonă, *jelde*, *jold* apar cu sensul particular care se va generaliza în grupul germanic: „ghildă a neguțătorilor”, implicînd de asemenea și „ospățul breslei”. Întregul apare destul de complex în interiorul societății germanice: deopotrivă religios, economic și juridic. Ne aflăm în prezența unei probleme de o vădită însemnătate, care domină întreaga istorie economică a Evului Mediu timpuriu: crearea ghilladelor, o problemă atît de vastă, încît nu o putem trata aici, ea aparținîndu-le de altfel mai degrabă istoricilor decît lingviștilor.

Nu vom lua deci în considerație chiar această noțiune, ci termenul din care provine istoria acestor mari asociații

² Pentru o analiză mai detaliată a vocabularului „darului”, v. articolul nostru „Don et échange dans le vocabulaire indo-européen”, în *L'Année sociologique*, S. III, vol. II, 1951, 7-20 (retipărit în *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 1966, (I), 315-326.

economice medievale care se dezvoltă între sec. VI-VII și sec. XIV, mai cu seamă în lumea de pe țărmurile Mării Nordului, în Frizia, în Sudul Angliei și în Țările scandinave.

Această instituție are în același timp un aspect economic și religios: aceste fraternități sînt unite prin interese economice, pe cît se pare și printr-un cult comun. Ele au fost studiate în 1921, în importanta lucrare a lui Maurice Cahen, *La libation en vieux scandinave*. După acest învățat, toastul, ospățul, băutul împreună sînt ca niște ritualuri pe care membrii unei fraternități le celebrau laolaltă; aceasta ia apoi unele forme specifice și ajunge, în ținuturile scandinave, o asociație economică.

Autorul s-a lovit totuși de o mare dificultate: după istoricii moderni ai Evului Mediu, gildele ar constitui fenomene exclusiv economice, de dată relativ recentă, și nu ar coborî de la începuturile lumii germanice. În aceste grupări economice, în care oamenii sînt legați de interese comune, n-ar trebui să căutăm deci supraviețuirea unor asociații religioase mai vechi.

Dar cercetările mai recente de istorie medievală au dezmințit, pe drept, aceste concluzii. Dl Coornaert a schițat în mare, în două articole din *Revue Historique* pe 1848, istoria acestei instituții. Nemulțumindu-se doar să confirme caracterul vechi și religios al gildei, autorul îi reproșează lui Maurice Cahen că s-a lăsat împiedicat de judecata istoricilor anteriori, care a oprit cercetarea prin interpretarea comparativă a acestui domeniu.

Vedem acum faptele sudîndu-se într-o istorie neîntreruptă și care urcă înapoi pînă foarte sus. Se susținea că *ghilda*, latinizarea termenului germanic, nu era anterioară sec. VIII; dar o cunoaștem acum încă din epoca gallo-romană, dintr-un text care datează din 450.

Ce este ghilda? Ea este mai întîi o întrunire sărbătorească, ospățul de jertfă dat de o „fraternitate” adunată pentru o

comuniune intenționată, iar cei care se strâng aici poartă și ei același nume. Noțiunea de „ospăț sacru” se află în însuși miezul acestei expresii. Or, o putem întâlni încă din 450, adică la puțină vreme după epoca în care textul gotic [al Bibliei] a fost așternut în scris (către 350).

Avem deci motive să reluăm faptele gotice cât mai îndeaproape. Termenii esențiali *gild* și *fra-gildan* nu au corespondenți decât în grupul germanic. Este vorba despre un termen nou, care nu lasă nici o resursă comparației externe.

Găsim got. *gild* în întrebarea bine cunoscută din Luca, XX, 22: *skuldu ist unsis kaisara gild giban...?*, „cuvine-se oare nouă să dăm Cezarului **dare**...?” În aceeași întrebare, la Marcu, XII, 14, *gild* e înlocuit prin *kaisara-gild*. Un neutru *gilstr*, adică **geld-strum* sau **geld-trum* este dat cu același sens în Romani, XIII, 6: „pentru aceasta plățiți și birurile”, gr. φόρος τελεῖτε.

Verbul *fra-gildan* semnifică „a da înapoi, a restitui”: Luca, XIX, 8 „dau (*didōmi*) la săraci”, *gadailja* (literalmente „împart la săraci”), iar dacă am înșelat cu ceva pe cineva, îi dau înapoi, *fragilda* (*apodidōmi*) de patru ori atîta”. Cf. și Luca, XIV, 12 și 14: „Cînd pregătești un prînz sau o cină, să nu-i chemi nici pe prietenii tăi, nici pe frații tăi, nici pe rudele tale, nici pe vecinii bogați, ca să nu te cheme și ei la rîndul lor și să ți se ivească astfel *antapódoma* (ἀνταπόδομα) (îndatorirea de a da înapoi)”, în gotică *usguldan*. În toate celelalte exemple, înțelesul este cel de „a da în schimbul a ceea ce ai primit”, nu de a da înapoi obiectul însuși, ci de „a face o cheltuială spre a răsplăti pe cea de care te-ai bucurat”.

Aici, spre a înțelege valoarea termenilor gotici, trebuie să luăm aminte la problema, atît de grea pentru traducător, de a face să treacă în gotică o seamă de noțiuni greco-romane ca gr. *phóros*, lat. *census*, „dare, bir, recensămînt, obligație de a da ascultare unei autorități superioare” – în vreme ce tradiția germanică nu cunoștea decât mici cete independente,

ascultînd de cîte o căpetenie aparte, fără nici o idee asupra unei organizări de ansamblu.

Gild poate fi definit, la propriu, ca „o dare de reciprocitate”; este vorba de dreptul achitat în persoană pentru a te bucura de un sprijin colectiv înlăuntrul unui grup frăţesc: taxa de intrare (plătită sub o formă sau sub alta) într-o confrerie legată laolaltă printr-un cult comun.

Wulfila a specificat astfel, în vocabularul tradiţional al goticei, drept echivalent al lui *phóros*, un termen profund diferit, *gild*, „contribuţie obligată (dată unui grup al cărui membru şi beneficiar te afli)”. Cuvîntul acesta evocă o „asociaţie de cult”, o adevărată fraternitate care se împlineşte, este pusă la încercare şi se strînge şi mai mult în cadrul ospeţilor şi al celebrărilor comune, în care se iau hotărîri în chestiunile cele mai însemnate.

În fapt, Tacit (*Germ.*, 22) ne vorbeşte despre *conuiuia* ale Germanilor, despre acele ospeţe care sînt o parte esenţială a vieţii lor sociale şi particulare. Ei iau parte la acestea înarmaţi, ceea ce învederează spiritul războinic şi totodată civil al afacerilor asupra cărora se hotărăşte acolo, unde se dezbate „asupra împăcării între duşmanii personali, a legării de încuscriri, a înălţării căpeteniilor, în fine, despre pace şi război... ca şi cum la nici o altă vreme sufletul nu s-ar deschide mai mult către cugetările deschise, sau nu s-ar înfierbînta către cele măreţe”.

Avem aici noţiunea atît de însemnată de *comuniune alimentară*, care este ca şi un semn şi o adîncire a fraternităţii. Punctul de plecare al grupărilor economice numite *ghilde* se află în aceste fraternităţi legate printr-un interes comun, prin aceeaşi activitate. Iar, înlăuntrul grupului, ospeţele, *conuiuia*, *ghilda*, sînt una dintre instituţiile cele mai caracteristice ale lumii germanice. „Împlinind” (*gildan*) astfel o îndatorire de

fraternitate, se achită o datorie, o sumă care trebuie plătită, iar plata este în „bani”, *geld*.

Rezumăm astfel o lungă și complexă istorie, care a dus la anumite instituții și valori colective. Dar acest termen era legat mai întâi de o noțiune de ordin personal: dovada o avem în *wergeld*, „prețul omului” (cu *wer* -, „bărbat”); acesta e prețul plătit pentru a se răscumpăra pentru o moarte de om, „răscumpărarea”. Să luăm din nou *Germania* lui Tacit, 21: „Se cuvine să iei asupra ta atât dușmăniile proprii ale tatălui sau ale rudei tale, cât și prietenii lor; dar ele nu durează neîmblinzite; chiar și moartea de om se spală printr-un număr dat de vite și de oi, și întreaga casă primește astfel satisfacție.” Acest *wergeld*, „răscumpărarea unei crime printr-o plată anume”, este echivalentul gr. *tisis* (τίσις): acesta este unul dintre aspectele vechi ale lui *geld*.

Așadar ne aflăm aici pe trei linii aparte de dezvoltare: una **religioasă**, „jertfa”, plata dată unei divinități; o a doua, **economică**, fraternitatea neguțătorilor; o a treia, **juridică**, „răscumpărarea”, plata impusă după o moarte de om, spre a te răscumpăra pentru ea; în același timp, un mijloc de împăcare: crima odată dusă și plătită, se întemeiază o alianță și ne întorcem la noțiunea de „ghildă”.

Trebuia să definim mai întâi aceste noțiuni în legăturile și în specificitățile lor launtrice, în grupul germanic, pentru a putea măsura distanța dintre acești termeni, luați în înțelesul lor autentic, și cuvintele grecești pe care sînt însărcinați să le traducă. Acesta este un fapt căruia nu i-a fost dată destulă atenție. A existat mereu tendința de a se trece la o interpretare nemijlocită a goticei, fără a lua destul seama la efortul de adaptare care a fost necesar și la tulburarea care a rezultat de aici. Acești termeni gotici, comparați cu cei din greacă, se află articulați cu totul altfel.

O altă diferență rezidă în felul în care noțiunile economice s-au cristalizat în mod respectiv în limbile germanice și în cele clasice. Ele se află adesea în legătură cu unele fapte religioase care le îndepărtează și mai mult unele de altele, în trecutul lor, și ele se alcătuiesc apoi în instituții neasemănătoare între ele.

Cheltuielile de prestigiu

Trebuie să reținem că aceste fraternități constituie deopotrivă un grup de solidaritate și un grup de comunitate alimentară. Cele două aspecte ale acestei instituții pot să se mențină și sub alte forme. Ceea ce era un grup de consum va deveni, odată cu evoluția societății, o asociație cu caracter economic, utilitar, comercial.

Unul dintre aceste aspecte, comunitatea alimentară, evocă o instituție paralelă dintr-o altă societate. O putem defini cu ajutorul lat. *daps*, „ospăț”. Cuvântul acesta face parte dintr-un ansamblu etimologic bine caracterizat sub aspectul formei sale, dar cu semnificații divergente. În afara latinei, aceeași rădăcină se regăsește în gr. *dáptō* (δάπτω), dar cu un sens mai general, acela de „a sfîșia, a devora”, dar și într-o formă substantivală care se află în strînsă asociere cu *daps*, în ciuda aparentei lor diferențe: gr. *dapánē* (δαπάνη), „cheltuială”. În alte limbi, avem de asemenea corespondenți: v. isl. *tafn*, „animal de jertfă, hrană de la jertfă” și arm. *tawn*, „sărbătoare”.

Vom lua aminte că formele acestea au toate același sufix *-n-*. Prin aceeași verigă formală vine să se lege de asemenea, dar citat de noi aparte, pentru că nu are la prima vedere aerul de a avea vreo relație directă, lat. *damnum* < **dap-nom*. Iată deci un grup de cuvinte a cărui semnificație nu se află mereu în deplin acord.

Daps este un termen din vocabularul religios, tot după cum religioși sînt și termenii arm. *tawn* și isl. *tafn*, fiecare în parte. În vechime, la epocă istorică, *daps* are înțelesul de „ospăț oferit zeilor, banchet cu hrană îmbelșugată”. *Daps* (f.) este descrisă de către Cato, în *De Agricultura* [132, 1-2], printr-o expresie caracteristică din vechiul vocabular religios al latinei: *dapem pollūcēre*, „a închina un ospăț sacru”; acest termen arhaic, *pollūcēō*, este folosit pentru ospetele făcute cu mare cheltuială și închinare zeilor, *pollūctum*.

De altfel, diferite mărturii ne îndrumă să vedem că *daps* este un cuvînt asociat cu noțiunile de „abundență, mare cheltuială, ofrande îmbelșugate”. La fel și adj. *dapaticus*, adv. *dapaticē*, forme ieșite din uz, dar culese și citate de către Festus: *dapaticae se acceptos dicebant antiqui, significantes magnifice, et dapaticum negotium amplum et magnificum*, „cei vechi spuneau că au fost primiți *dapaticē*, înțelegînd prin aceasta „măreț” [iar un *negotium* („afacere, întreprindere, treabă”) (îl numeau) *dapaticum* (ca) însemnat și măreț]”. A mai existat, pe de altă parte, și un verb *dapinō*, fie scos din *daps*, fie, poate, împrumutat din grecescul *dapanāō*, care are un înțeles foarte învecinat. Pentru *dapinō* avem doar un singur exemplu, la Plaut (*Capt.*, 897), dar acesta este caracteristic: *aeternum tibi dapinabo uictum*, „(dacă spui adevărat), am să-ți aștern ospăț de-a pururi (am să te întrețin mereu regește)”.

O mărturie directă precizează sensul lui *daps*, iar *dapaticē* și *dapaticus* îl întăresc; este vorba de un „ospăț măreț”. Ovidiu, în cartea a V-a a *Fastelor* sale, ne înfățișează un biet țăran la care ajunge în ospăție Iupiter, cu straie și chip schimbat [v. 499 și urm.]; apoi, dintr-o dată, el dă pe față cine era; gazda îi închină atunci ca *daps* [v. 521] unica sa avere, un bou pe care îl pune la frigare întreg: atît avea el mai de preț.

În grecește, *dapanáo* înseamnă „a cheltui”, iar *dapánē* este o „cheltuială pentru fast”; la Herodot, termenul este aplicat unor cheltuieli mărețe. Adjectivele gr. *dapsilēs* și lat. *dapsilis* (calchiat după greacă) se referă la ceea ce este „îmbelșugat, fastuos”; v. isl. *tafn* arată și el „consumul de hrană”, iar arm. *tawn*, „sărbătoarea fastuoasă”. Astfel, putem desprinde o noțiune generală, aceea de „cheltuială făcută cu prilejul unei jertfe care comportă mari consumuri de hrană”, cheltuieli cerute de o sărbătoare, pentru prestigiu, pentru a-și dezvălui bogăția.

Regăsim astfel în IE o manifestare socială care, în limbajul etnografilor, se numește *potlatch*: scoaterea la vedere și risipirea unor bogății cu prilejul unei sărbători. Trebuie să te arăți cheltuitor cu bunurile tale, spre a arăta că nu faci caz de ele, spre a-ți umili rivalii chiar și printr-o risipire pe dată a unor avuții îndelung acumulate. Un bărbat își cucerește și păstrează rangul dacă e în stare să-i întrecă pe rivalii săi în această cheltuială neînfrînată. Acest *potlatch* este o provocare aruncată altora ca să cheltuiască și ei la rîndul lor; cei ce se întrec cu tine vor căuta să facă o cheltuială și mai mare, de unde apare o circulație continuă a bogățiilor strînse și răspindite pentru prestigiu de către unii și profitul spre bucuria altora, așa cum a arătat-o atît de bine M. Mauss.

În IE nu avem limpede noțiunea existenței unei rivalități: caracterul agonistic, de întrecere, atît de pregnant în societățile arhaice, se află aici pe al doilea plan. Cu toate acestea, emulația nu lipsește din această cheltuială. În fapt, ea se află în strînsă legătură (cf. *daps* și *dapaticus*) cu legile ospitalității; vedem astfel rădăcinile sociale ale unei instituții care este o necesitate în anumite comunități și a cărei obligație esențială constă într-un dar de hrană, făcut cu drept de reciprocitate. Dar aici avem unele noțiuni și unii termeni arhaici care se află deja pe cale de

a se șterge. La dată istorică, nu mai rămîne decît *damnum* cu înțelesul derivat de „pagubă suferită, parte scoasă din posesiune prin silnicie”. Aceasta e cheltuiala la care ești condamnat în împrejurările sau sub condițiile anumite ale justiției. Spiritul țărănesc și precauția juridică a Romanilor au preschimbat această veche noțiune; cheltuiala de fast nu mai e acum decît una făcută în van, ceea ce aduce numai un prejudiciu. *Damnăre* înseamnă „a aduce asupra cuiva un *damnum*”, „a-i pricinui o pagubă făcută resurselor sale”; de aici provine și noțiunea pur juridică a lui *damnăre*, „a condamna”.

Pe lângă termenii în care a supraviețuit vechea noțiune, mai există și inovații care creează un nou concept, astfel că avem în față, în același timp, două aspecte foarte contrastante ale uneia și aceleiași reprezentări din vechime.

Hansa și obîrșiile ei războinice

Printre confreriile acestea, în care convîvii de la un ospăț al comunității se bucură de privilegii aparte – exact acelea care caracterizează *ghilda* în dezvoltarea ei medievală – putem întîlni în același vocabular deopotrivă economic și religios al germaniceii, foarte învecinat cu *ghilda*, cuvîntul *hansa*. Acest vechi termen, care a supraviețuit pînă în vremurile moderne, mai desemnează încă, la cei de pe țărmul Mării Nordului, o instituție de o considerabilă însemnătate istorică și economică. Hansele sînt asociații economice, grupări de neguțători; ele alcătuiesc o societate căreia îi aparții în virtutea unui drept pe care poți să-l cumperi, să-l moștenești, să-l vinzi, și care face parte din îndatoririle comerciale. Economia acestei instituții a sfîrșit deja mai multe studii. Bilanțul celor care tratează despre originea acestui termen este negativ: *hansa* nu are o etimologie certă. Iar cum nu dispunem de nici o corespondență în afara germaniceii, trebuie să încercăm să precizăm istoria germanică a acestui cuvînt.

Această istorie începe cu got. *hansa*, care ne dă un punct precis de plecare în analiză, cu toate că nu dispunem de prea multe exemple. O dată, *hansa* traduce, aparent în mod destul de vag, gr. *plēthos* [πλήθος, „mulțime”]. Dar în alte trei exemple, *hansa* îi corespunde lui *speîra* (σπεῖρα), „ceată, cohortă”. La Marcu, XV, 16, „Ostașii l-au adus pe Iisus înlăuntrul curții, adică în pretoriu, și au adunat toată ceata (=cohorta), în got. *alla hansa* = lat. *totam cohortem*. La fel, la Ioan, XVIII, 3 și 12. În pasajul unde *hansa* îl traduce pe *plēthos* (Luca, VII, 17), dacă îl citim în întregime, vedem că traducătorul avea de redat pe rînd pe *ókhlos* (ὄχλος) [„gloată”] și pe *plēthos* [„mulțime”]. El l-a ales pe *hiuma* (= lat. *turba*) pentru *ókhlos*, iar pentru *plēthos* (= lat. *multitudo*) l-a luat pe got. *hansa*, „cohortă”; o asemenea trupă cuprindea într-adevăr mai multe sute de oameni, ba pînă la o mie, și putea înfățișa o „mulțime”, care fusese oarecum mobilizată spre a-l primi pe Iisus.

Nu e o întîmplare dacă *hansa* se găsește în v.g.s. la Tatian, spre a-l traduce pe *cohors*. În v. engl., *hōs* reprezintă „ceata, suita unui senior”. Abia mai tîrziu m.g.s. *hans(e)* ia înțelesul de „societate de comerț”, cu un sens deja fixat. În latina tîrzie sau în germanica latinizată, *hansa* desemnează o dare pentru licența de comerț și o uniune comercială.

Înțelesul de „cohortă” (militară) arată că trebuie să ne imaginăm *hansa* ca pe o ceată de războinici. Nu ar fi fost folosit got. *hansa* pentru a-l traduce pe *speîra*, dacă el ar fi desemnat, de pildă, o grupare religioasă sau un grup bazat pe interese. În fapt, atunci cînd Tacit, în *Germania*, 13-14, descrie cetele de tineri (*comitatus*) care se strîng în jurul căpeteniilor, el ne oferă o imagine asupra a ceea ce trebuie să fi fost o *hansa*. Acești tineri care se leagă de o căpetenie trăiesc de pe urma generozității acesteia, primind o hrană îmbelșugată, care le ține loc de leafă (14, 4). Ei sînt mereu gata să-și urmeze șeful, să-l apere și să strălucească sub ordinele sale.

Probabil că aceste cete de tineri războinici care se întreceau să fie mai buni în fața șefului lor, în vreme ce căpeteniile rivalizau față de cine se vor fi legat cei mai aprigi dintre acești tovarăși de luptă, au alcătuit cel dintâi model al unei *hansa*. Odată cu evoluția societății, o asemenea ceată războinică în care se împărțeau deopotrivă foloasele și primejdiile s-a preschimbat într-o grupare de tovarăși de un alt fel, menită activității economice. Termenul a rămas, dar legat de o nouă formă de activitate.

Capitolul VI

A da, a lua și a primi

Sumar – 1) Hittita, care hărăzește rădăcinii IE **dō-* înțelesul de „a lua”, ne face să credem că în IE comună „a da” și „a lua” se întâlneau, ca să spunem așa, în gestul însuși (cf. engl. *to take to*).

2) Împotriva etimologiilor tradiționale, care apropie cu dragă inimă lat. *emō* de got. *niman* (germ. *nehmen*), dar separă cu hotărîre got. *niman* de gr. *némō*, invocînd în fiecare caz rațiuni ținînd de înțeles, se arată că:

a) Got. *niman* și gr. *némō* se suprapun fără dificultate, cu prețul de a le sesiza din nou la nivelul primei lor accepții tehnice, păstrate cu exactitate în got. *arbi-numja* și în gr. *klēro-nómos*, „moștenitor”;

b) Lat. *emō*, „a lua”, la început în sensul său gestic, nu poate fi apropiat sub raport etimologic de got. *niman*, a cărui valoare era la origine una juridică.

Termenii pentru *vînzare* și *cumpărare* nu se află separați de cei pentru „a da” și „a lua”. Rădăcina IE **dō-* înseamnă „a

da” în ansamblul limbilor IE. Totuși, se află o limbă care îi tulbură în mod aparte definirea: în hittită, *dā-* înseamnă „a lua”, iar *pai-* „a da”. Nu putem afirma în mod categoric, datorită sistemului șovăitor de notare a consonantismului hittit, că *dā-* este cu siguranță forma IE **dō-*; în teorie, *dā-* ar putea corespunde și IE **dhē-*, „a așeza, a pune”, dar lucrul acesta este foarte puțin verosimil. Învățații cad îndeobște de acord în a recunoaște aici – oricare ar fi fost procesul semantic petrecut – rad. IE **dō-*; de altfel, plecînd de la **dhē-* spre a ajunge la înțelesul de „a lua”, evoluția ar fi și mai puțin limpede.

Trebuie să constatăm, evident, că hitt. *dā-*, „a lua”, arată o inversare a înțelesului de „a da”. Pentru a o explica, se invocă drept paralelă forma *ā-dā-*, „a lua” din sanscrită. Dar aici preverbul *ā-* este esențial: el arată o mișcare „cătrefie”, către subiect; cu acest preverb și cu desinențele diatezei medii, pasajul are înțelesul de „a primi, a lua la sine”, explicîndu-se înlăuntrul sanscritei înseși. Deci sanscrita nu ne ajută de a dreptul să interpretăm sensul lui *dā-* din hittită.

Spre a-l explica, vom presupune că în limbile vechi s-a petrecut, însă în direcții opuse, o alunecare comparabilă cu cea întîmplată în engleză cu *to take*, „a lua”, în expresia *to take to*, „a lua (spre a duce, da) către”. Această comparație poate ajuta la regăsirea legăturii dintre aceste sensuri opuse. Hittita și celelalte limbi IE au specializat în mod diferit vb. **dō-* care, prin sine, se preta, după construcția sa sintactică, fie la un sens, fie la celălalt. În vreme ce hitt. *dā-* s-a oprit la „a lua”, celelalte limbi îl construiesc pe *dō* cu ideea țelului, ceea ce revine la a însemna „a da”¹.

¹ Cf. articolul nostru „Don et échange dans le vocabulaire indo-européen”, citat mai sus (Cap. V, p. 60).

Nu e vorba de un artificiu. În IE, „a lua” comportă mai multe moduri de exprimare, care definesc, fiecare în parte, în mod diferit această noțiune. Dacă admitem că înțelesul dintîi este cel păstrat în hittită, evoluția care a dus în restul domeniului IE la „a da” devine și ea de înțeles.

Tot atît de arhaic este hitt. *pai-*, „a da”. El își află explicația ca un compus alcătuit din preverbul **pe-* și rad. **ai-*, „a atribui, a aloca”, o rădăcină atestată în toh. *ai-*, „a da” și în cîțiva derivați nominali ca av. *aēta-*, „parte” și osc. *aeteis*, care traduce (g.sg.) lat. *partis*.

Noțiunile de „a da” și „a lua” sînt astfel legate de preistoria IE. Va fi de folos, în această privință, să luăm aminte la o problemă etimologică privitoare la un termen deja specializat, lat. *emō*, despre care vom arăta mai jos [v. p. 118] că înseamnă „a lua”. Într-o altă limbă, putem întîlni o rădăcină cu același sens, dar care diferă de forma latină prin *n-* de la inițială: proto-germanicul **nem-*, got. *niman*, germ. *nehmen*, „a lua”.

Iată așadar două verbe cu același înțeles, lat. *em-* și p.germ. **nem-*; să aibă ele laolaltă vreo legătură etimologică? Faptul acesta a fost admis adesea. Dar cum să-l întemeiem sub raport etimologic? S-a recurs deci la unele artificii: **nem-* ar fi fost compus din **(e)n + em-*, sau ar fi fost o formă redusă de la **ni + em-*. Dar, spre a face economie de aceste restituiri, trebuie să luăm seama la ceea ce are cea mai multă însemnătate aici și la ce s-a dat cea mai puțină atenție, anume înțelesului.

Formele germanice cele mai vechi apar în gotică. Ele vin din belșug și ne lămuresc din plin. Forma *niman* presupune un rad. **nem-*; noi mai cunoaștem o atare rădăcină, în gr. *némō* (νέμω), dar apropierea aceasta a fost înlăturată tocmai din pricina sensului lui *némō*, care nu e cel de „a lua”. Să ne mulțumim acum să semnalăm acest fapt și să ne concentrăm asupra lui

niman. Dispunem de verbul simplu și de mai multe compuse, cu numeroase preverbe, cu mare număr de întrebuințări. Verbele grecești cărora le corespunde [în traducerea Bibliei got. *niman*] sînt următoarele: *lambánō* [λαμβάνω, „a lua, a apuca”], *áirō* [αἶρω, „a ridica, a lua”], *dékhomai*, „a primi” (δέχομαι, foarte adesea, mai cu seamă în expresia „a primi harul”); compusele cu *and-* îl traduc pe *dékhomai* ([eventual compus cu] *apo-* sau *para-* [„a primi (de la cineva)”]); cu *ga-* (cf. germ. *an-ge-nehm* [„plăcut”]) înseamnă „a primi, a concepe, a lua la sine”, dar și [„a prinde, a învăța”, lat. *mente accipere*, gr. *matheîn*. Predomină așadar în mare întrebuințarea lui *niman* cu sensul de „a primi”, iar nu de „a lua”. Iar în mod aparte avem un compus nominal care merită o cercetare atentă, datorită semnificației sale speciale și tehnice: *arbi-numja*, „moștenitor”. Prima sa parte, *arbi-*, este un cuvînt independent care înseamnă „moștenire”, germ. *Erbe*, și care este el însuși demn de luat în seamă în cadrul vocabularului instituțiilor. Forma lui e limpede: este un neutru, IE **orbhyom*, care se leagă, pe de o parte, de termenii celtici cu același înțeles, v. irl. *orbe*, „moștenire”, *com-arbe*, „cel ce moștenește” – legătura fiind chiar atît de strînsă, încît, ca și în nenumărate alte cazuri, e cu puțință să fi fost vorba de un împrumut luat de germanică din celtică – iar, pe de altă parte, de un adjectiv care poate clarifica această noțiune, lat. *orbus*, arm. *orb*, „orfan”, gr. *orpho-* [doar în glose], *orphanós* [ὀρφανός „orfan”]. În afara celtice, corespondenții lui *arbi* desemnează persoana particulară a unei rude, dar și orfanul. Legătura dintre „moștenire” și „orfan” va putea părea oarecum stranie. Dar avem o paralelă exactă în sensul unei alte familii de cuvinte. Adjectivul latin *hērēs, -ēdis*, „moștenitor”, are un corespondent sigur în greacă, prin numele de agent *khērōstēs* (κηρωστής), „moștenitor

colateral [în lipsa unui direct]”, dar și prin adj. *khēros* (χήρος), „lipsit de o rudă”, f. *khērā* (χήρα), „văduvă”.

Cum să justificăm această legătură etimologică? În greaca homerică, *khērōstēs* este cel care, fiind din sânul familiei, moștenește în cazul lipsei unor copii moștenitori; e o rudă colaterală care primește un avut „părăsit” (*khēros*). Or, în gotică, *arbi*, „moștenire”, derivatul neutru venind din forma IE **orbhyom*, înseamnă literalmente „ceea ce-i revine unui *orbus*”, adică bunul care este atribuit în mod legal unei persoane lipsite, prin moarte, de ruda sa cea mai apropiată. Aceeași idee se află și în *hērēs* și în *khērōstēs*. După datinile IE, avutul îi este trecut în mod nemijlocit urmașului, care nu primește ca atare numele de „moștenitor”. Pe atunci nu se simțea nevoia juridică de a preciza, care ne face să-l numim „moștenitor” pe oricine intră în posesiunea unor bunuri materiale, oricare ar fi gradul său de rudenie cu cel decedat. În IE, fiul nu era desemnat drept „moștenitor”; nu li se spunea „moștenitori” decât celor cărora le revenea o moștenire *în lipsa* vreunui fiu; acesta e cazul acelor *khērōstaí*, al acelor colaterali care își împărțeau un avut rămas fără urmași direcți care să-l preia.

Aceasta este legătura dintre noțiunea de „orfan, lipsit de o rudă” (fiu sau tată) și cea de „moștenire”. Faptul acesta e ilustrat prin definiția pe care o dă și o frază anume din *Germania* lui Tacit, 20: *Heredes... successoresque sui cuique liberi et nullum testamentum*, „moștenitori... și urmași ai fiecăruia sînt fiii săi legitimi și (nu se face) nici un testament”; *si liberi non sunt, proximus gradus in possessione fratres, patrui, auunculi*, „dacă nu sînt fii legitimi, treapta cea mai apropiată pentru posesiune (sînt) frații, unchii după tată, unchii după mamă”.

La fel sînt și *arbi-numja*. Înțelesul literal de *arbi-numja* este acela de „cel ce primește (*numja*) moștenirea (*arbi*)”. Or,

care este termenul grecesc tradus de *arbi-numja*? Este *klēronómos* (κληρονόμος). Mai avem și expresia analitică *arbi niman*, „a moșteni”, care îl redă pe gr. *klēronoméō* (κληρονομέω).

Alcătuirea compusului grecesc este plină de învățăminte. Cel de al doilea termen este legat de vb. *némō* (νέμω), subst. *nómos* (νόμος) și *nomós* (νομός), o familie foarte bogată în cuvinte, care a făcut obiectul unui studiu al lui E. Laroche (*Histoire de la racine nem- en grec ancien*, Paris, 1949), în care se află corectat detaliul uzului lor. Rădăcina aceasta atât de importantă are derivați foarte diversificați. Noțiunea pe care o desprindem noi aici este aceea a „împărțirii legiuite”, a unei împărțiri prescrise în mod exclusiv de lege, de datină sau de obicei, iar nu împlinită printr-o hotărâre arbitrară. Și alte verbe din greacă mai au înțelesul de „a împărți”, de pildă *datéomai* (δατέομαι), „a împărtași”, dar rămîne o diferență: *némō* este „a împărți după datină sau lege”. Iată de ce „pășunea” repartizată în virtutea dreptului cutumiar va purta numele de *nomós*. Iar sensul lui *nómos*, „lege”, pornește de la cel de „atribuire legală”. Astfel *némō* poate fi definit în grecește drept „a împărți legalmente” și „a dobîndi legalmente la împărțire” (cu acest înțeles chiar la activ).

Să fie oare o împlinire dacă got. (*arbi-*)*numja* are aceeași alcătuire ca și (*klēro*) *nómos*, cîta vreme nimic nu părea să menească acest verb *niman* spre a traduce gr. *klēronomeîn*, dacă el însemna într-adevăr „a lua”? Vedem aici cum se leagă corespondența dintre *némō* și *niman*, printr-un uzaj tehnic: got. *niman* înseamnă „a lua” în sensul de „a primi legalmente” (cf. uzul în care corespunde gr. *dékhomai*), de unde „a primi, a avea ca parte, a lua”. Putem socoti această expresie *arbi niman*, de unde și compusul *arbi-numja*, „moștenitor”, ca pe una dintre cele în care supraviețuiește vechiul înțeles al lui *niman*, același

care a fost în grecește cel al lui *némō*, și care a dus la alcătuirea termenului *klēronómos* (κληρονόμος), „moștenitor”. Celelalte întrebări se explică fără greutate .

Prin urmare, got. *niman* nu are nimic de a face cu lat. *emō*. Trebuie presupusă o rădăcină protogermanică **nem-*, care, prin intermediul acestei interpretări semantice, se leagă de grupul de forme IE venind de la **nem-*, reprezentate din belșug în greacă.

Dacă facem în paralel aceeași verificare și pentru *emō*, ce vom afla? Corespondența cu *e-* la inițială se mai află și în v. sl. *imo*, „a lua”, și în baltică, în lit. *imù*, *imti*, „a lua”. Latina ne ajută la precizarea înțelesului propriu al lui *emō*, care este cel de „a scoate, a apuca, a lua”; *eximō* este „a trage la o parte”; *eximius* îi corespunde gr. *éxokhos* (ἐξοχος), cu sensul de „excepțional, mai presus”; în plus, *exemplum*, care are o istorie destul de curioasă, înseamnă „lucru luat deoparte, izolat datorită felului său foarte aparte”, de unde „model, exemplu, pildă”; *prōmō*, „a scoate afară”, cu adj. verbal *promptus* [„la îndemână, gata”]; *per imō* (cu sensul preverbului pe care îl regăsim și în *per dō* [„a pierde”]), „a face să dispară, a nimici”; *sūmō* (din **subs-emō*), „a lua ridicînd, a asuma”.

Toate acestea subliniază că ideea de „a lua < a trage, a apuca, a smulge” din latină nu are nimic de a face cu „a lua < a primi, a accepta la sine” din germanică. Noțiunile acestea sînt diferite la obîrșia lor și își arată fiecare trăsăturile proprii, dacă se izbutește surprinderea primului lor înțeles. Fiecare dintre ele își are propriul său domeniu și propria sa istorie;

² Asupra înțelesului lui *némō* va putea fi de folos analiza noastră cu privire la *némesis* din volumul *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*, Paris, 1948, 79.

doar la capătul evoluției și prin accepțiunea cea mai banalizată a lor, got. *niman* și lat. *emō* ajung să se asemene.

Dar să ne întoarcem la *emō*, „a cumpăra”. Felul în care se înfățișează *emō* în latină pare să ne confirme că sensul de a cumpăra implică o cu totul altă reprezentare decât termenii din familia gr. *pérnēmi* (πέρνειμι) etc. Este limpede că *emō* vrea să spună la început „a lua, a apuca la sine”; posesiunea pe care o declară este exprimată prin gestul celui care ia lucrul și îl trage spre sine. Sensul de „a cumpăra” și-a găsit aplicarea mai întâi în cazul unor ființe omenesti pe care le iei, după ce s-a stabilit un preț. Noțiunea „cumpărării” își are originea în gestul care încheie tranzacția (*emō*)₃ și nu în faptul de a plăti un preț, de a achita o contravaloare.

³ Asupra gr. *pérnēmi* și a lat. *emō*, v. mai jos Cap. X, p. 117 și urm.

Capitolul VII

Ospitalitatea

Sumar – În latină, „oaspe(te)” se spunea, pe baza lui *hostis*, *hospes*, *-itis* < **hosti-pet-s*. Ce însemnau elementele acestuia? Ce însemna întregul cuvânt compus?

1) Morfemul **-pet-*, care se înfățișează și sub formele alternate **-pot-* (lat. *potis* [„în stare, capabil”, gr. *pósis* [„soț”, *despótēs* [„stăpînul (casei), domnul”], skr. *pátih* [„stăpîn”]) și **-pt-* (lat. *-pte* și *ipse* (?) înseamnă la origine „identitatea personală”. În grupul familial, **dem-* este „stăpînul”, cel care este prin excelență „el însuși” (*ipsissimus*, la Plaut, înseamnă „stăpînul”); astfel, cu toate că este diferit sub raport morfologic, gr. *despótēs* desemnează, ca și lat. *dominus*, pe acela care personifică prin excelență grupul familial;

2) Noțiunea inițială semnificată de *hostis* este aceea de „egalitate prin compensație”: *hostis* e cel care îmi compensează darul printr-un contradar. Ca și corespondenții săi got. *gasts*, v. sl. *gostj*, *hostis* va fi

desemnat odinioară pe „oaspe”. Sensul clasic de „dușman [public]” va fi apărut atunci cînd locul legăturilor de schimb dintre clan și clan a fost luat de legăturile de separare de la *ciuitas* [„obște”] la *ciuitas* (cf. gr. *xénos*, „oaspe” > „străin”);

3) Ca atare, latina își alcătuiește un nou nume al „oaspe(te)lui”: **hosti-pet-*, care probabil că trebuie interpretat plecînd de la un abstract (în *-ti-*) **hosti-*, „ospitalitate”, semnificînd prin urmare „cel ce întrupează prin excelență ospitalitatea”.

Studiul unui număr anumit de termeni referitori la „schimb”, obținuți mai cu seamă de la rad. **mei-* – ca lat. *mīmus*, „însărcinare onorifică implicînd în schimb unele obligații”, IIR *Mitra*, zeitatea personificînd „contractul prin schimb” (ilustrat prin pasajul din *Il.*, VI, 120-236), **mei-t-* din lat. *mītuus* și skr. *mithu-*, „schimbat (în fals)” > „mincinos”, dar și av. *miθwara-*, „pereche” – ne conduce și el către un nume al „oaspe(te)lui”: *mēhmān* din iranica medie și modernă.

Un alt nume al „oaspe(te)lui” din iranica modernă, *ērmān* < *aryaman*, trimite la un gen foarte aparte de „ospitalitate”, dinlăuntru grupului Arya, una dintre formele căreia este primirea în sinul grupului, dar prin căsătorie.

Vocabularul instituțiilor IE ascunde probleme însemnate, ai căror termeni preciși nu au fost stabiliți întotdeauna. Ne aflăm îndrumați către desprinderea lor, adesea chiar către parțiala alcătuire a obiectului însuși de studiu, prin mijlocirea unor cuvinte revelatoare asupra cîte unei instituții ale cărei urme nu se mai lasă, adesea, surprinse, decît în mod fugar, într-o limbă sau în alta.

Un grup de cuvinte anume se referă la un fapt social bine stabilit: la **ospitalitate**, la noțiunea de „oaspe(te)”. Termenul

de bază, lat. *hospes*, *-itis*, este un vechi cuvînt compus. Analiza cuvintelor care îl alcătuiesc ne îngăduie limpezirea a două noțiuni distincte, dar care sîrșesc prin a se întîlni între ele: *hospes* provine din **hosti-pet-s*. Cel de al doilea element, **pet-* se află în alternanță vocalică față de **pot-* care înseamnă „stăpîn”, astfel că *hospes* ar însemna propriu-zis „stăpînul oaspe(te)lui”. Iată o formă destul de aparte de desemnare. Pentru a o înțelege mai bine, trebuie analizate separat cele două elemente constitutive, *potis* și *hostis*, studiindu-le conexiunile lor etimologice.

Termenul IE **potis* merită să fie explicat aparte, pe scurt. El se înfățișează sub forma sa simplă în skr. *pátih-*, „stăpîn” și „soț”, și în grecește *pósis* (πόσις), „soț”, sau în compunere, ca în *despótēs*.

În sanscrită, cele două sensuri specifice, „stăpîn” și „soț”, sînt diferențiate, în cadrul aceleiași teme **poti-*, prin două tipuri diferite de flexiune; dar această distingere secundară ține de evoluția proprie a sanscritei. Cît despre gr. *pósis*, un termen poetic pentru „soț”, pe el îl găsim despărțit de *despótēs* (δεσπότης), la care sensul de „stăpîn al casei, al căminului” [aproape că] nu mai apare; *despótēs* a ajuns îndeobște numai un calificativ cu conotații de „putere”, avînd alături pe derivatul său feminin *despoina* (δέσποινα), „stăpîna”, cu o aură de „măreție”.

Acest termen grecesc *despótēs* și corespondentul său skr. *dám pátih* fac parte dintr-un șir de vechi forme compuse care aveau drept prim element numele unei unități sociale de variată întindere:

<i>dám pátih-</i>	(stăpînul casei)
<i>vís</i>	(stăpînul clanului)
<i>jās</i>	(stăpînul spiței)

Pe lîngă *despótēs* și *dám pátih-*, singurul atestat ca atare în mai multe limbi este compusul skr. *vís-pátih-* = lit. *vêš-pats*, „căpetenia clanului”.

În latină, în jurul acestui IE **potis*, în formă izolată sau în compunere, se alcătuieste o mare familie etimologică. Pe lângă *hospes*, el mai alcătuieste adj. *impos,-potis*, „care nu e stăpîn pe sine însuși”, și *compos,-potis*, „care e stăpîn pe sine însuși”, și verbul **potere*, din care a rămas pf. *potui*, legat de flexiunea verbului care înseamnă „a putea”, *possum*, alcătuit de la adj. *potis,-e* în uz predicativ: *potis sum*, *pote est*, o expresie care s-a tradus la forme simple, ca *possum*, *potest*.

Toate acestea sînt limpezi și n-ar exista nici o problemă, înțelesul fiind constant, iar formele superpozabile, dacă **potis* nu ar fi ajuns în două puncte ale ariei IE pînă la un înțeles foarte diferit. În lituaniană el dă adj. *pats*, „el însuși”, și subst. *pats*, „stăpîn” (în compunere *vêš-pats*). Paralel, s-a alcătuit și în iraniană adj. compus *x^vaē-paiθya*, „al său propriu”, „de sine însuși”, folosit indiferent de persoană, „de mine, de tine, de el; care aparține anume”; *x^vaē* este o formă iranică a pronumelui reflexiv IE **swe*, **se*, literalmente „de sine însuși”, iar *paithya*, un derivat de la vechiul **poti-*. Aceste fapte sînt bine cunoscute, dar ele merită o examinare atentă, datorită însemnătății și singularității problemei pe care o pun: în ce condiții poate un cuvînt care înseamnă „stăpîn” să ajungă la a semnifica „identitatea”? Înțelesul dinții al lui **potis* este bine definit și răspicat: „stăpîn”, de unde „soț” în căsnicie și „căpetenie” a unei anumite unități sociale, fie ea casă, clan sau trib. Dar și înțelesul de „sine însuși” este bine atestat. Aici, hittita a venit să aducă o informație însemnată. Nu aflăm în ea nici o formă care să-i răspundă lui **potis*, fie ca adjectiv, fie ca substantiv; oricît de timpuriu apare ea atestată, hittita își are deja vocabularul preschimbat în chip notabil; anumite noțiuni poartă desemnări cu totul noi. Faptul interesant este acela că hittita are o particulă enclitică *-pet (-pit)*, al cărei înțeles este „întocmai, (el) însuși”, o particulă de „identitate” trimițînd tocmai la obiectul despre care era vorba. Iată un exemplu:

takku IR iš huwāi
naš kururi KUR-e paizzi
kuišan EGIR-pa uwatezzi
nanzan apāšpit dai

„Dacă un sclav scapă cu fuga
și se duce în țară dușmană,
cel care îl prinde ca să-l aducă
însuși, acela îl poate lua”

În acest demonstrativ compus *apāš-pit*, „însuși acela, tocmai acela”, particula *-pit* stabilește legătura de identitate. De altfel, ea are aceeași funcție alături de un demonstrativ ca și alături de un substantiv sau chiar de un verb. Este evident că folosirea acestei particule răspunde înțelesului lui **potis* de identitate, care apare în lituaniană și în iranică.

Odată precizate înțelesul, forma și uzul în aceste limbi, descoperim și în altă parte forme care se leagă de acestea, după orice verosimilitate. Particula lit. *pat* înseamnă „tocmai, anume”, ca și hitt. *-pet*. Vom compara și lat. *utpote*, a cărui analiză trebuie corectată. El nu înseamnă etimologic „cum se poate” (cu *pote* din *pote est* [= „se poate”]), ci „ca anume, întocmai”, cu *pote* marcînd identitatea; *utpote* identifică puternic acțiunea cu autorul ei, predicatul cu cel care-l asumă. Vom număra aici și postpoziția latină *-pte* din *suopte* (Festus: *suopte pro suo ipsius*), „al său însuși, propriu lui însuși”; poate de asemenea, dar mai puțin sigur, și misteriosul *-pse* din *ipse* [„însuși”]? În orice caz, spre a ne mărgini la cele două fapte latine și la lit. *pat*, putem constata supraviețuirea folosirii lui **pot-* / *pt-* pentru a marca persoana însăși și a-i aduce alături un predicat enunțat în frază. Ca atare, ceea ce era socotit drept un uz izolat se arată a fi un indiciu important și ne revelă semnificația proprie a lui **potis*. Pe cît este de dificil de conceput cum de un cuvînt care desemnează „stăpînul” a putut slăbi pînă la a însemna „el însuși”, pe atît

înțelegem mai ușor cum de un adjectiv care marca identitatea persoanei, însemnând „el însuși”, a putut să asume sensul propriu de „stăpîn”. Acest proces care lămurește formarea conceptului instituției date se verifică și aiurea; mai multe limbi ajung să desemneze „stăpînul” printr-un termen care însemna „(el) însuși”. În latina vorbită, la Plaut, *ipsissimus* îl indică pe „stăpînul”, „patronul”, iar femininul pe „stăpîna”, adică pe personajul însuși, singurul care are însemnătate. În rusă, în gura unui țăran, *sam*, „el însuși”, se referea la „boierul”. Într-o comunitate restrînsă, dar însemnată, la Pitagorei, *autòs éphā* (αὐτὸς ἔφα), „el însuși a grăit”, specifica prin *autòs* pe „maestrul, învățătorul” prin excelență, pe Pitagora, iar formula era folosită pentru a marca o sentință autentică. În daneză, *han sjølv*, germ. *er selbst* [„el însuși”] are același înțeles.

Pentru ca un adjectiv care înseamnă „el însuși” să ia amploare pînă la a ajunge la sensul de „stăpîn” este necesară o condiție: existența unui cerc închis de persoane, subordonat unui personaj central care să încarneze personalitatea, identitatea însăși a celui grup, pînă în punctul de a-l cuprinde în sine însuși: el singur este cel care îl întrupează.

Acest lucru s-a și produs cu forma compusă **dem-pot(i)-*, „stăpînul casei”. Rolul personajului astfel denumit nu este acela de a exercita o comandă, ci de a asuma o poziție de reprezentare care să-i confere autoritate asupra întregului familiei, cu care el se identifică.

Un verb derivat de la **poti-*, ca skr. *pátyate* sau lat. *potior*, „a se înstăpîni asupra a ceva, a dispune de ceva” marchează deja apariția sensului de „a putea, putere”. Vom aduce în comparație și vb. lat. *possidēre*, „a poseda”, format prin compunere de la **pot-sedēre*, descriind astfel „posedarea” drept rolul celui care „s-a întemeiat, s-a așezat” asupra unui bun, a unui lucru; aceeași imagine a trecut și în germ. *besitzen* [„a

ședea asupra, a posedă”]; apoi, din nou în latină, adj. *compos*, *-potis*, „care este stăpîn, care se stăpînește pe sine”. Noțiunea (teoretică) de „putere” este constituită ca atare și își primește forma predicativă prin expresia *pote est*, contrasă în *potest* [„se poate”], care generează apoi conjugarea personală a lui *possum*, *potes*, *potest*, „pot, poți, poate”¹.

Merită să ne oprim o clipă asupra unui fapt ieșit din comun: față de skr. *dám páti-* și de gr. *despótēs*, latina a creat de la același radical **dem-* un termen echivalent, dar nu prin compunere, ci printr-un alt procedeu; ea îl are pe *dom-inus*, un derivat secundar care se înscrie în șirul denumirilor de „căpetenii”. Astfel, *tribunus* e „căpetenia unui trib”, got. *kindins* (< *genti-n-os*) e „căpetenia unei *gens*” apoi **druhtins* (v.g.s. *truhtin*) e „șeful escortei”, iar *thiudans* (< **teuta-n-os*) e „regele” = „căpetenia poporului”. Acest procedeu morfologic care constă în sufixarea prin **-n-os* a numelui unei unități sociale a furnizat și în latină și în germanică denumirile căpeteniilor unor grupări politice sau militare.

În acest fel, pe căi independente una față de alta, cele două serii ajung să se întâlnească între ele: „stăpînul” a fost desemnat aici printr-un sufix, acolo printr-un cuvînt compus, dar tot pornind de la unitatea socială pe care o reprezintă.

Avem acum a reveni la cuvîntul compus care ne-a îndemnat la această întreagă analiză, la *hospes*, *-itis*, de astă dată spre a-i cerceta primul termen, pe *hosti-s*. Printre termenii comuni vocabularului preistoric din limbile IE din Europa,

¹ Pentru studierea semantică a lui **pot(i)-* se va putea face apel la articolul nostru „Problèmes sémantiques de la reconstruction”, în *Word*, X, 2-3, 1954 (= *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard, [I], cap. *Problèmes sémantiques de la reconstruction*, 1966, 301-307.

acesta prezintă un interes aparte: lat. *hostis* corespunde got. *gasts* și v. sl. *gostĭ*, aici apărînd în plus și *gos-podĭ*, „stăpîn”, alcătuit la fel ca și lat. *hospes*.

Dar înțelesul got. *gasts* și al v. sl. *gostĭ* este cel de „oaspe(te)”, pe cînd acela al lat. *hostis* e cel de „dușman”. Spre a explica legătura dintre „oaspe” și „dușman” se admite în genere că și un cuvînt, și celălalt derivă ca sens de la „străin”, care mai este încă atestat în latină; de aici „străinul favorabil > oaspe” și „străinul ostil > dușman”.

Dar, ca să spunem drept, „străin, dușman, oaspe” sînt noțiuni globale și destul de sumare, care se cer a fi precizate și interpretate în cadrul propriului lor context istoric și social. În primul rînd, se cade să surprindem mai îndeaproape înțelesul lui *hostis*. Avem aici ajutorul înșiși autorilor latini, care ne oferă un șir de cuvinte din aceeași familie, pe lîngă o seamă de moduri semnificative de a-l întrebuința pe *hostis*. Acesta își mai păstrează încă valoarea arhaică de „străin” în *Legea celor XII Table*. Martor este textul următor: *aduersos hostem aeterna auctoritas esto*, unde nici un cuvînt, cu excepția verbului *esto*, nu este întrebuințat cu sensul pe care acestea îl au în latina clasică. Avem aici a înțelege: „față de un străin, dreptul de a revendica (o proprietate) trebuie să fie statornic”, el nu este niciodată abolit, cînd revendicarea bunului este făcută împotriva unui străin. Despre cuvîntul *hostis* însuși, Festus ne spune: *eius enim generis ab antiquis hostes appellabantur, quod erant pari iure cum populo Romano, atque hostire ponebatur pro aequare*, „cei de același fel erau numiți de cei vechi *hostes*, dat fiind că erau **de drept egal** cu poporul roman, iar *hostire* era totuna cu *aequare* [„a așeza deopotrivă”]”. Din însemnarea aceasta rezultă că *hostis* nu este nici „străinul”, nici „dușmanul”. Trebuie să

plecăm de la echivalența *hostire* = *aequare*, de unde vine și *redhostire*, glosat drept *referre gratiam* [„a-și plăti datoria de recunoștință, a fi recunoscător”], la Festus. Acest sens al lui *hostire* mai este încă atestat la Plaut: *Promitto hostire contra, ut merueris*, „Făgăduiesc să-ți răspund la rîndul meu cu plată, așa cum vei fi meritat” (*Asin.*, 377). Aceeași temă apare și în *hosti-mentum*, glosat prin *beneficii pensatio*, „răsplătirea unei binefaceri” și prin *aequamentum*, „răspuns cu o faptă egală”. Forma *hostus* ține de o tehnică mai specializată: acesta e un termen arhaic din limba agricultorilor, citat și explicat de Varro: *hostum uocant quod ex uno facto olei reficitur* (numesc *hostus* ceea ce se scoate, ca ulei, dintr-o singură tescuire” (*R.R.*, 1, 24, 3). Produsul apare oarecum ca un echivalent. Un alt termen tehnic este și *hostōrium*, „bățul de egalizat” obrocul, spre a-i păstra un nivel constant. Vechiul panteon roman cunoștea, după Sf. Augustin, o *Dea Hostilina*, a cărei sarcină era de a face ca spicele să fie egale sau ca munca depusă să-și afle cuvenita răsplată prin produsul recoltei. În sfîrșit, *hostia*, cuvînt bine cunoscut, se leagă și el de aceeași familie: el desemnează propriu-zis „victima care slujește la domolirea miniei zeilor”, deci este o ofrandă de răscumpărare, ceea ce și deosebește pe *hostia* de *uictima*, în ritualul roman.

Rămîne un fapt izbitor lipsa, în afara lui *hostis*, a apariției vreunei noțiuni de „ostilitate” la vreunul din aceste cuvinte. Nume primare sau derivate, verbe sau adjective, vechi termeni din limbajul religios sau din cel rural, toți ne confirmă că înțelesul dintîi este cel de *aequare*, „a compensa, a egala”.

Dar cum se leagă de el *hostis*? Lucrul acesta rezultă din definiția de mai sus, dată de Festus: *quod erant pari iure cum populo Romano*. Astfel se definește legătura dintre *hostis* și *hostire*: „se numeau *hostes* pentru că erau *de drept egal* cu

poporul Roman”. Un *hostis* nu este deci un „străin” în genere. Spre deosebire de *peregrinus*, care locuiește în afara limitelor teritoriului propriu, *hostis* este „străinul, în măsura în care i se recunosc drepturi egale cu cele ale cetățenilor romani”. Această recunoaștere de drepturi implică un raport de reciprocitate și presupune o înțelegere prealabilă: nu oricine nu e Roman se numește *hostis*. Între **acest** străin și cetățeanul Romei se află stabilită o legătură de egalitate și de reciprocitate, fapt care poate duce la noțiunea precisă de „ospitalitate”. Plecînd de la acest mod de reprezentare, *hostis* va însemna „cel ce se află în relații de compensare”, ceea ce reprezintă tocmai temeliile instituției ospitalității. Acest tip de legături între indivizi sau între grupuri nu poate să nu ne aducă aminte de noțiunea de *potlatch*, atât de bine descrisă și interpretată de Marcel Mauss, în memoriul său intitulat „Le don, forme primitive d'échange” [„Darul, o formă primară de schimb”], în *Année sociologique*, 1924. Sistemul acesta, cunoscut la populațiile indiene din NV Americii de Nord, constă într-un șir de daruri și de contradaruri, un dar creînd mereu partenerului obligația de a da un dar și mai însemnat, în virtutea unui fel de forțe constrîngătoare. Este vorba totodată și de o sărbătoare, legată de anumite date și culturi; de un fenomen economic, în măsura în care este prezentă o formă de circulație de bunuri, de avuții; și de o legătură între familii, între triburi, ba chiar și între urmașii acestora.

Ospitalitatea primește o nouă lumină prin această referire la *potlatch*, a cărei formă atenuată este ea, întemeindu-se pe ideea că un om se află legat de un altul (*hostis* avînd mereu o valoare reciprocă) prin obligația de a răsplăti o anumită prestație al cărei beneficiar a fost cîndva.

Aceeași instituție există și în lumea grecească, dar sub un alt nume: *xénos* (ξένος) indică unele legături de același tip

între oameni legați printr-o înțelegere care implică obligații precise, cuprinzându-i și pe urmașii lor. *Xenia* (ξενία), așezată sub ocrotirea lui Zeus Xénios, implică un schimb de daruri făcut între cei ce se leagă astfel, declarându-și intenția de a-i lega și pe urmașii lor prin același pact. Așa procedează și regii, așa fac și particularii: (Polycrates) „se legase printr-o *xenia* (cu Amasis), trimițându-i daruri și primind altele de la acela”, ξενίην ξυνεθήκατο (verb al legământului reciproc) πέμπων δῶρα καὶ δεκόμενος ἄλλα παρ' ἐκείνου (Herodot, III, 39). M. Mauss (în *Revue des Études Grecques*, 1921) găsește un exemplu al aceleiași instituții la Traci. Xenofon vrea să încheie un șir de înțelegeri în vederea aprovizionării armatei sale; un sfetnic al regelui îi spune că, dacă vrea să rămână în Tracia și să se bucure de mari bogății, nu are decât să-i facă daruri regelui Seuthes, iar acesta i le va întoarce cu prisosință (*Anabasis*, VII, 3; X, 10). Thucydide (II, 97) ne dă aceeași mărturie cu privire la un alt rege trac, la Sitalkos: pentru acesta era mai de rușine să nu faci un dar atunci când ți se cere ceva, decât să nu-l primești atunci când l-ai cerut. În cadrul civilizației Tracilor, care pare a fi fost destul de arhaică, acest sistem de obligații reciproce păstra încă o mare putere și influență.

Una dintre formele IE de exprimare a acestei instituții este tocmai lat. *hostis*, cu corespondenții săi got. *gasts* și v. sl. [*gostī* și] *gospodī*. La dată istorică, această instituție își pierduse din vigoare în lumea romană: ea presupune un tip de relații care nu mai era compatibil cu regimul curent. Când vechea societate devine un popor, legăturile de la om la om și de la clan la clan ajung să se șteargă; subzistă numai deosebirea dintre ceea ce este lăuntric și ceea ce este exterior unei *ciuitas* [„comunități, obști”]. Printr-o schimbare ale cărei condiții precise nu le mai cunoaștem, cuvântul *hostis* a primit o accepțiune de „vrăjmășie” și ajunge de acum înainte să nu i se mai aplice decât „dușmanului”.

În consecință, noțiunea de „ospitalitate” a fost exprimată printr-un termen diferit, dar în care subzistă totuși și vechiul *hostis*, dar în compunere cu rad. **pot(i)s*: acesta e *hospes*, *-pitis* < **hosti-pe /ot-s*. În greacă, „oaspele” (cel primit) este *xénos*, iar gazda (cel ce primește) este *xenodókhos* (ξενοδόχος [„primitorul de oaspe(ți)”). În sanscrită, *atithi-*, „oaspele (primit)” îl are drept corelativ pe *atithi-pati-*, „cel care primește oaspele”, formarea lui fiind paralelă cu cea a lat. *hospes*. Cel care primește nu este însă „stăpînul” oaspei săi; așa cum am văzut, *pot-* nu avea, la origine, înțelesul de „stăpîn”. O altă dovadă aduce și got. *brūth-faths*, „mirele” (gr. νόμφος), al cărui echivalent este germ. *Bräutigam*. Pornind de la *brūth-*, „mireasă”, s-a creat forma corespunzătoare pentru mire, fie prin compunere cu **potis*, ca în got. *brūth faths*, fie cu *guma*, „bărbat”, ca în germ. *Bräutigam*.

Modul de formare al lui **ghos-ti-s* (> *hostis*) ne atrage atenția: forma aceasta pare a fi un cuvînt abstract derivat cu *-ti-*, care a ajuns mai apoi o calificare a unei persoane. Toți vechii compuși cu *poti-* au drept prim element un cuvînt generic, desemnînd un grup: de pildă **dems-poti-*, *jās-pati-*. Atunci înțelegem mai bine înțelesul literal al lui **ghosti-pet-s* > *hospes*, ca o întrupare a „ospitalității”. Ajungem pe această cale la sensul lui **potis* definit mai sus.

Astfel, istoria lui *hostis* rezumă schimbarea produsă în cadrul instituțiilor romane. La fel și *xénos*, afît de pregnant ca nume al „oaspei” la Homer, a devenit mai tîrziu pur și simplu „străinul”, cel din alt neam, nu din cel propriu. În dreptul attic există o *graphḗ xenías*, o învinuire adusă unui „străin” care vrea să treacă drept un „cetățean”. Dar *xénos* nu a ajuns chiar pînă la înțelesul de „dușman”, cum s-a întîmplat cu *hostis* din latină.

Mecanismul semantic descris pentru *hostis* are o paralelă într-o altă ordine de lucruri și într-un alt șir de termeni. Este vorba de cei care provin de la rădăcina **mei-/moi-*, „a

schimba”, de unde skr. *ni-mayate*, „a(-și) schimba”, dar și formele legate în special de lat. *mūnus* (**moi-n-os*, cf. forma arhaică *moenus*). Acest cuvânt este caracterizat de sufixul *-nes/-nos*, a cărui valoare a fost studiată de către A. Meillet (în *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, vol. XVII) în cuvinte ca *pignus* [„zalog”], *facinus* [„faptă, crimă”], *fūnus* [„funeralii”], *fēnus* [„camătă”], toate cuvinte care, ca și *mūnus*, se referă la o noțiune cu caracter social; cf. și skr. *rek-n-a-*, „moștenire” etc. Într-adevăr, *mūnus* are înțelesul de „îndatorire, însărcinare”. De la el s-au alcătuit unele derivate adjectivale: *mūnis*, *immūnis*, *commūnis*. Acesta din urmă are o paralelă exactă în germanică: got. *ga-mains*, germ. *gemein* [„comun”].

Dar cum să asociem noțiunea de „sarcină”, pe care o exprimă *mūnus*, cu aceea de „schimb”, pe care ne-o indică rădăcina? Festus e cel care ne pune pe calea cea bună, definindu-l pe *mūnus* drept un *donum quod officii causa datur* [un „dar care este făcut în virtutea însărcinării”]. Într-adevăr, prin *mūnus* sînt desemnate sarcinile unui magistrat, spectacolele și jocurile. Noțiunea de „schimb” se află astfel implicată. Numind pe cineva ca magistrat, i se acordă avantaje și onoruri. Dar aceasta îl obligă în schimb la răspunsuri pe măsură, sub forma unor cheltuieli, în special pentru spectacole publice, îndreptățind astfel această „însărcinare oficială” drept un „schimb”. Pricepem astfel mai bine îmbinarea *gratus et munis* [„recunoscător și îndatoritor”] (Plaut, *Merc.*, 105), ca și sensul arhaic al lui *immūnis* = *ingratus*, adică „acela care nu răsplătește binefacerea primită”. Dacă *mūnus* este un dar care obligă la un schimb pe măsură, *immūnis* e cel ce nu îndeplinește o atare obligație de restituire. Faptul acesta este întărit de celtică prin intermediul irl. *moin* (*main*), „giuvaieruri, obiecte

de preț” și *dag-moini*, „daruri, binefaceri”. Prin urmare, *commūnis* nu înseamnă „împărțirea unor însărcinări”, ci propriu-zis „care au *mūnia* în comun”. Or, când acest sistem de compensație are loc înlăuntrul unuiu și aceluiași cerc, el determină o „comunitate”, un ansamblu de oameni uniți prin această legătură de reciprocitate.

Astfel, acest complex mecanism al unor daruri care cheamă un șir de contradaruri, printr-un fel de putere constrângătoare, are încă o formă de expresie în formele derivate de la rad. **mei-*, ca *mūnus*. Dacă n-am fi avut modelul acestei instituții, ar fi fost greu de sesizat înțelesul termenilor care se leagă de ea, dat fiind că acești termeni își regăsesc unitatea și propriile lor relații în cadrul unei noțiuni tehnice și precise.

Se pune atunci o întrebare: nu există oare o expresie simplă pentru „a da”, pentru un „dar” care nu cheamă însă neapărat un contradar? Răspunsul la aceasta este deja dobândit. El reiese anume dintr-o dezvoltare anterioară: există o rădăcină IE, aceea din lat. *dō*, *dōnum*, gr. *dōron* (δῶρον). Am văzut mai sus cu siguranță (p. 69) că preistoria etimologică a lui **dō-* nu este simplă și că în ea se încrucișează de fapt date în aparență contradictorii. Cu toate acestea, la dată istorică, noțiunea de „a da” este peste tot legată la propriu de formele lui **dō-*, iar în fiecare dintre aceste limbi (în afară de hittită), ea se constituie în șiruri paralele de forme. Dacă în grecește termenul *dōron* nu indică în sine însuși și în mod univoc „darul” fără întoarcere, sensul adv. *dōreán*, „gratis, pe degeaba” are rolul de a ne garanta că „darul” este într-adevăr unul dezinteresat.

Mai trebuie să menționăm, în plus, formele dobândite de la o altă rădăcină, puțin cunoscută și rar reprezentată, pe care se cuvine să o reaşezăm în rangul său cuvenit de însemnătate

și de vechime: aceasta este rădăcina **ai-*. De la ea a derivat vb. *ai-tsi*, „a da” din toharică, la fel de bine ca și hitt. *pai-* (alcătuit din preverbul *pe* + rad. *ai-*), „a da”. În greacă s-a păstrat forma nominală *aîsa* (ἄῖσα), „parte, soartă”. În oscă, abstractul **ai-ti-*, „parte”, este atestat la g.sg., *aeteis*, corespunzându-i ca sens g.sg. lat. *partis*. În sfârșit, onomastica illyrică ne oferă un nume propriu *Aetor*, care este numele de agent derivat de la același rad. **ai-*. Iată punctul de plecare al unei noi expresii pentru „a da”, cu semnificația de „a hărăzi o parte, a meni ca parte”.

Întorcându-ne la termenii din familia etimologică reprezentată în latină prin *mūnus* și *immūnis* sau *commūnis*, vom releva în IIR un derivat care are o însemnătate considerabilă și o formă aparte. Este vorba despre o personificare divină, de zeul IIR *Mitra*, al cărui nume e derivat tot de la **mei-*, dar la gradul redus [Ø], cu sufixul *-tra-*, care slujește îndeobște pentru numele neutre de instrument. În vedică, *mitra-* apare cu două genuri posibile, la masculin ca nume al zeului, sau la neutru, cu sensul de „prietenie, contract”. A. Meillet, într-un articol celebru (din *Journal Asiatique*, 1907), a definit zeul *Mitra* ca pe o forță socială zeificată, ca pe „contractul” personificat. Dar „prietenia”, „contractul” pot fi mai bine precizate în contextul în care le reasezăm acum: nu este vorba despre „prietenia sentimentală”, ci de „contract”, în măsura în care el se întemeiază pe un „schimb”. Pentru a ne reprezenta aceste noțiuni așa cum le practica și le trăia societatea antică, să ne întoarcem la o scenă homerică în care avem o ilustrare, am putea spune, „sociologică” a faptelor. Este vorba despre un episod celebru din cîntul VI al *Iliadei*, versurile 120-236 (pe care le traducem pe scurt mai jos)².

² [E. Benveniste folosisse în franceză traducerea lui P. Mazon.]

Glaucos și Diomede, aflați față în față și căutînd să se recunoască, descoperă că părinții lor fuseseră legați prin legăturile ospetiei (174). Atunci Diomede spune despre sine în legătură cu Glaucos (*Il.*, 6):

215 „Tocmai, din vechi, din părinți, îmi ești oaspe iubit
și de seamă.”

Il., 6, 224-226:

„Ai, dar, la mine, ospetie, în Argos, în mijloc de țară,
225 Iar tu în Lycia-ai să-mi dai, de-oî ajunge-n vestita ei
obște.

Lăncile să le ferim între noi, laolaltă-n mulțime!”

Il., 6, 230-231:

230 „Dar să schimbăm între noi aste arme, să știe și-aceștia
Cum că ne ținem a fi, și din vechi, unul altuia,
oaspeți!”

Starea aceasta de lucruri îi hărăzește fiecăruia dintre cei doi aflați în legămînt o seamă de drepturi mai tari decît chiar și interesul comun, al neamului; drepturi care sînt, prin esența lor, ereditare, dar care se cuvine să fie înnoite periodic, prin mijlocirea unor daruri și a unor schimburi, pentru ca ele să rămînă și personale: iată de ce partenerii propuneau să-și schimbe între ei armele:

Il., 6, 232-236:

Astfel grăind între-olaltă, săriră pe dată din care,
Dreptele-și strînseră drag și-ntre ei au schimbat
chezașie.

Dară, în clipă, Cronidul lui Glaucos o negură-i puse
235 Minții, de armele-i de-aur el cu Diomede, Tydidul
Și le-a schimbat, pe aramă, de-o sută de boi pentru
nouă.

Astfel, aedului i se pare a vedea un tîrg al lui Păcală; dar, de fapt, inegalitatea de valoare dintre daruri este voită: unul dintre

eroi oferă armele sale de bronz, celălalt îi *întoarce* arme de aur; unul oferă valoarea a nouă boi, celălalt se simte ținut să înapoieze contravaloarea a o sută de vite.

Acest episod are darul de a ilustra reprezentările care, în această societate din vechime, însoțeau tipul de angajament pe care noi îl numim „contract”, și de a-i restitui valoarea sa proprie unui termen cum este skr. *mitra*-. Așa este acest *mitra*- dintre Diomede și Glaucos, un schimb care leagă și constrânge ca atare; aceasta aruncă lumină și asupra analizei formale a acestui termen. Sufixul acesta *-tr-a-* poate deriva atît un nume de **agent**, cît și un nume de **instrument** sau al unui om: avem astfel, alături de neutrul *mitram*, și masculinul *Mitras*. Am putea pune întrebări etimologice. Dar mai întîi se cuvine să lărgim inventarul noțiunilor alcătuite pornind de la aceeași rădăcină și înrudite cu cele pe care le studiem acum.

Foarte aproape de **mei-* se află o formă **mei-t-*, sufixată cu *-t-*, care apare în verbul latin *mūtō*, „a schimba, a da în schimb”. Vom putea preciza semnificația lui comparînd cu el adj. *mūtuus*, „reciproc, la schimb, de la unul la altul”. Mai trebuie să luăm aminte apoi și la o întrebuintare aparte a adjectivului: *mūtua pecūnia*, „bani dați sau luați cu împrumut”, precum și la verbul derivat de la adjectiv, cu același uz: *mūtuāre*, „a împrumuta”, adică „a lua bani cu datoria de a-i înapoia”. „Împrumutul dat” și „împrumutul luat” intră astfel și ele în circuitul schimbului. Iar aceasta nu e tot. „Schimbul” se învecinează aici cu „darul”. Formelor latine *mūtō*, *mūtuus*, gotica le răspunde prin *maidjan*, „a schimba”; or, substantivul derivat *maithms* (< **mait-m-os*) traduce gr. *dōron*, „dar”, dar într-un pasaj unde acesta implică o luare înapoi și, într-un fel, un „schimb”.

Celelalte derivate se împart în două categorii aparte:

1) Unele se specializează, ca skr. *mithu-*, „fals, mincinos”. Ca și *mūtō* din latină, noțiunea de „a schimba” în general duce la aceea de „a strica”; atunci când se spune despre cineva că s-a schimbat, aceasta este rareori în avantajul său.

2) Dar un șir de alte derivate își păstrează semnificația proprie, mai cu seamă în iranică; astfel, av. *miθwara-*, „în pereche, împerechiat”; *maēθman* < **mei-t-men*, „împerechere”. O dezvoltare cu un caracter social îi dă lui *maēθman* înțelesul de „mutualitate”, care duce la desemnarea „oaspetelui” în iranica medie și modernă prin cuvântul *mēhmān* < **maēθmānam* (ac.sg.), ceea ce ne readuce la punctul de plecare, după un lung ocol. Încă o dată ajungem la definirea „oaspetelui” prin noțiunea de mutualitate și prin legăturile de reciprocitate³.

Mai există și un alt nume al „oaspetelui” în iranica modernă: *ērmān*, a cărui veche formă este atestată în *aryaman-*, „prieten intim”, un termen bine cunoscut în IIR. El apare și ca numele unui zeu, *Aryaman*, o reprezentare mitologică. *Aryaman* este tocmai zeul ospetiei. În *Rig-Veda* ca și în *Atharva-Veda*, el este în mod special asociat căsătoriei.

Oricum am interpreta elementul de derivare *-man-* (care trebuie să dea o formă nominală), numele zeului *Aryaman* este legat de termenul *arya-*. Vom vedea în continuarea acestei lucrări că *arya-* este desemnarea comună și reciprocă prin care membrii unei comunități se desemnează pe ei înșiși; este numele celui de aceeași limbă, de același neam. Înțelegem deci că *Aryaman* avea funcția de a primi pe cineva, prin mijlocirea căsătoriei, în sânul unei comunități exogamice numite „ariană”: e vorba de un fel de ospetie interioară, de

³ Asupra rad. **mei-*, v. articolul nostru „Don et échange...”, citat mai sus, p. 60.

alianță tribală. *Aryaman* intervine atunci cînd o femeie luată din afara clanului este adusă pentru prima dată ca mireasă, în sînul noii sale familii.

Accepțiunile pe care le-a preluat mai tîrziu *aryaman*-sînt felurite. Am citat mai sus persanul *ērmān*-, „oaspe(te)”. În limba osseților, a unui popor iranice trăitor într-o enclavă a Caucazului, ale cărui instituții și al cărui vocabular sînt foarte arhaice, cuvîntul *limān* înseamnă „prieten”; or, *limān* reprezintă fonetic întocmai pe *aryaman*-. Aceste legături de apropiere, de prietenie familială și tribală se definesc din nou în fiecare limbă, pe măsură ce terminologia se fixează sau evoluează.

Astfel, unii termeni foarte diferiți unii de alții ne aduc mereu la aceeași problemă: cea a instituțiilor de găzduire sau de reciprocitate, grație cărora oamenii unui popor află ospitalitate unii la alții, iar societățile își practică alianțele și schimburile lor. Am constatat aici o legătură profundă între aceste forme instituționale, ca și revenirea acelorași noțiuni sub denumiri adesea înnoite.

Capitolul VIII

Fidelitatea personală

Sumar – Pentru Osthoff (*Eiche und Treue*, 1901), grupul germ. *treu* este înrudit cu numele IE al „stejarului”, gr. *drṓs*: „a fi fidel” înseamnă „a fi tare ca un stejar”. Se arată aici că, dacă înrudirea este veritabilă, filiația e totuși inversă: rădăcina comună însemna „a fi tare”, iar adjectivul desemnează „copacul”, literalmente „cel solid, rezistent” (iar sensul de „stejar” s-a restrâns la o epocă anume a limbii grecești și nu are cum fi atribuit perioadei unității IE).

Între germ. **drauhti-* (got. *ga-drauhts*, „oștean”) și **drauhti-no-* (v. isl. *drottin*, „căpetenie, domn(itor)”), cuvintele înrudite din vechea slavă și din baltică, însemnând „prieten, însoțitor”, îngăduie stabilirea unei legături cunoscute și de altfel (în lat. *dominus*, *tribūnus* etc.), între un termen nominal și derivatul său în *-n-o-*: **drauhti-* este un substantiv colectiv care desemnează „ceata” (în înțelesul militar, așa cum ne-o descrie Tacit, în *Germania*, 13), iar **drauhtino-*, pe acel *princeps* [„fruntaș, principe”] care întrupează în ea autoritatea.

Lămurit și cu ajutorul legendelor germanice asupra lui Odin *Herjan* și cu cel al lui Tacit,

Germania, 43, got. *harjis* (germ. *Heer*) [„armată”], apare drept numele unei grupări mascate, strânse ocazional pentru incursiuni de pustiire. Cu toate că gr. *koíranos* ar putea fi un corespondent formal al lui *herjan*, înțelesul care reiese din întrebuințările sale homerice invită la respingerea apropierei directe pe care o sugerează formele.

Lat. *fidēs* păstrează o valoare foarte veche – slăbită și simplificată în celelalte limbi, în care rad. **bheidh-* se află reprezentat, dar modificată, de altfel, și în latină începînd de la o vreme – nu pe aceea de „încredere”, ci pe cea de „calitate proprie a unei ființe care îi atrage acesteia încrederea altora și care se exercită ca o formă de autoritate protectoare asupra celor care se încred în ea”. Această noțiune fiind foarte învecinată cu aceea din **kred-* (studiată în cap. XV), înțelegem ușor de ce în latină *fidēs* a fost întotdeauna substantivul corespunzător lui *crēdō*.

Termenii studiați pînă acum se referă cu toții la relațiile de la om la om, în special la „ospitalitate”. În această perspectivă totodată personală și instituțională, vom lua acum aminte, în interiorul unui grup aparte de limbi, dar cu referiri la vocabularul IE comun, la noțiunea de **fidelitate personală**: adică la legătura care se stabilește între un om care deține autoritatea și cel care îi este supus printr-un angajament personal. Această „credință” întemeiază o instituție care era veche în lumea IE de Apus și care își află deplina evidențiere în lumea germanică.

1

Desemnarea acestei „fidelități” apare într-un termen reprezentat astăzi de germ. *Treue* și bine atestat în toate dialectele germanice: în gotică, prin vb. (*ga-*)*trauan*, care traduce gr. *pepoithénai* (πεποιθέναι), „a avea credință”, și

prin substantivul *trauains* = gr. *pepoithesis* (πεποίθησις), „încredere”, iar în islandeză prin *trúa*, în anglo-saxonă prin *truōn* (germ. *trauen*), forme derivate de la tema unui substantiv **truwō*; apoi și isl. *trú*, „respect, crezare”, de unde derivă isl. *trur*, „credincios”. Numele de acțiune provenit de la această rădăcină a cunoscut o mare răspîndire și s-a păstrat îndelungă vreme în vocabularul germanic: got. *trausti*, „legămînt, alianță” traduce și gr. *diathēkē* (διαθήκη), „legămînt, testament”; isl. *traustr*, „de încredere, loial”.

De aici derivă unele forme moderne, dintre care unele desemnează pactul de alianță, acordul, credința jurată, în vreme ce altele, verbe și substantive, au înțelesul de „a da crezare, a se încrede, a îmbărbăta, a consola”: pe de o parte, grupul reprezentat de engl. *trust*, „(a avea) încredere” și, pe de altă parte, grupul reprezentat de germ. *trösten*, „a consola”. Aceste noțiuni morale se leagă în mod limpede de o instituție. În vocabularul feudal germanic latinizat, *trustis* desemnează legătura de fidelitate și de asemenea pe cei care s-au legat astfel și alcătuiesc suita unei personalități. Dintr-un substantiv ca v.g.s. *Traue* s-a ajuns la fr. *trêve* [„armistițiu”].

Diversitatea formelor germanice arată complexitatea acestei reprezentări care ajunge la termeni atît de diferențiați, ca germ. *Treue* [„credință”], *trauen*, „a avea încredere”, *Trost*, „consolare”, engl. *trust*, „încredere”, *true*, „adevărat”, *truce*, „armistițiu, pact”. Toți își au originea într-o rădăcină IE **dreu-* de la care provin abstractul **drou-st-o-* (v. isl. *traust*, „încredere”, germ. *Trost*, „consolare”), un derivat **droust-y-o* (got. *trausti*, „pact”) și un adjectiv **dreu-w-o-* (got. *triggws*, „fidel, credincios”, germ. *treu*).

Acest grup de cuvinte a fost cercetat de etimologul H. Osthoff în ale sale *Etymologica Parerga* (1901), un florilegiu de studii etimologice felurite, dintre care un capitol poartă titlul de „Eiche und Treue” [„Stejar și credință”]. Acest titlu

aparent straniu rezumă esența unei demonstrații foarte întinse (de vreo sută de pagini), care pleacă de la această familie de cuvinte spre a o lega de prototipul IE care ar fi fost numele „stejarului”. Temeiul formal al argumentației îl alcătuiește o apropiere între IE **dreu-* *w-o-* și gr. *drŷs* (δρῦς), „stejar”. Osthoff socotește că „stejarul”, copacul dur și rezistent prin excelență, a fost simbolul însușirilor a căror exprimare cea mai abstractă este marcată prin acest grup de cuvinte, sub noțiunea de „fidelitate”. Am avea deci în „stejar” imaginea dintii a „fidelității” instituționale. Această demonstrație și-a aflat locul în dicționarele etimologice. Se cuvine astăzi să-i verificăm întemeierea. Orice reconstrucție etimologică trebuie să țină foarte bine seama de repartiția dialectală a formelor și de relațiile care se desprind din ele, în vederea clasării semnificațiilor. Or, se poate arăta că studiul lui Osthoff falsifică întru totul întreaga istorie a acestor termeni; raportul cel adevărat dintre fapte se află astfel de-a binelea inversat.

Într-adevăr, dacă Osthoff are dreptate, numele „stejarului” trebuie să fie IE comun; el trebuie să fi existat în toate limbile cu sensul acesta. Ne-am aștepta deci să găsim în IE un termen primar, cu o formă și cu un înțeles constante, desemnând „stejarul”. Nu e cazul însă în nici un fel: acest nume al „stejarului” apare numai într-o singură limbă, ba chiar numai într-o anumită epocă istorică a acestei limbi. Înaintea oricărei alte discuții se impune o constatare de fapt: „stejarul” este un arbore cu o arie de creștere specifică. Indo-europenii nu au putut să-l cunoască și să-i dea o desemnare printr-un nume comun, dat fiind că el nu există pretutindeni: nu există un nume al „stejarului” în IIR, și nu întâmplător. El este un arbore din Europa centrală și numai limbile din Europa centrală și de răsărit au un termen spre a-l desemna.

Această repartiție lexicală pare a corespunde mișcărilor populațiilor IE către așezările lor istorice. Totul ne arată – și

faptele istorice, și cele lingvistice, și cele arheologice – că a avut loc o migrație petrecută de la Răsărit spre Apus; iar populațiile germanice sînt printre ultimele așezate în ținuturile pe care le ocupă acum. Migrația aceasta a avut loc în mai multe etape, pe o cale pe care o putem marca rînd pe rînd, ea ajungînd pînă în zona unde crește stejarul; dar ea nu a plecat nicidecum de acolo.

Faptul acesta este confirmat de examinarea numelor „stejarului”. Forma IE comportă două variante, **de/orw-* și **drew-*, cu gradele plin și, respectiv, redus al rădăcinii IE¹: de aici, respectiv, în grecește de o parte *dóry* (δόρυ) și de alta *drŷs* (δρŷς). Vom lua deci laolaltă, în cercetarea sensului, formele care depind atît de unul, cît și de celălalt radical. Or, remarcăm că rad **dreu-*, cu formele sale alternate **drū-* și **dōru-*, desemnează numai „arborele”; astfel, got. *triu* traduce gr. *xýlon* (ξύλον), „arbore, lemn” și același este înțelesul în ansamblul limbilor. Este ușor de verificat că v. sl. *druva* înseamnă „lemn”, că formele IIR *drū* și *dāru* desemnează în mod exclusiv „arborele, lemnul”, „vegetalul”. Adjectivul de materie, av. *drvaēna*, ca și adjectivul gotic *triweins* care îi corespunde se aplică unui obiect „din lemn”. În anumite limbi a avut loc o diferențiere secundară între derivate, ca în v. sl., între *drěvo*, „arbore” (de la **derwo-*) și *drŭva*, „lemn” (de la **druwo-*).

Formele grecești au aici un interes aparte. De la același radical, greaca a scos doi termeni distincți sub raport istoric, dar în mod vădit înrudiți între ei: *dóry*, „(lemn de) lance” și *drŷs*, „stejar”, pe care se cade să-l cercetăm mai în amănunt.

¹ [Este vorba despre „tema I” IE **dér-w-* și „tema II” IE **dr-éw-* a rad. PIE **der-*, cf. E. Benveniste, *Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris, 1962³, 147-163.]

Primul sens al lui *dóry* este cel de „arbore, copac, trunchi”; astfel, în *Od.*, 6, 167, Odysseu spune vorbind cu Nausicaa: „Niciînd asemenea mlădiță din pământ ieșind n-am mai văzut!” Cuvîntul e *dóry* [„trunchi tînăr”].

Tot acesta este și lemnul pentru construirea corăbiilor: δόρυ νήϊον, [„lemnul de corăbii”], „chila vasului”; apoi, el este „lemnul” sulitei, mînerul ei „din frasin”: δόρυ μείλινον (*Il.*, 5, 666); în sfîrșit, e și numele „sulitei” înseși, atîta vreme cît ea este din „lemn”. Sunt tot atîtea specificări pornind de la înțelesul de „lemn”, tot după cum *bois* din franceză se poate referi la un pat, la unele instrumente ale orchestrei sau la coarnele cerbului [sau *lemn* din română la o masă, la o parte a unei roți de car sau la mînerul unui instrument de dulgherie sau al unei arme].

Pe de altă parte, *dry̯s* nu a desemnat întotdeauna, în grecește, „stejarul”. Cei vechi ne o spun de a dreptul: după mărturia unui scoliast al *Iliadei* (*ad Il.*, 11, 86) δρῶν ἐκάλων οἱ παλαιοὶ πᾶν δένδρον, „cei vechi numeau *dry̯s* orice copac”. Faptul acesta este întărit prin uzul însuși al scriitorilor; de pildă, Sofocle, în *Trachinienele*, 766, spune δρῶς πίειρα, „arboarele rășinos, pinul”. Cuvîntul s-a specializat totuși de timpuriu: încă de la Homer, *dry̯s* este „stejarul”, „arboarele” prin excelență, asociat anumitor culte, ca stejarii cu harul prorocirii, de la Dodona. Dar această specializare a intervenit în decursul istoriei limbii grecești și la o dată relativ recentă, de vreme ce ea nu ștersese amintirea unei vremi cînd *dry̯s* desemna „arboarele” în genere, în consonanță cu mărturia tuturor celorlalte limbi, în care termenul corespunzător înseamnă „lemn, arbore” și nu „stejar”. De altfel, în greaca însăși, regăsim sensul original al lui *dry̯s* în *Dryás* [singularul cuvîntului] care denumește anumite ființe mitologice, *Dryádes*: acestea sînt Nimfele care sălășluiesc înlăuntrul arborilor [în genere] și numai al stejarelor.

Mai există încă o formă grecească legată încă de *dr̥ys*: aceasta este clas. *déndron* (δένδρον), hom. *déndreon* (δένδρεον), „arbore, copac”, provenit din disimilarea [reduplicării] **der-drew-on*, care ține de tipul numit „reduplicare frântă” (cf. lat. *cancer* din **kar-kr-os*, gr. *karkínos*).

Și aici înțelesul rădăcinii este cel de „lemn, arbore”. Vedem astfel că toate mărturiile converg și plasează într-o fază relativ recentă a limbii grecești trecerea termenului *dr̥ys* de la sensul vechi, de „lemn, arbore”, la cel nou, de „stejar”. Ca urmare, perspectiva lui Osthoff trebuie să fie răsturnată exact invers. Înțelesul de „stejar” este termenul ultim, limitat la greacă, al unei evoluții a cărei etapă intermediară este cea de „arbore”, ea trebuind să provină de la o altă noțiune inițială, ca „a fi tare, solid”. O paralelă exactă a acestei evoluții o aflăm în iranica modernă. Numele persan pentru „arbore” *diraxt*, în iranica medie *draxt*, este un vechi adjectiv verbal *draxta-* (participiul vb. *drang-*), care înseamnă propriu zis „ceea ce este stabil, tare”; raportul este același ca între gr. *dr̥ys* și IE **drew-*.

Prin urmare, ne dăm seama că restrângerea de înțeles care a dus de la „arbore” la „stejar” a depins de anumite condiții locale. De fapt, ea tocmai că nu s-a întâmplat în germanică, unde **drew-* rămîne numele „arborelui” în general (got. *triu*, engl. *tree*), pe cînd, pentru „stejar”, există un termen aparte, **aik-* (germ. *Eiche*).

Putem acum reconstrui, dintr-o altă perspectivă, dezvoltarea formelor IE. De la această rădăcină **drew-* vin adjectivele skr. *dhruva-* (cu un *dh-* secundar, analogic, în locul unui *-d-*) și IR *druva-*, „solid, tare, zdravăn”; cu un *su-* [„bine”] la început avem v.sl. *sûdravŭ*, „sănătos” (lat. *saluus*) [de aici vine rom. *zdravăn*]; în baltică, lit. *drutas*, „tare, solid” (cf. v. prus. *druwis*, „credință, zălog”, *druwit*, „a da crezare, a se încrede”); chiar în greacă (în graiul din Argos), *dro(w)ón*

(δρῳόν) este tradus prin *iskhyrón* (ἰσχυρόν), „puternic”, după o glosă a lui Hesychios. Acest tip de dezvoltare este acela în care se inserează în mod firesc întreaga familie a germ. *Treue* (got. *triggws*, „fidel”).

Dar pe de altă parte **dreu-* mai furnizează și un adjectiv **drū-*, „tare, puternic, dur”, ajuns un nume al „copacului”. De aici rezultă că aceste dezvoltări lexicale se plasează la niveluri diferite: înțelesul de „fidelitate”, propriu germanicei, se leagă direct de rădăcina IE, pe când acela de „arbore” s-a particularizat de timpuriu, iar uneori, ca în greacă, este singurul care mai rămîne.

Constatăm aici din plin deosebirea dintre **semnificație** și **desemnare**, ca și distanța care le poate despărți pînă într-atît, încît adesea desemnarea nu lasă nici o bănuială asupra semnificației, dacă nu avem la dispoziție unele repere lexicale².

Raporturile de „credință”, de „fidelitate” au și alte forme de expresie, pe care le vom analiza mai cu seamă în limbile germanice. Unul dintre ele se înfățișează deopotrivă ca un titlu de noblețe și ca un termen militar. O putem studia pornind de la got. *ga-draūhts*, care, în limba *Evangelieiilor*, traduce pe gr. στρατιώτης, „ostaș”; el e alcătuit din prefixul *ga-*, arătînd „comunitatea” și dintr-un derivat în *-ti-* de la vb. *driugan*, care îl redă pe στρατεύεσθαι, „a merge la război, în expediție”. Chiar de la acest abstract *draūhti-* provine prezentul denominativ *drauhtinon* (= gr. στρατεύεσθαι) și compusul *draūhti-witoth* (= gr. στρατεία), „bătălie”, unde al doilea termen înseamnă „regulă, lege”. În afara gotice, abstractul ia, în grupul germanic, un înțeles oarecum diferit: v. isl. *drōt* și formele corespunzătoare din celelalte

² Despre **doru /drew*, v. articolul nostru citat, „*Problèmes sémantiques de la reconstruction*”.

dialecte desemnează „suita războinică”, „ceata”; astfel sînt v.engl. *dryht*, ag. sax. *druht*, v.g.s. *truht*. Cu deosebire notabil este derivatul nominal de la **druhti-*: cu ajutorul sufixului *-n-o-*, el oferă la rîndul său o formă care desemnează „șeful”, „domnul”: v. isl. *drottinn*, v. engl. *dryhten*, v.g.s. *truhtin*; fem. isl. *drottning*, „regină”, mai este încă păstrat în limbile scandinave.

Acesta este ansamblul germanic ale cărui legături morfologice apar cu limpezime: un substantiv abstract (got. *drauhti*) și un derivat nominal (got. *ga-drauhts*, literalmente „cel care face parte din aceeași *drauhti*”), spre a-l desemna pe „soldat”; pe de altă parte, întemeiat pe abstractul cu forma *druhti-*, un alt derivat în *-n-o-*, numele „căpeteniei”. Iată datele de situat într-un context semantic de natură să le limpezească.

Înțelesul propriu al acestor termeni poate fi redobîndit prin comparația cu o limbă învecinată, vechea slavă, și, în parte, cu baltica. Ne dăm seama atunci că „ceată” și „căpetenia cetei” vin de la un înțeles mult mai general, cel de „prieten”. În vechea slavă și în limbile slave moderne, *drŭgŭ* (= gr. φίλος [„prieten”] sau ἑταῖρος [„tovarăș”]) înseamnă tot „prieten, tovarăș”. Noțiunea de „legătură”, de „prietenie” este atît de puternică, încît adjectivul – folosit cu reluare – poate reda noțiunea de reciprocitate „unul pe celălalt” = rus. *drug druga*. Același sens și în lituanianul *draugas*, care, cu un grad vocalic diferit, înseamnă „prieten, pereche, parte a unui cuplu”; de aici și abstractul *draugė*, „prietenie, tovarășie, grup de prieteni”. Baltica folosește această temă nominală cu un rol gramatical, lit. *draugė*, „cu”. Astfel, compusul v. prus. *draugi waldūnen* înseamnă „cel care împarte moștenirea, co-moștenitor” (germ. *Mit-erbe*).

Interesul acestei confruntări între germanică, slavă și baltică se află în lămurirea semnificației proprii a cuvintelor germanice. Este vorba despre noțiunea de „ceată, grup de luptători”, specificată în condițiile aparte pe care ni le indică

germanica: o prietenie războinică. Vechea slavă păstrează și ea o expresie paralelă, anume termenul colectiv *družina*, „ceată de tovarăși de arme” (= gr. συ-στρατιῶται). Termenul gotic pentru „oștean”, *ga-drauhts*, litt. „cel care are aceeași *drauhti*“, înseamnă deci „cel care împărtășește o prietenie, o tovărășie”, acestea fiind noțiuni colective, cuprinzând „ceata” de bărbați care se află legați laolaltă în slujba războinicului. Cuvântul abstract *drauhts* este „însoțirea războinică”; *drauhti-witoth* (= gr. στρατεία) este „luptă”, ca „regulă a lui *drauhti*“-.

Să luăm acum aminte la v. isl. *drottinn* și la grupul său. Forma germanică veche **druhti-naz*, adică proto-germ. **druhtinos*, corespunde unui tip de formație specifică: este vorba de unele forme derivate secundare, ca și lat. *dominus*, care-l desemnează pe cel ce se află în fruntea unui anumit grup social. În limbile germanice, acest tip este reprezentat prin mai multe derivate importante: got. *thiudans* (de la **teutanos*), „rege, căpetenia unei comunități”; got. *kindins* (de la **gentinos*), „căpetenia ginții”, ambele simetrice cu lat. *tribūnus*, față de *tribus*. În v. engl. *dryhten*, „domn(itor)” (în textele creștine, „Domnul”) vine și el de la **drukti-nos*, „căpetenia, mai marele peste *drukti*“-.

Acest tip de legături caracterizează vechea societate germanică. O ilustrare independentă a termenilor pe care ne străduim să-i interpretăm, ca atare cu atât mai prețioasă, o aflăm la Tacit, în cap. XIII XIV din *Germania*. Istoricul latin descrie felul în care luptă Germanii, în care ei se strâng laolaltă, își orânduiesc cetele, precum și legăturile dintre aceste trupe și căpetenia lor: „Noblețea însemnată sau marile merite ale părinților lor le asigură rangul de principe [= „fruntaș”] chiar și unor tinerei; ceilalți se strâng pe lângă cei mai zdraveni și demult încercați, și nu-i rușine să fii văzut printre însoțitori. Ba chiar ceata însoțitorilor [*comitatus*]

are anume trepte, după vaza celui pe care-l înconjură; și este mare întrecerea între însoțitori (*comites*), care să aibă primul loc pe lângă principele său, ca și cea între principii, cine să aibă mai mulți soți (*comites*) și mai aprigi³. Ne gândim, firește, la legăturile dintre *princeps* și *comites* ai săi: *princeps* redă aici pe *drottinn*, iar *comites*, pe *gadrauhts*. Între descrierea istoricului și analiza vocabularului se stabilește o anumită corelație.

Alcătuirea lui *ga-drauhts* revine în gotică în sinonimul său *ga-hlaiba*, „camarad, tovarăș de armă” (= gr. σὺ-στρατιώτης), litt. „cel care împarte aceeași pîine”. Pare vădit că între got. *ga-hlaiba* și lat. *com-panio*, *-ōnis* există o strînsă legătură; unul din cei doi termeni e copiat după celălalt. Probabil că *gahlaiba* e originalul și *companio* este copia.

Numele „armatei” este un termen comun limbilor germanice: got. *harjis*, v. isl. *herr*, v.g.s. *hari*. El se întîlnește de mai multe ori, sub forma *hari-*, încă din textele runice. Îl mai regăsim și în numele proprii germanice transmise de autorii clasici, ca *Hario-*, *Chario-*.

Termenul acesta are un corespondent în celtică; forma *harja* coincide cu m. irl. *cuire* < IE **kor-y-o-*, „oaste”. Acest fapt este confirmat de numele de popoare de la Galli: *Vo-corii*, *Tri-corii*, *Petru-corii* se numesc, astfel cei care au „două”, „trei”, sau „patru oști”, deci sînt alcătuiți din adunarea unui număr variat de grupuri aparte. Și aici, baltica, dacă nu și slava, are o formă corespunzătoare: lit. *karias*, v. prus. *karjis*, „oaste”.

Este cu puțință extinderea comparației și dincolo de lumea Apusului, dacă trebuie să socotim drept înrudit și v. pers. *kāra-*, care înseamnă, în unele pasaje din inscripțiile ahemenide, „poporul”, iar în altele „oștirea”, desemnînd

³ [Autorul a folosit în franceză traducerea lui E. Burnouf.]

așadar „poporul sub arme”. În acest caz, corespondența este mai puțin strânsă; gradul vocalic este diferit, apărînd o vocală lungă, și forma dată nu e în *-y-o- [ci direct în -o-]. În plus, *kāra-*, care re apare în compusul m. pers. *kārčār*, pers. *kārzār*, „bătălie”, este izolat, fiind propriu numai limbii persane [*farsi*]. Nu avem un termen comparabil pentru întreaga IIR.

Putem încerca să precizăm semnificația termenului în germanică prin intermediul unui nume din vechea mitologie: v. isl. *Herjan*, nume sau supranume al marelui zeu Odin. Acest nume este remarcabil chiar prin alcătuirea sa; el aparține aceluiași tip de derivate în -n-o-, pomenit mai sus în legătură cu numele căpeteniei: *Herjan* se bazează pe **koryo-n-os*, „căpetenia oștirii”. Numele lui Odin însuși, adică *Wotan*, este format astfel: < **Wōda-n-az*, „mai mare peste *wōda* (= „furia războinică”).

Astfel, sub cele două nume ale sale, marele zeu este desemnat drept căpetenie a unei grupări: ca Odin, al cetei pline de o furie cumplită, care și îndeplinește relele fapte sub numele său, iar ca *Herjan*, al unei cete de luptători al cărei nume colectiv ne este deopotrivă cunoscut, *Einherjar*, războinicii morți care sălășluiesc în Walhalla și luptă sub ordinele sale. Odin este, sub această înfățișare, Regele morților. Iată și oastea pe care o comandă, cea care alcătuiește a sa *Heer* [„armată”] proprie.

Cum luptă aceștia? Există o corespondență între ceea ce face o *Heer* pămîntească și una de pe lumea cealaltă; avem aceeași rînduială, fie ea infernală sau pămîntească, avem aceleași relații între membrii acestui grup și căpetenia lor.

Și aici Tacit ne dă din plin lămuriri asupra înțelesului cuvintelor cu pricina, iar textul său primește și el o anumită limpezire din partea acestor cuvinte. În *Germania*, cap. XLIII, el descrie înfățișarea pe care și o dau aceste neamuri la război:

„Dar *Harii*, pe deasupra vigoarei lor..., crînceni, dau în plus, ca podoabă, sălbăticeii lor din fire și ajutorul meșteșugului și al vremii: scuturile li-s negre, trupurile vopsite; aleg pentru lupte nopți negre, iar prin groaza și întunecimea înseși, ei stîrnesc înspăimîntarea ca în fața unei **oștiri funeste** (*funerālis exercitus*), fără ca vreun dușman să poată înfrunța înfățișarea lor nemaștiută și parcă **infernală**; căci ochii, cei dinții, sînt înfrînți în toate bătăliile!”⁴ Care este poporul acesta? Tocmai *Harii*. Tacit înfățișează aici ceea ce s-a numit mai tîrziu **Wuotanes heri* (germ. *wütendes Heer* [cf. și lat. *furor Germanicus*]), „oștirea plină de furie” sau „armata lui Wotan”, sub deghizarea Oastei morților: ei iau chipul unor ființe infernale (ca într-un „alai al măștilor”), alegînd noaptea spre a duce lupta, spre a vîrî groaza în vrăjmași printr-o năvală a morților printre cei vii. Această preschimbare sub măști este luată drept o înfățișare a Armatei lui Odin, ca *Herjan*, imitînd pe tărîm pămîntesc faptele de arme ale cetii lui Odin, ale celor pe care epopeile îi numesc *Berserkr*, adică, la propriu, „cei îmbrăcați în urși”.

Numele germanic al „oastei”, got. *harjis*, își recapătă prin aceste concepții, dar și prin anturajul său lexical, definirea ca o „ceată pustitoare”: activitatea purtată de o asemenea oaste (*Heer*) este arătată de vb. isl. derivat *herja*, v.g.s. *herian*, „a face un raid, a da năvală” (germ. *heeren* și *verheeren*, „a pustii”). În acest complex lingvistic, etnografic și mitologic descoperim structura și rolul unei „oștiri” (*Heer*), care era cu totul altceva decît lat. *exercitus* sau gr. *laós* [ambele însemnînd „armată, poporul sub arme”]. *Heer* este o oaste de același tip cu cea descrisă de Tacit în

⁴ [Și aici autorul menționa folosirea traducerii, oarecum parafrastice, a lui E. Burnouf. În românește, textul a fost retradus de noi după originalul latin.]

cap. XIII-XIV din *Germania*, în pasajul citat mai sus pentru a ilustra noțiunea de *drauhti*: grupuri restrânse, legate de o viață comună și într-o războinică tovarășie, în cadrul fidelității față de căpetenia pe care o urmează, făcând din cînd în cînd ieșiri prădalnice și luînd parte la luptele dintre triburi. E cu totul altceva decît *philía* (φιλία), din lumea hellenică, legătura firească dintre membrii grupărilor mai largi, de familie sau de trib, cu împărtășirea aceluiași legi, vorbirea aceleiași limbi și practicarea legăturilor de ospitalitate. Aici avem în față o legătură de prietenie doar de la bărbat la bărbat, într-o societate masculină închinată practicării luptelor: *harjis*, *drauhti*-, ca și *trauen*, se referă mereu la acest ansamblu de idei și de instituții.

Dar acest termen să fie totuși limitat la lumea europeană de Apus? De got. *harjis* a fost apropiat adesea termenul grecesc *koíranos* (κοίρανος), „căpetenie”. Într-adevăr, este curios cît de exact corespunde alcătuirea lui *koíranos* cu aceea a isl. *herjan*, „căpetenia oastei”, ceea ce ne îndeamnă ca atare să bănuim, în greaca însăși, un vechi nume al „armatei”, sub forma **koryo-*. Dar s-ar cădea totuși să precizăm înțelesul lui *koíranos*, tradus destul de vag prin „căpetenie”.

La Homer, *koíranos* exercită rolul unui „comandant”, iar termenul, luat în această calitate, comportă un verb derivat *koiranéō*, „a juca rolul de *koíranos*”. De pildă, în *Il.*, 2, 207: „Astfel el (Odysseu), *koiranéōn*, străbătea șirurile oastei...”; *koiranéōn* (part. prez.) arată acțiunea celor stîrniți și redarea încrederii celor mai slabi de înger. Celor care vor să și impună părerea lor și se amestecă zadarnic cu sfaturi pentru căpetenia lor, el le aduce aminte (v. 204-205):

οὐκ ἄγαθὸν πολυκοιρανίῃ εἷς κοίρανος ἔστω, εἷς βασιλεύς,

„Nu-i lucru bun *polykoiraniē*: unul singur să fie *koíranos*, doar unul *basileús*!”

Pentru poet, *koíranos* este altceva decât *basileus*. Acest *koíranos* nu e o căpetenie de război; el nu se luptă nicăieri și nu se află în fruntea trupelor; el străbate șirurile oastei spre a-și exercita autoritatea proprie. El nu conduce nici dezbaterile din Adunare. În *Odysseia* (18, 106 urm.), cerșetorul Iros caută să-i alunge pe cei care mai veneau să cerșească și ei; el provoacă sfatul lui Odysseu să nu facă pe *koíranos*, adică să nu se amestece să mai dea porunci altora și să-i mustre: și aici *koíranos* e altceva decât o căpetenie pentru luptă. La Homer, ca și în afara textelor homerice, *koíranos* este rolul unui potentat local, care, și exercită autoritatea asupra celor din casa sa, mai degrabă decât asupra unei întregi armate. Dacă se spune de mai multe ori în *Odysseia* că peșitorii *koíranéousi*, aceasta este pentru că ei le dau porunci slujitorilor și se poartă ca stăpîni. Dar nu se pare că putem socoti un *koíranos* ca pe o căpetenie militară aflată în fruntea unei cete alcătuite ca atare. Titlul grecesc corespunde unei funcții foarte diferite de cea a unui *herjan* nordic.

O altă problemă este aceea a legăturii care s-ar putea găsi între *koíranos* și hitt. *kuirwanaš* (cu variantele *kuriwanaš* și *kurewanaš*), „neatîrnat, autonom, nelegat prin vasalitate”. Atît cît putem să-l definim, termenul hittit pare a nu avea decât o asemănare întâmplătoare cu *koíranos*. S-ar putea chiar, dacă ne luăm după variațiile formei sale, ca el să vină dintr-o limbă locală. Nu știm deci ce valoare să-i atribuim faptului că numele propriu *Koíranos* este purtat la Homer de un Lycian [*Il.*, 5, 677] și de un Cretan [*Il.*, 17, 610]. De asemenea, este cu neputință să interpretăm într-un sens sau în altul lipsa termenului *koíranos* din myceniană.

2

Exprimarea prin excelență a noțiunii de „fidelitate”, cea mai generală și totodată cea mai bine caracterizată în IE de Apus, este cea realizată prin lat. *fidēs*, cu întreaga sa familie

etimologică. Ea are prelungiri în mai multe domenii, înțelesuri religioase, morale, filosofice, ba chiar și juridice. Vom lua aminte aici la acest grup de cuvinte spre a defini în oarecare măsură modalitățile de realizare a noțiunii prin intermediul legăturilor dintre forme.

Familiei lat. *fidēs* îi corespunde în grecește cea a vb. *peithomai* (πειθομαι). Verbul apare mai întâi sub forma sa de diateză medie⁵; prezentul activ *peithō*, „convîng” este secundar și alcătuit relativ târziu, plecînd de la mediul *peithomai*, „mă convîng, mă las convîns, dau ascultare”. După o alternanță cu un caracter arhaic⁶, *peithomai* are drept perfect pe *pépoitha* [„am încredere, sînt convîns că...”], ca și *gígnomai* [„mă ivesc, mă nasc”], față de *gégona* [„m-am născut, exist”]. Această rădăcină furnizează un substantiv abstract *peithō*, „convîngere, arta de a convinge”, precum și un nume de acțiune *pístis* (πίστις), „încredere, crezare, credință”, laolaltă cu adjectivul *pistós*, „fidel, credincios”. Asupra lui *pistós* (πιστός) este creat un nou prezent, hom. *pistóō* [cu valoare factitivă], „a lega pe cineva la credință, a obliga, a lega printr-o făgăduială”, ca și vb. *pisteiō*, „a se încrede, a avea credință”, care a prevalat mai apoi.

În afara limbilor latină și greacă nu putem cita cu același înțeles decît o formă nominală din albaneză, *bē*, „jurămînt”, de la IE **bhoidhā*. Mai găsim, desigur, aiurea unele forme comparabile sub raportul fonetic, dar sensul este atît de diferit, încît nu s-a putut întemeia nici o apropiere valabilă, pe care forma părea totuși să o presupună: de fapt, aici și încep

⁵ [Diateza IE a „implicării subiectului în acțiune”, situată între activ și pasiv: mai apoi, ei îi va lua locul „reflexivul“.]

⁶ [Alternanța vocalică („Ablaut”) între gradele *e* (normal), *o* (plin) și *ø* (reduc), folosită atît în derivare, cît și în flexiune.]

dificultățile problemei. Datele dintîi sînt cele din germanică: forma got. *beidan* vine de la rad. **bheidh-*, adică tot de la prototipul care a dat lat. *fidēs* sau *foedus,-eris*, numai că verbul gotic înseamnă „a aștepta, a răbda” (= gr. προσδοκᾶν), la fel ca și v. isl. *bida*. Apoi, cu un alt grad al radicalului, avem în gotică *baidjan*, iarăși cu un alt înțeles, de vreme ce el traduce gr. *anagkázēin* (ἀναγκάζειν), „a sili”, la fel cu anglo-saxonul *bēdian*, „a sili, a forța”. Acest sens de „a sili” îngăduie apoi o apropiere cu v. sl. *běditi*, care-l traduce tot pe *anagkázēin*, și cu subst. v. sl. *běda*, „nevoie, constrîngere” (gr. *anáγκē*).

Aceste apropieri se găsesc indicate în toate dicționarele etimologice, cu toate nesiguranțele și îndoielile pe care le impune deosebirea de semnificații ale cuvintelor. Nu cutezăm nici să înlăturăm, nici să adoptăm deschis aceste corespondențe, din neputința de a le putea fie justifica, fie respinge.

Este totuși important să ne dăm seama pînă unde putem duce comparația noastră. Trebuie oare să ne mărginim în reconstrucție doar la formele latine și grecești? Dar, dacă avem a include și formele germanice și slave, lucrul acesta modifică întregul ansamblu al datelor semantice. Înainte de a ne hotărî, se cuvine să examinăm înțelesul termenilor, în acele limbi în care el se lasă definit cu rigoare.

Să luăm seama înainte de toate la cuvintele latine. Trebuie spus într-adevăr că înțelesul lui *fidēs* este trecut în mod inexact în dicționare, atît de inexact încît nu putem nici măcar înțelege alcătuirea primelor lui exemple. Spre a-l studia, trebuie să ținem seama de articolul *fidēs* din *Thesaurus Linguae Latinae*, unde felurile lui sensuri sînt corect clasificate.

Anume, dacă am continua să traducem pe *fidēs* prin „încredere”, anumite expresii esențiale, ca *fidem habere*, *fides est mihi*, frecvente în limba comicilor, riscă să fie înțelese

anapoda; astfel, în Plaut (*Pseud.*, 467), *paruam esse apud te mihi fidem ipse intellego*: dacă am traduce prin „am încredere (în tine), îți dau crezare”, am ajunge exact la sensul văzut pe dos, înțelesul corect fiind „Știu de multă vreme că mă disprețuiești, pentru că) înțeleg că n-am decît puțină crezare în fața ta”. Un alt exemplu, tot din Plaut (*Amph.*, 555): *facis ut tuis nulla apud te fides sit*, este și el de înțeles la fel, „faci ca ai tăi să n-aibă nici un fel de crezare pe lângă tine”.

Contextul și sintaxa autentică a acestei formulări impun o traducere care are aerul de a inversa legăturile așteptate: *fides est mihi apud aliquem* înseamnă „am crezare pe lângă cineva, cineva are încredere în mine”. Pentru a-l traduce mai bine, literalmente, pe *fidēs*, să înlocuim „încredere” prin „crezare, credit”. Traducerea literală a lui *fides est mihi apud aliquem* este așadar „am crezare (credit) pe lângă cineva”; avem deci echivalentul lui „îi inspir încredere” sau al lui „are încredere în mine”. Astfel, noțiunea latină de *fidēs* stabilește între parteneri o relație inversă decît cea care stăpînește la noi noțiunea de „încredere”. În expresia „am încredere în cineva”, „încrederea” este ceva de la mine care ajunge în mîinile sale și de care el dispune; în expresia latină *mihi est fides apud aliquem*, celălalt este cel care își pune „încrederea” în mine, iar eu dispun de ea.

Astfel, termenul de *fidēs* este solidar cu sintagma *est mihi*, un mod propriu de a exprima „posesiunea”; iar această „posesiune” primește determinare prin prepoziția *apud*, „la, pe lângă”, care indică partenerul. „Posesorul” acelei *fidēs* deține așadar un titlu [de credit] care se află depus „pe lângă” cineva: ceea ce ne arată că *fidēs* este, propriu-zis, „crezarea, creditul” de care te bucuri pe lângă partener. Toate exemplele vechi o confirmă.

Același termen reapare și într-o altă locuțiune bine cunoscută, unde sensul trebuie de asemenea rectificat. Este vorba de invocația *pro(h) diuum fidem* [„oh, pe *fidēs* a

zeilor!"]], spre a dobîndi ajutorul zeilor, sau de cea *Di, obsecro ueastra fidem*, „(O,) Zei, implor *fidēs* a voastră!” Din faptul că *fidēs* desemnează încrederea pe care vorbitorul i-o inspiră interlocutorului său și de care el se bucură pe lîngă acela, rezultă că ea este pentru el însuși o „garanție” la care poate să recurgă. *Fidēs* de care muritorii se bucură pe lîngă zei le asigură și lor în schimb un fel de asigurare: această garanție divină este cea invocată la vreme de restriște.

Pentru cei care s-au pătruns de înțelesul acestor legături sintactice și semantice, tocmai locuțiunea franceză *avoir confiance en quelqu'un* [= rom. *a avea încredere în cineva*] este cea care devine un obiect aparte de cugetare. Se spune, tocmai, **je donne ma foi** („îmi dau încrederea”), **j'accorde ma confiance** („îmi acord încrederea”). Ceva al meu este dat anume cuiva care îl posedă de acum încolo (**il possède ma confiance** = „posedă încrederea mea”). Dar cum se explică faptul că se spune de asemenea și **avoir confiance** („a avea încredere”) în cineva? Cum poți să **dai** un lucru și să-l și **ai** în același timp? Răspunsul nu trebuie căutat în franceza [sau în româna] însăși; expresia *avoir confiance* (*a avea încredere*) nu este de înțeles decît ca traducere a expresiei latine *fidem habere*. Trebuie așadar să-l explicăm pe *fidēs* și în această expresie complet diferită față de cealaltă. De data aceasta, verbul este cel care trebuie luat în seamă: *habere* intră în felurite locuțiuni idiomatice. De fapt, formularea *fidem habere alicui* trebuie înțeleasă ca și *honorem habere alicui*, „a avea cinstire pentru cineva”, ea însemnînd prin urmare „a avea pentru cineva acea *fidēs* care i se cuvine”. Astfel, Terențiu spune (*Eun.*, 197): *forsitan hic mihi paruum habeat fidem*, „poate că acesta îmi va avea puțină crezare (îmi va acorda puțină *fidēs*)”.

Vedem astfel legătura dintre *hic mihi fidem habet* și vechiul *est mihi fides apud illum*⁷. Printr-o dezvoltare ulterioară simplă, se trece în limba oratoriei la expresia *fidem facere orationi*, „a crea discursului o *fidēs*”, adică „a-i acorda credibilitate”. De acum înainte, cuvântul este cel care posedă o *fidēs* și se poate spune *est orationi fides apud auditorem*, „discursul are *fidēs* [„crezare”] pe lângă ascultător” și devine astfel în stare să-l convingă. De aici, prin prescurtare, avem *fidem auditori facere*, adică, din cuvânt în cuvânt, „a-i oferi ascultătorului credibilitate”.

Pornind de aici se dezvoltă *fidēs* ca o noțiune subiectivă, nemaifiind încrederea pe care i-o trezești cuiva, ci încrederea pe care i-o acorzi cuiva. Schimbarea aceasta a fost momentul hotărîtor al evoluției cuvîntului. Am putea urmări dezvoltarea acestei noțiuni în locuțiuni cunoscute, ca *se in fidem ac dicionem populi Romani tradere*, „a se încredința sub *fidēs* și puterea suverană a poporului roman”; *fidēs* se leagă cu *diciō*, *-ōnis*, „dreptul juridic de a dispune de cineva”. Se mai spune și *se in fidem et potestatem alicuius tradere* [„a se încredința sub *fidēs* și puterea legitimă a cuiva”]. La fel cu *potestās* [„putere legitimă”] și cu *diciō* [„putere suverană”], *fidēs* este o însușire oficial recunoscută învingătorului.

Aceste echivalențe pun în lumină și un alt aspect al lui *fidēs*. Dacă trecem în revistă diferitele legături ale lui *fidēs*, ca și împrejurările în care ele sînt folosite, vom vedea că cei doi parteneri ai relației de „încredere, crezare” nu se află pe plan egal. Cel care deține *fidēs* aproape că ajunge sinonim cu *diciō* și cu *potestās*. Sub forma lor dintîi, aceste relații

⁷ [Ne amintim aici corelația dintre „posesiunea slabă”, exprimată prin *mihi est* (Dat. + *esse*) și „posesiunea forte”, arătată prin vb. *habeo*, *-ere*; cf. rom. (din lat.) *mi-e(ste)* față de *am.*]

aduceau cu sine o anumită reciprocitate: a-și pune *fidēs* în cineva aducea în schimb o garanție și un ajutor din partea aceluia. Dar chiar și acest fapt scoate în evidență inegalitatea stărilor acelora. Este așadar vorba despre o autoritate care se exercită, totodată cu o formă de ocrotire, asupra aceluia care i se supune, în schimbul și mai ales în măsura supunerii înseși. Această relație implică de o parte o putere de constrângere, iar de cealaltă, ascultare. Vedem aceasta în semnificația precisă, foarte puternică, a cuvântului latin *foedus,-eris* (< **bhoidhos-*), „legământ”, stabilit la origine între contractanți de putere inegală. Acest fapt îl arată anumite întrebuințări poetice ale sale: *omnes foedere naturae certo discrimina seruant*, „cu toții trăsăturile și păstrează după al firii sigur legământ” (Lucrețiu, V, 923) ; *has leges aeternaque foedera certis imposuit natura locis*, „aceste legi și de a pururi legăminte firea le puse peste anumite locuri...” (Virgiliu, *Georg.*, I, 60). Această putere constrângătoare a unui *foedus* s-a extins mai apoi asupra ambelor părți contractante.

Formele latine lămuresc diferite aspecte de sens, grație unor locuțiuni din limba religiei și a dreptului. În afara latinei, aceste noțiuni s-au laicizat și s-au specializat. Cu toate acestea, în greacă, vb. *peithomai*, „mă las convins, dau ascultare”, dă încă de înțeles că „persuasiunea” echivalează și duce la „ascultare” și presupune o constrângere, cu toate că forma instituționalizată a acestei supunerii nu mai apare limpede.

Putem așadar să reluăm și să precizăm relațiile etimologice existente cu formele germanice și slave. Până în prezent, etimologii au lăsat deschisă întrebarea dacă

⁸ [Traducerea franceză urmată de autor era cea a lui A. Ernout.]

înțelesul got. *beidan*, „a aștepta”, poate sau nu să fie apropiat de acela al lui *fidēs* etc. De asemenea, pentru v.sl. *běda*, „constrângere” (= gr. *anáγκē*). Asemenea probleme iau adesea naștere în urma unei perspective prea sumare asupra legăturilor semantice. Prima condiție la care trebuie să se ia seama este aceea de a defini cu exactitate termenii cu pricina, chiar în limba dată. Dacă cercetăm cum întrebuintează gotica pe *beidan*, „a aștepta” (= gr. *prosdékhestai* [„a sta să primești”], *prosdokân* [„a sta să nădăjduiești”]), luăm aminte mai cu seamă la Luca, II, 25, care spune „era un om drept și evlavios *beidands lathonais Israelis*” (= gr. προσδεχόμενος παράκλησιν τοῦ Ἰσραήλ) „care **aștepta** mîngîierea lui Israel”. Aici „așteptarea” este o „încredere” în împlinirea prorocirii din Isaia (33, 20). Marcu, XV, 43 vorbește despre „Iosif din Arimathea (membru de vază al Sanhedrinului) care *was silba beidands thiudangardjos Gudis*” (= gr. καὶ αὐτὸς ἦν προσδεχόμενος τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ), aștepta și el însuși Împărăția lui Dumnezeu”. Și aici „a aștepta” este totuna cu „a-și pune nădejdea (în venirea)”. Luca, II, 38 spune *thaim usbeidandam lathon Iairusaulwmos* (= gr. τοῖς προσδεχομένοις λύτρωσιν Ἱερουσαλὴμ) „celor care **așteptau** izbăvirea Ierusalimului”; iarăși avem un eveniment așteptat cu încrederea care este dată de convingerea credinței. Acest lucru ne este întărit prin contextul din I Corinteni, XIII, 7, unde se spune „(iubirea)... *thulaith*” (= στέγει) acoperă toate, *galaubeith*” (= πιστεύει) crede toate, *weneith*” (= ἐλπίζει) nădăjduiește toate, *gabeidith*” (= ὑπομένει) rabdă toate”. Așadar în gotică nu există nici o rupere de înțeles față de vechiul sens al IE **bheidh-*, ci doar o evoluție de la „a-și pune încrederea în cineva sau în ceva” la „a aștepta, a crede în ceva”, și chiar

și atunci cînd el este luat într-o accepțiune banală, verbul acesta se referă tot la o „așteptare” nădăjduită.

Nu întîmpinăm dificultăți mai mari nici în a admite că *beidan* îl are drept cauzativ⁹ pe *baidjan*. Și aici s-a socotit că apare o piedică de netrecut, datorită înțelesului lui *baidjan*, care traduce gr. *anagkazein*, „a sili, a constrînge”: cum să fie un verb însemnînd „a constrînge” cauzativul unui „a aștepta”? Dar nu s-a ținut seama de faptul următor: în gotică există două verbe diferite care-l redau pe *anagkazein*. Unul dintre ele este *nauthjan*, „a sili trupește”; celălalt, *baidjan*, nu arată decît o constrîngere morală, care ține de ordinul convingerii (cf. II Corinteni, XII, 11; Galateni, II, 3 și 14); ne putem deci închipui că legătura dintre *beidan* și *baidjan* este analoagă cu cea dintre gr. *peithomai* (πεῖθομαι), „mă las convins, mă încred” și *peithō* (πεῖθω), „convîng, fac pe cineva să mă asculte”. Același lucru este valabil și pentru v. sl. *běda*, „constrîngere”. Cu prețul acesta, putem reconstitui vechea unitate și întrevedea că între valoarea formelor grecești și latine și cea a celor germanice și slave există mai cu seamă o ștergere, o pierdere a înțelesului instituțional. Faptul acesta trebuie să țină mai ales de ivirea unei noi forme de exprimare a credinței și a fidelității în grupul germanic, aceasta fiind *Treue* și termenii înrudiți cu ea.

Istoria lui *fidēs* depășește cu mult zona înrudirii sale etimologice. S-a remarcat de multă vreme faptul că, în latină, *fidēs* funcționează ca substantivul abstract corespunzător unui verb de la un radical diferit: *crēdō*. Această relație de supletivitate a fost cercetat de A. Meillet¹⁰, care a arătat că

⁹ [Un verb „cauzativ” sau „factitiv” este un derivat de la un verb simplu, semnificînd „provocarea prin altcineva a acțiunii date – de ex. gr. φέρω, „a duce cu sine” / φορέω, „a pune să se ducă”.]

¹⁰ *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, XXII, 1922, 215 și urm.

vechea legătură dintre *crēdō* și *fidēs* a fost revigorată odată cu răspîndirea creștinismului: abia atunci *fidēs*, un termen profan, a evoluat către înțelesul de „credință religioasă” [fr. *foi*], iar *crēdere*, „a crede” către acela de „a și mărturisi credința (*fidēs*)”.

Avem de anticipat aici asupra concluziilor unei analize pe care o vom întreprinde mai jos, spre a scoate în evidență ceea ce îi predestina oarecum pe *fidēs* și pe *crēdō* să funcționeze în mod supletiv. Vom vedea apoi despre *crēdō* că el însemna literalmente „a-și așeza (al său) **kred*”, adică „puterea magică” într-o ființă de la care aștepti ocrotire și, prin urmare, „a crede” în ea. Or, noi am văzut că *fidēs*, în înțelesul său dintîi de „crezare, credit, credibilitate”, implicînd dependența celui care *fidem habet alicui* [„are crezare pe lîngă cineva”], desemnează o noțiune foarte apropiată de aceea de **kred*. Înțelegem așadar cu ușurință că, vechiul nume radical **kred* fiind pierdut în latină, *fidēs* i-a luat locul ca substantiv care-i corespunde lui *crēdō*. Prin acești doi termeni ne-am putut întoarce pînă la noțiuni în care dreptul și religia nu se deosebesc între ele: întregul drept din vechime nu este decît un domeniu aparte, orînduit după practici și prin reguli care sînt învăluite în mistica religiei.

Secțiunea 3
Cumpărarea

Capitolul IX

Două feluri de a cumpăra

Sumar – Rădăcinile IE **wes-* și **k^wrī-*, care au dat în diferite limbi IE verbele pentru „a cumpăra”, vor fi fost ele sinonime în IE comună? Greaca, unde aceste rădăcini coexistă și funcționează completându-se una pe cealaltă (în supletivism), ne îngăduie să stabilim că prima dintre ele desemna „tranzacția”, iar cea de-a doua, „plata”.

Pentru a desemna „cumpărarea”, consimțământul mai multora dintre limbi ne furnizează un grup etimologic bine definit, acela al skr. *vasna-*, gr. *ōnos* (ὄνος) și lat. *uenum*. Forma nominală este peste tot cea primară: skr. *vasna-*, „prețul cumpărării”, furnizează la rîndul său o formă verbală, de altfel rară, denominativul [actual] *vasnayati*, „a se tîrgui”; în greacă, *ōnos* este baza vb. *ōnéomai* (ὀνέομαι), paralel cu arm. *gin* (< **wesno-*), „a dobîndi, a cumpăra”; în latină, *uenum* este legat de două expresii verbale, *uenum dāre*, „a da la vînzare, a vinde”, și *uenum īre*, „a merge la vînzare, a fi de vînzare”. Vom lua seama că în latina însăși locuțiunea *uenum dāre* a

dat naștere lui *uēndere*, „a vinde” [tot după cum *uēnum* *īre* l-a dat pe *uēneo*, *-īre*, „a fi vîndut”]; această strînsă legătură stabilită între *uēnum* și *dāre* este un fapt din cele mai aparte: noțiunea de „a vinde” se definește în latinește ca „a da” într-un fel anume, cu o determinare specială, aceea a lui *uēnum*.

Termenul IE este **wesno-*, ca formă nominală; formele verbale istorice sînt toate denominative, fie pe cale morfologică, fie pe cale sintactică (așa cum sînt *uēnum dāre* sau *īre* în latină), dar, cu toate acestea, **wesno-* însuși nu poate fi la rîndul său decît un derivat. Trebuie să reconstruim o rădăcină preistorică **wes-*.

Această rădăcină **wes-* o avem acum atestată în hittită; faptul acesta este o confirmare destul de recentă a reconstrucțiilor noastre: hitt. prez. *waši* înseamnă „el cumpără”. Tot de la același radical derivă și verbul hittit *ušnyazi*, „el vinde”, care prezintă aceeași formare cu sufixul *-n-* pe care o are substantivul **wesno-*. Datele hittite ne garantează că în rad. **wes-* avem una dintre cele mai vechi forme ale vocabularului IE.

Mai dispunem și de o altă confirmare, dar indirectă. O dobîndim readucînd la originea sa binecunoscutul cuvînt persan *bāzār*, care înseamnă „piață, tîrg”. Spre a-i reconstitui forma inițială trebuie să ne întoarcem destul de departe: armeană a păstrat împrumutul *vačar*, cu un *r* (un *r* rulat) care arată că provine din *r* + consoană. În iranica medie, regăsim forma *wāčarn*, „stradă comercială” (în sogdiană și în pehlevi), grupul *-rn-* de aici justificîndu-ne pe *-r* din armeană. Toate acestea ne îngăduie să restituim pînă la urmă un cuvînt compus, **wahā-čarana-*, cel de al doilea element arătînd „mersul” și „deplasarea”, iar primul termen provenind de la **wah-* ([urmașul iranic] de la rad. **wes-*). Acesta este așadar „locul unde se umblă pentru cumpărături”, adică „bazarul”. Putem aprecia constanța formei date.

Numai că situația IE se complică. Fapt este că avem mărturii la fel de vechi care ne dovedesc folosirea unei rădăcini diferite tot cu semnificația de „a cumpăra”. Rădăcina aceasta e cea din skr. *krīṇāmi* (care vine de la rad. **k^wrī-*), din pers. mod. *xarī-dan*. În uzul lexical, formele cu *krī-* au chiar mai multă realitate decât *vasna-*, care nu mai este nici în vedică decât o supraviețuire.

Aceeași rădăcină o regăsim și în limba numită (pe nedrept) „toharică”, în care „negoț” se spune *kuryar* sau *karyar*, după dialectele ei [A sau B]; legătura dintre aceste forme și rădăcina din sanscrită a fost imediat recunoscută. În greacă, radicalul ne este cunoscut prin aoristul *príasthai* (πρίασθαι), care joacă rolul unei forme supletive în conjugarea [attică] a lui *ōnéomai* (ὀνέομαι) [„a cumpăra”]; în irlandeză apare *crenim*, „a cumpăra”; în slavă, în v. rus. *krīnuti*; rădăcina există și în baltică, dar nu o avem nici în latină, nici în germanică, aceasta rămânând aparte în această pricină.

Apare astfel o problemă, cel puțin pentru IIR și pentru greacă. Cum să explicăm coexistența a două familii etimologice deosebite pentru a desemna o noțiune identică și care nu pare a se putea împărți în două? Pe când aici una și aceeași operațiune este desemnată prin două verbe separate, se întâmplă de altfel ca două noțiuni diferite, ca „a cumpăra” și „a vinde”, să fie exprimate prin același verb, cu o variație care va putea fi ori adăugirea unui prefix (germ. *kaufen* / *verkaufen*), ori o variație de accent tonal (chin. *mai-mai*, „a cumpăra – a vinde”, cu două forme tonale diferite), aceeași noțiune fiind oarecum împărțită între cele două jumătăți ale aceluiași proces (de schimb). Se poate întâmpla chiar ca determinarea sensului să se facă doar în funcție de context: astfel, gr. *místhōn phérō* (μισθὼν φέρω, cu *místhós* însemnând „salariu”) poate însemna și „a aduce salariul (cuiva), a plăti

leafa”, și „a-și lua (cu sine) leafa”, vorbind despre primitor; așadar, după caz, avem „a plăti” sau „a primi”.

Aici avem, dimpotrivă, două verbe diferite pentru una și aceeași operațiune, cea a „cumpărării”. Sensul atestat este același și pentru **wes-* și pentru **k^wrī*, ambele la fel de vechi, cu o distribuție care coincide într-o parte a domeniului dat; **wes-* în hittită, IIR, greacă, latină, armeană; **k^wrī* în IIR, greacă, celtică, slavă și baltică.

Cele mai multe dintre limbile IE au ales între o rădăcină și cealaltă. Într-o limbă, și anume greaca, ele funcționează totuși laolaltă: *ōnéomai* și *príasthai* se află asociate într-o conjugare cu forme complementare, cea de a doua venind să o suplinească pe cea dintâi la aorist [aspectul momentan]. Dar ambele s-au aflat în uz și separat, ajungând să aibă o conjugare completă. În IIR, *krī-* și *krīṇā-* sînt foarte folosite, excluzînd treptat, în mod practic, cealaltă rădăcină, reprezentată doar prin *vasna-* și alte cîteva forme nominale, precum și prin denominativul *vasnayati*, care nu e folosit mai deloc; verbul întrebuițat în mod obișnuit este *krī-*.

Faptele grecești sînt mai instructive. Uzul formelor la Homer și apoi în proza ionică ne îngăduie să deosebim valoarea proprie a fiecăreia din cele două rădăcini. Desprindem faptul că *ōnéomai* înseamnă „a cumpăra” tîrguindu-te cu vînzătorul, adesea chiar „a căuta să cumperi”; pe cînd *príasthai* are drept trăsătură aparte comportarea unei determinări instrumentale cum ar fi *kteátessi*, „cu bunuri, mărfuri, avuții”. Pe cît s-ar părea, folosirea acestui verb arată modul de a plăti, eventual chiar cantitatea plătită. În vreme ce *ōnos*, *ōnē*, *ōnéomai* desemnează „cumpărarea în genere, tîrguiala, faptul de a se arăta cumpărător”, *príasthai* reprezintă „împlinirea materială a cumpărăturii prin plată”.

Interpretarea aceasta este întărită prin derivatele care nu sînt alcătuite la fel, după cum provin de la un radical sau de la celălalt. Avem adj. *ōnētós* [„de cumpărat”], al cărui feminin *ōnētē* se opune, la Homer, adj. *gametē* [„cu măritiş”], spre a denumi soția „cumpărată”, deosebită de cea „luată în căsătorie” după toate formele. Dar nu există și **priátē*: noțiunea „cumpărării” este exprimată în mod specific, în cazul acesta, prin [forma derivată de la] *ōnéomai*. Dar invers, avem un adjectiv negativ: *apriátē*, „necumpărată”, urmat de [tot fem.] *anápoionon*, într-un pasaj (*Il.*, 1, 99) în care Chryses, tatăl tinerei roabe pe care o ține Agamemnon, își cere înapoi fiica și [preot fiind] pretinde să-i fie înapoiată „fără *priasthai* și fără *poinē*”. El nu vrea să fie părtaș la o tranzacție; fata e a lui: să-i fie dată de-a dreptul, fără răscumpărare (*anápoionon*) și totodată *apriátēn*, fără a da prilej plătirii unui preț de cumpărare. Tatăl nu va avea deci a plăti ceva spre a-și redobîndi fiica: *apriátē* se află pe aceeași treaptă ca și *anápoionon*, „fără *poinē* [răscumpărare]”, ca o noțiune materială, o modalitate de plată.

Vedem astfel cum se deosebesc cele două verbe: *priasthai* este mai restrîns și mai material, iar *ōnéomai*, mai general. Faptul acesta reiese și din opoziția semantică stabilită între cele două fețe ale operațiunii date; cînd vrem să spunem „a cumpăra” în contrast cu „a vinde”, recurgem la *ōnéomai*, iar nu la *priasthai*.

Cumpărarea și plata sînt două operațiuni diferite sau cel puțin două momente separate ale aceluiași proces, în vechile civilizații și, încă și astăzi, în anumite civilizații tradiționale: **plata** urmează încheierii **cumpărării** prin căderea de acord asupra prețului.

Capitolul X

Cumpărare și răscumpărare

Sumar – IE comună avea cuvinte pentru „a valora”, „valoare”. Dar cercetarea folosirii la Homer a vb. *alphánō*, „a dobîndi un preț, a aduce un câștig”, dă de înțeles că subst. *alphé* desemna la origine „valoarea de schimb a unui om dat la vînzare pe piață”. Skr. *arhat*, „bărbat deosebit de merituos, de valoros”, vine să confirme acest vechi înțeles.

La germanici, obiceiul de a scoate la vînzare un bărbat care și-a pus viața în joc și și a pierdut propria libertate îngăduie înțelegerea faptului că sensul de „a vinde” al verbului got. *saljan* s-a constituit doar pornind de la înțelesul mai vechi de „a oferi ca jertfă”.

Numeroase date lingvistice care concordă ne fac să credem că, la o dată veche, se cumpărau nu mărfuri, ci ființe omenești. Astfel, „a cumpăra” însemna la obîrșie „a răscumpăra”, de vreme ce, prin cumpărare, se ajungea la eliberarea unui om dintr-o stare precară, de pildă aceea de prizonier de război.

Pentru noțiunea de „preț”, de „valoare” avem un termen IE, fapt rar în domeniul economiei. [Rad. **algh^w*-] este reprezentat prin gr. *alphé* (ἀλφή), [„cîștig”] și mai ales prin verbul denominativ *alphánō* (ἀλφάνω), „a cîștiga un preț, a aduce un cîștig”, și în IIR prin skr. *arh-*, „a valora” și *arghá-*, „valoare, preț”; av. *arəj-*, „a valora” și *arəjah-*, „valoare, preț”; persan *arzīdan*, „a valora, a fi de preț” și *arzān*, „de preț”.

În altă parte nu mai avem corespondente, decît în baltică: lit. *algà* și v. prus. *algas*, „salariu, leafă”.

În greacă, *alphé* este un termen rar, cu puține derivate; în afara unui compus despre care va fi vorba mai departe, acest radical nu a produs în limba clasică decît adj. *timalphēs*, tradus îndeobște prin „prețios, de preț” și însemnînd litt. „care, și merită prețul”. Se pare că nu avem altceva de făcut decît să constatăm înțelesul acesta, de altfel întărit și prin corespondenții citați mai sus, și să deducem de aici faptul că în IE comună exista o expresie aparte pentru „preț, valoare”.

Dar ceea ce este interesant este tocmai de a defini „valoarea” și a ști, dacă este totuși cu putință, cu ce fel de reprezentări este asociată această noțiune. Este vorba despre valoarea cui? Cum este ea prețuită? Va fi astfel de folos să precizăm înțelesul pe care îl are *alphánō*, care la Homer nu apare decît într-un număr mic de exemple, dar toate pline de semnificație.

În *Il.*, 21, 34 și urm. este vorba despre reîntîlnirea dintre Lycaon, unul dintre fiii lui Priam, și Ahile, care îl are în vîrfurile lăncii și e pe cale să-l ucidă; acela, care nu se mai poate apăra, îl imploră să-i lase viața (*Il.*, 21, 76-79):

„...bucate mi-ai dat cel dintîiul,

Rodul Demetrei, în ziua cînd prinsu-m-ai sus, în livadă,

Și m-ai trimis la vînzare, departe de-ai mei și de tata,

Pînă în Lemnosul sfînt, cu dobîndă de-o sută de vite.”

(ἐκατόμβοιον δέ τοι ἦλφον)

Prin urmare, sensul lui *alphánō*, „a avea o valoare”, ar fi mai exact „a aduce un preț, a dobîndi un cîștig”; acesta este prețul pe care cineva îl aduce în folosul celui ce-l stăpînește de drept, ca prizonier de război.

Od., 15, 450-454:

„Dar pot aduce cu mine pe fiul de neam – că-i sunt doică –
Bun de cîștig...

Vouă vi-l dau: de pe urma-i cîștig înmiit v-a aduce,

(ὁ δ' ὑμῖν μυρίον ὄνων ἄλφοι)

[Unde l-ați da peste mare, de-l vindeți pe alte meleaguri!”]

Robul este un fiu de casă bună, răpit spre vînzare și avînd a aduce „cîștig înmiit” (cf. mai sus despre ὄνος (ὄνος), adică litt. „de zece mii [= „uriaș de mult”] de ori prețul”.

Vedem aici legătura dintre *alphánō* și *ōnos*, „prețul de cumpărare”; vedem că verbul se lega și de *peráō*, „a vinde prin transfer”. Vom vedea că *ōnos* se referă, de asemenea, și la traficul de robi.

Od., 17, 249-260:

„Iară pe el (pe Eumaios) am să-l pun eu pe-o navă
smolită,

pe mare,

250 Hăt din Ithaca l-oi duce, dobîndă, belșug, să-mi
aducă!”

(ἵνα μοι βίοτον πολὺν ἄλφοι)

Od., 20, 361

„Dați-l, pe dată, afară, voi, juni, din palat și din curte!”
și apoi, 382-383

„Iar pe cei oaspeți, zvărlindu-i pe-o navă cu multe
spătare,

Duce-i-om hăt, pe la Sicilieni, bun câştig să ne-aducă!”

(ὄθεν κ' τοι ἄξιον ἄλφοι).

Iată toate exemplele din Homer pentru acest verb. Nu apare nici o variație de sens; merită să arătăm că această determinare constantă nu a mai fost scoasă în evidență: *alphánō* înseamnă mereu „a aduce un câştig” atunci când se vorbește despre un om dus la vânzare de cel ce-l stăpînește. Acesta este înțelesul propriu al verbului [tradus îndeobște prin] „a valora”.

Putem întări acestea printr-o altă dovadă. Ea e furnizată de cuvîntul compus *alphesíboios*, în locuțiunea *parthénōi alphesíboiai* (Il., 18, 593), „fecioare ce aduc (familiei) vite”, pentru că se oferă acest preț spre a le dobîndi în căsătorie.

Noțiunea de „valoare” își are așadar obîrșia în „valoarea proprie, personală, fizică” a ființelor omenești care sînt susceptibile de a fi puse în vânzare; încă din lumea homerică, *alphánō* este folosit numai în legătură cu câştigul pe care-l aducea vânzarea unui prizonier luat cu armele.

În IIR, termenul corespunzător, skr. *ahr* -, av. *arəj*- are un înțeles mult mai larg; el desemnează orice fel de „valoare”. Dar avem totuși, în India, un indiciu că semnificația dezvoltată de gr. *alph*- nu este o dezvoltare proprie limbii grecești, ci o idee moștenită. Putem vedea aceasta grație unui termen cunoscut din vocabularul religios: acesta e participiul *arhat*-, „om deosebit de merituos, care a dobîndit multe merite”, mai ales în cadrul doctrinei budiste.

Faptul vrednic de luat în seamă este acela că rad. *arh*- nu se referă decît la om, niciodată la un obiect. Încă din vedică, această restrîngere la o însușire omenească, fie și cu transpunerea ei în domeniul moral, ne arată că „meritul” este „valoarea” personală a unei ființe omenești. Prin intermediul

limbii grecești putem lega noțiunea de „merit” personal cu cea de „valoare” comercială, aceasta fiind asociată verbelor care înseamnă „a cumpăra” și „a vinde”. Toate acestea dau la iveală același tip de societate primară și aceleași obiceiuri.

Dreptul celui care face o captură asupra celui prins, ducerea în altă parte a prizonierilor, vinderea la licitație a robilor – iată condițiile în urma cărora s-au desprins apoi noțiunile de „cumpărare”, de „vînzare” și de „valoare”.

În domeniul germanic, putem observa un proces analog, dat la iveală de corelația dintre o mărturie istorică și un fapt lexical. Mărturia este cea a lui Tacit, care, dezvăluind gustul germanilor pentru anumite jocuri, ne arată pînă unde poate duce patima jocului de zaruri: „Zarurile, ai avea de ce te mira, sînt o ocupație de care se țin, treji, fiind, între lucrurile serioase, cu atîta cutezanță la cîștig sau la pierdere, încît, cînd au rămas fără nimic, la ultima și cea de pe urmă lovitură își pun în joc însăși libertatea și trupul lor. Cel înfrînt intră de bună voie în robie: fie el și mai în putere și mai zdravăn, se lasă legat și dus la vînzare. Atît de mare le este îndărătnicia într-o strîmbă faptă: ei îi spun însă „credință” (*fides*). Robii de felul acesta îi dau să fie duși (*tradunt*) pe căile negoțului, ca să se facă scăpați și pe sine de rușinea victoriei dobîndite” (*Germania*, 24)¹.

Trebuie să luăm seama la felul în care Tacit desemnează condiția acelor care și-au vîndut la acest joc pînă și libertatea personală: *servos condicionis huius* [„robii de acest fel”]. Ei nu sînt „sclavi”, în sensul roman: în lumea germanică nu există „sclavi” propriu-ziși – Tacit o și spune răs-picat în altă parte [25, 1; *Ceteris servis non in nostrum morem... utuntur*, „Pe ceilalți robi nu-i folosesc după obiceiul nostru”, urmînd descrierea uzului aparte al germanilor]. Robii de la joc sînt dați pe căile negoțului (*per commercia tradunt*), nu spre a

¹ [Autorul a folosit în franceză traducerea lui J. Perret.]

dobîndi un câştig, ci spre a se face scăpați de rușinea de a fi înjosit în robie un partener de joc.

Faptul acesta ne îngăduie, poate, să înțelegem mai bine vechiul termen care, în germanica de Nord și de Apus, înseamnă „a vinde” și pe care nu l-am luat încă în considerare. Așa cum am mai văzut, nu arareori „a vinde” apare drept o variantă a lui „a cumpăra”: acesta e cazul verbelor *kaufen* și *verkaufen* din germana de astăzi; tot același e și cazul altor limbi, în care același verb, după cum este la diateza activă sau la cea medie², descrie noțiunile reciproce de „a cumpăra” și „a vinde”. Or, într-o mare parte a germanicei, avem în față două verbe deosebite. Pentru „a cumpăra”: got. *bugjan*, engl. *to buy*, pe care le vom lămuri puțin mai departe. Dar pentru „a vinde” aflăm v. norv. *selja*, v. engl. *sellan* și engl. *to sell*, cărora le corespunde got. *saljan*, care nu înseamnă însă „a vinde”, ci „a oferi ca jertfă” (= gr. *thýein*); astfel, în expresia *hunsla saljan* = gr. *λατρείαν προσφέρειν τῷ θεῷ*, „a-i aduce închinare lui Dumnezeu”, unde *huns* desemnează „prinosul jertfei”.

Got. *saljan*, „a oferi ca jertfă unei divinități”, ne lămurește obârșia v. isl. „a oferi, a vinde”; este vorba propriu-zis de „vînzarea” concepută ca o ofrandă pe care o închini. Probabil că așa era și tipul de „vînzare” despre care ne vorbește Tacit, anume vînzarea unui om, la care se resemnează cineva, fără năzuința câștigului, doar spre se dezbăra de rușinea de a-l fi câștigat la joc, aceasta fiind împlinită ca o ofrandă, ca un fel de jertfire a unei ființe.

Istoria lui *saljan* din grupul germanic ne arată că o atare noțiune este anterioară vocabularului relațiilor comerciale propriu-zise. Încă de pe acum putem semnala faptul că această dezvoltare concordă cu aceea a vb. *bugjan*, care înseamnă

² [V. mai sus, n. 5, la p. 100.]

etimologic „a elibera, a răscumpăra” pe cineva, spre a-l scăpa din condiția sa de rob; totul este coerent: ambele noțiuni se referă mai întâi la persoane și sînt îmbibate cu nuanțe religioase.

Dacă ne vom urmări acum și în alte limbi ancheta noastră privitoare la termenii pentru „a vinde”, îi vom afla, înlăuntrul fiecăreia dintre ele, orînduiți în perechi opozitive.

Astfel, în greacă există, pe de o parte, *pōleîn* (πωλεῖν), „a vinde”, iar pe de alta, o serie verbală venind de la rad. **per-*, reprezentată prin prezentele *pérnēmi* (πέρνῃμι) și *pipráskō* (πιπράσκω) (cu aoristul *epérasa* (ἐπέρασα)). Or, putem să deosebim două verbe care, în aceleași epoci, par a fi fost întrebuintate la concurență, fără vreo diferență de sens. Semnificația celei de a doua serii se lasă dedusă cu exactitate din alcătuirea ei pe rad. **per-*: atestată deopotrivă și în adv. *péran*, „dincolo, de partea cealaltă”, această rădăcină are sensul de „a face să treacă, a transfera”. Așadar, la origine, grupul lui *pérnēmi* aduce nu ideea unei „operațiuni comerciale”, ci faptul „transferării”. Acesta trebuie să fi fost obiceiul vechi, la aceste populații, de a duce dintr-un loc în altul sau la o piață anume ceea ce se dorea să fie vîndut: de aceea *epérasa*, avînd drept obiect numele unei persoane, înseamnă „a duce undeva la vînzare”, sau, cum spunem noi azi, „a exporta” (cf. [exemplele de mai sus și] *Il.*, 24, 752, unde legătura dintre *pérnēmi* și *pérēn* este limpede³). Înțelesul, frecvent atestat, de „a vinde” trebuie ținut, prin urmare, drept secundar: el provine dintr-o restrîngere semantică, plecînd de la sensul general al rad. **per-*. Cît despre diferențierea

³ [Versul în cauză sună „tot vindea (*pérnaske*, impf. iterativ), pe cine prindea (ducîndu-l) peste (*pérēn*, f. ionică) marea cea fără de holde“.]

morfologică pe care o remarcăm la *pérnēmi* – [prin derivare ca] prezent în *-nā-* – ea merită a fi subliniată datorită paralelismului formal față de skr. *krīṇā-*, „a cumpăra”, tot un prezent în *-nā-*, dar exprimînd noțiunea simetric opusă.

Verbul *pōlēin* nu are o etimologie la fel de limpede. Pe cît s-ar părea, chiar în grecește mai există o altă formă învecinată: *pōléomai* (πωλέομαι), care, la Homer, pare a fi paralelă cu *pōlēin*. Dar înțelesul lui *pōléomai* este în întregime diferit: „a merge regulat, a frecventa, a circula”, cu o determinare de loc, în cazul acuzativ și cu prepoziții; forma aceasta trebuie legată de vb. *pélomai* (πέλομαι). Așadar, trebuie să-l separăm de ele pe *pōlēin*, care nu are niciodată alt sens decît cel de „a vinde”. El a fost apropiat de v.g.s. *fāli* (cu un vechi *e*), germ. *feil*, „venal, care poate fi cumpărat”, lit. *pelnas*, „cîștig, merit”. Atunci iterativul *pōlēin* ar fi însemnat „a-și face rost de un cîștig” și abia apoi „a vinde”.

Cînd se dorește să se spună „a cumpăra și a vinde”, *pōlēin* este cel asociat cu *ōnéomai*. Dar, luate fiecare în parte, fiecare din cele două noțiuni admite o dublă formă de exprimare. Pentru noțiunea de „a cumpăra” găsim laolaltă ambele verbe, *priámenos ōneísthai* (πριάμενος ὀνειῖσθαι), „a cumpăra plătind prețul”. La fel și pentru „a vinde” avem doi termeni: *pōlēin* „a scoate la vînzare; a căuta un cîștig”, și *pipraskō* sau *pérnēmi*, „a vinde ducînd în altă parte (ceva, la piață)”, îndeobște „peste mări și țări”.

Să trecem la faptele din latină. *Vēnum*, ca substantiv, este legat tot mai strîns de verbele *dō* și *eō*; de aici se ajunge la *uēndō*, -ere și *uēneō*, -īre; contragerea s-a realizat deja în limba clasică, dar îl mai găsim încă și pe *uēnum dō*. Astfel, noțiunea din *uēnum* a slujit la enunțarea a două aspecte diametral opuse, „a da spre cumpărare” și „a merge spre a fi cumpărat”. Fie că *uēnum* va fi fost un supin, fie, mai degrabă, un

substantiv, noțiunea de „a vinde” provine aici din cea a „cumpărării”. Să luăm de altfel seama și la faptul că termenul pentru „a cumpăra” s-a înnoit aici, încă de la o dată veche, mai ales prin *emō*.

Este notabil, pe de o parte, faptul că tocmai noțiunea de „a vinde” a fost cea reînnoită prin îmbinarea derivatului latin *uēnum* (de la rad. „a cumpăra” din IE [v. mai sus, Cap. IX], cu *dō*, *dāre*, într-o expresie al cărei înțeles devine cel de „a vinde”, iar că, de partea cealaltă, pentru „a cumpăra” a fost folosit *emō*. Avem aici o specializare secundară a verbului acestuia; cei vechi mai știau încă despre *emō* că el însemna la început „a lua”; astfel, Festus: *antiqui emere dicebant pro sumere* [„cei vechi spuneau *emere* pentru *sumere*”]. O seamă de corespondențe întăresc aceasta: lit. prez. *imū*, „iau”, în celtică, irl. *ar-fo-emat*, „ei iau” (unde *ar-* și *fo-* sunt preverbe). Chiar și în latină avem acest sens într-un șir de compuse: *demō*, „a scoate”, *sūmō*, „a lua (la sine)”, *prōmō*, „a da la iveală, a produce” etc. Așadar să reținem această trăsătură aparte, după care *emō* însemna mai întâi „a lua” și abia apoi „a cumpăra”.

Spre a-i da o interpretare, trebuie să apelăm și la mărturia altor limbi. Faptele din germanică sînt destul de complexe, acolo apărînd, mai ales pentru „a cumpăra”, unele forme noi, preschimbate de mai multe ori. Nu vom ține seama de germ. *kaufen* < got. *kaupon*, „a face negoț”, care e un împrumut tîrziu din lat. *caupō*, *-ōnis*, „cîrciumar, prăvăliaș”. Verbul acesta a luat, într-o parte a germaniceii, locul unui cuvînt păstrat în got. *bugjan*, „a cumpăra”, cu preteritul (I sg.) *baúhta*, engl. *buy*, *bought*. Nici aici nu dispunem de o etimologie convingătoare a acestui verb vechi, Dicționarul lui S. Feist mulțumindu-se să facă unele sugestii destul de vagi, care nu privesc adevăratul sens al verbului. Acest înțeles este însă cel ce trebuie interpretat mai întîi.

Acest verb gotic *bugjan* traduce gr. *agorázein*, a cumpăra din piață”, dar slujește și pentru „a vinde”: *fra-bugjan* = gr. *pōleîn*, *pipráskein*, cu același preverb ca și germ. *ver-kaufen*. Iar cu un alt preverb, *us-bugjan* redă pe gr. *exagorázein*, „a răscumpăra”. Rădăcina mai alcătuiește și următoarele derivate nominale compuse: *anda-baihts* (abstract în *-ti-*), care redă gr. *antilytron*, „preț de răscumpărare”, *faúr-baihts*, care traduce gr. *apolýtrōsis*, „izbăvire”. De multă vreme s-a crezut că rădăcina aceasta trebuia să fie legată, într-un fel sau în altul, de rad. IE **bheug(h)-*. Dar formele înregistrate sub rădăcina dată sînt atît de confuze, încît Feist a preferat să-l lase pe *bugjan* fără etimologie. Se poate oare alcătui o familie de cuvinte punînd laolaltă pe *fungor*, *-ī*, „a se achita de o funcție”, pe *fugiō*, *-ere*, gr. *pheúgō*, „a scăpa cu fuga”, *phygē*, „fugă, refugiu”, skr. *bhuj-*, „a mînca”, dar și „a îndoi” (cf. got. *biugan*, germ. *beugen*, „a îndoi”)?

Dacă toate aceste date au a fi aduse sub o singură semnificație, aceasta va fi de o rară complexitate. În realitate, e vorba de un amestec de forme de neîmpăcat între ele, cerînd o anumită trudă de a le descilci:

I) Lat. *fungor* are a fi apropiat de skr. *bhunkte*, un prezent de diateză medie, cu infix nazal (cf. *bhuj-*), al cărui sens inițial e cel de „a se bucura de”, restrîngîndu-se de timpuriu către înțelesul de „a se bucura de hrană, a se hrăni”. În această direcție ajungem aproape de arm. *bucanem*, „a hrăni, a crește”.

II) Got. *biugan*, „a îndoi” de la **bheugh-*, ar putea fi comparat cu skr. *bhuj-*, „a îndoi”, cu lat. *fugiō* și gr. *pheúgō*, acestea din urmă venind însă de la IE **bheug-*.

III) În sfîrșit, credem că got. *bugjan*, „a cumpăra”, trebuie comparat cu o rădăcină atestată numai în iranica veche, dar în mod foarte limpede: av. *baog-*, care are o sferă de derivare destul de îmbelșugată în iranică, însemnînd „a dezlega, a desprinde (o cingătoare, o haină)”, apoi „a elibera” și pînă la urmă „a scăpa”.

Vb. av. *baog-* există și cu mai multe preverbe; de la el provine și numele de agent *baoxtar-*, „eliberator”. El are și un înțeles fizic, și unul religios. Ca atâtea alte cuvinte iranice, a fost împrumutat în armeană: arm. subst. *boyž*, vb. prez. *bužem*, „a scăpa (numai de boală), a vindeca”.

Apoi, foarte repede, a fost pus în evidență înțelesul religios: „eliberare” prin intervenția unei divinități, a „Mîntuitorului” care trebuie să vină să elibereze lumea, creațiunea prizonieră; în vocabularul doctrinei maniheiste, acest cuvînt este folosit mai ales pentru a traduce ideea de „mîntuire, răscumpărare, eliberare”: part. *bōžāghar*, pers. *bōžēghar*, „eliberator”, ajungînd în mod foarte firesc să exprime noțiunea „mîntuirii” în textele creștine.

Apropierea cu got. *bugjan* poate să se întemeieze pe uzul verbului gotic și pe echivalențele grecești deja citate. Am văzut că *baúhts* echivalează cu *lysis* și cu *lytron*, „eliberare, răscumpărare”.

În ce condiții s-a putut împlini acest proces semantic? Nu poate fi vorba decît de cumpărarea **unor persoane**, de eliberarea cuiva care este prizonier și pus la vînzare: singura cale de a-l elibera este de a-l cumpăra. „A cumpăra” înseamnă „a elibera”. Ca atare, este clar stabilită legătura cu *andabauhts*, „răscumpărare, izbăvire”.

Să ne întoarcem acum la faptele latine: *uēndō* / *emō*. Este foarte semnificativ faptul că *uēnum* este complinit de *emō*, în înțelesul de „a cumpăra”, dat fiind că *emō* înseamnă „a lua”, dar în sensul propriu, cel de „a trage către sine”. Această specializare de sens probabil că oglindește condițiile concrete în care a fost folosit *emō*. El va fi fost întrebuițat despre cineva pe care-l apuci, îl iei, iar nu despre ceva; „cumpărarea” este faptul de „a lua” pe cineva care este înfățișat la vînzare și pe care îl „tragi la tine”, odată încheiat tîrgul.

Dacă luăm aminte la modurile de a-l folosi pe *ōnéomai* (de la rad. IE **wes-*), „a cumpăra”, la Homer, vedem de asemenea că toate exemplele se referă la **persoane**: se cumpără sclavi, prizonieri care ajung robi și sînt oferiți ca atare. Există scene în care prizonierul imploră să fie cumpărat. Trebuie să ne imaginăm că starea sclavului nu ajunge să fie oarecum reglementară, normală, decît odată ce a fost cumpărat. Între mîinile celui care l-a luat prizonier sau ale neguțătorului, prinsul nu are încă starea de slujitor, de sclav, care se bucură totuși de unele garanții; el o dobîndește doar odată ce a fost cumpărat.

Unul și același proces e exprimat prin cuvinte diferite. Fie vorba de expresii vechi, ca *uēnum*, *ōnéomai*, sau de unele mai recente, ca *bugjan*, pentru „a cumpăra”, avem totdeauna un semn care ne atrage atenția asupra naturii procesului dat: o cumpărare sau o vîndere nu de mărfuri, de bunuri, de produse, ci de ființe omenești. Exemplele de la începuturi se referă la cumpărarea unor robi sau a celor ce sînt pe cale să o devină. În mod simetric, *peráō*, *pipráskō* etc., „a vinde”, dar propriu-zis „a duce în altă parte”, li se aplică unor prizonieri, unor captivi. Mărfurile înseși – în afara bunurilor de mare preț – desigur că nu se pretau unui asemenea trafic sau nu erau supuse aceleiași proceduri de vînzare-cumpărare.

Acesta este însemnatul fapt de civilizație care pare a se desprinde din aceste forme de exprimare hărăzite fie unuia, fie celui alt aspect al „înstrăinării”, „cumpărarea” sau „vînzarea”.

Capitolul XI

O meserie fără nume: comerțul

Sumar – Comparația dintre limbile IE nu furnizează nici o denumire comună a comerțului ca o activitate specifică diferită de cumpărare și vânzare. Termenii aparte care apar pe ici pe colo se arată a fi cel mai adesea fie împrumuturi (lat. *caupō*, gr. *kápēlos*), fie creații recente (gr. *émporos*).

Lat. *negōtium*, și el un cuvânt recent, are o istorie deosebită:

1) Calchiat după gr. *a-skholía*, *neg-ōtium* primește aceeași încărcătură de semnificații pozitive ca și modelul său grecesc: „ocupație, preocupare, dificultate”.

2) Într-un al doilea timp, *negōtium* ajunge să se întâlnească și cu gr. *prâgma*, „lucru”, dar mai ales și mai specific, în special în derivatele sale, „afacere comercială”. Calchiat, de astă dată semantic, după *prâgma*, *negōtium* devine denumirea „negoțului”.

Specializarea cu sensul de „afaceri de comerț” a unui termen care însemna la început „ocupație”,

departe de a fi izolată, se regăsește și în limbile moderne (fr. *affaires* [rom. *afaceri*], engl. *business* etc.); ea trădează greutatea de a defini printr-un termen propriu o activitate fără o tradiție aparte în lumea indo-europeană.

S-ar putea crede că „a cumpăra” și „a vinde” ne duc spre studierea unor termeni referitori la **relațiile comerciale**. Dar aici constatăm o deosebire de principiu: „cumpărarea” și „vînzarea” sînt un lucru, iar „comerțul” propriu-zis este un altul.

Încă de la început se cuvine să precizăm această chestiune. Comerțul nu este o noțiune uniformă. El comportă diferite varietăți, după tipurile culturale aparte. Toți cei care au studiat legăturile comerciale semnalează că, în civilizațiile de tip primitiv sau arhaic, aceste relații îmbracă un caracter foarte aparte: ele implică întreaga populație; ele sînt practicate de către colectivitatea însăși; nu există nici o inițiativă individuală. Este vorba de schimburi care comportă o intrare în legătură, prin proceduri anumite, cu alte populații. Apoi sînt înfățișate mărfurile. Alte produse sînt și ele oferite în schimb de către parteneri. Dacă s-a încheiat un acord, pot avea loc manifestări religioase și ceremonii publice.

Nimic asemănător în IE: la nivelul la care faptele de limbă ne îngăduie cercetarea faptelor sociale, ne aflăm foarte departe de stadiul de civilizație pe care l-am arătat mai sus. Nici un termen nu pare să amintească de schimburi colective între populații primitive sau de manifestări tribale care să aibă loc cu prilejul acesta.

Noțiunea de „comerț” trebuie distinsă de cele de „cumpărare” și „vînzare”. Cultivatorul care lucrează pămîntul se gîndește doar la el însuși. Dacă are un prisos, îl duce acolo unde se adună și ceilalți țărani, în același scop, și unde vin și

cei ce au de cumpărat pentru a-și duce traiul: dar acesta nu e de fapt comerț.

În lumea IE, comerțul este activitatea unui singur om, a unui negustor. Negoțul este o meserie individuală. A vinde din prisosul său sau a cumpăra pentru traiul său este un lucru; a cumpăra și a vinde pentru alții este cu totul altceva. Negustorul, comerciantul, este un intermediar care intervine în circulația produselor, a bogățiilor. De fapt, în IE nici nu există nume comune pentru a denumi „comerțul” și pe „comercianți”; există numai cuvinte izolate, proprii anumitor limbi IE, cu o alcătuire prea puțin limpede, care au trecut de la o populație la alta.

De pildă, în latină, termenul *pretium*, „preț”, pune grele probleme etimologice; înlăuntrul latinei, singura apropiere certă este cea cu *inter-pret-*, noțiunea fiind deci aceea de târguială, preț fixat de comun acord (cf. *inter-*). Pentru „comerț”, latina și numai ea are o formă statornică de exprimare, deosebită de noțiunile pentru „a cumpăra” și „a vinde”: *commercium*, derivat de la *merx*, *-cis*, alături de *mercor*, *-āri* și *mercātor*, *-ōris*. Pentru *merx* nu avem o etimologie, sensul cuvîntului fiind cel de „marfă”, propriu-zis „lucru de târguit”; de aici *mercor*, „a se ține de târguiești, a neguța”, îndeobște în țări străine, și *mercātor*, „negustor, comerciant”.

Cum vedem, acești termeni nu au nici o legătură cu aceia care arată „cumpărarea” și „vînzarea”: e vorba de noțiuni diferite.

De altfel, acest negoț, această negustorie, nu este treaba cetățenilor, ci, în genere, a unor oameni de condiție mai joasă, care adesea nici măcar nu sînt oameni din partea locului, ci străini, liberi care s-au specializat în activitatea aceasta. Ne sînt bine cunoscute stările de fapt din Mediterana, unde fenicienii au practicat negoțul pe scară mare; mai mulți

termeni privitori la comerț, mai cu seamă *arr(h)a*, [„arvună”] au intrat în limbile clasice venind din feniciană. Dar și alte cuvinte au venit tot prin răspîndire sau prin împrumut. Lat. *caupō* poate că are a face întrucîtva cu gr. *kápēlos*, „comerciant cu amănuntul, telal”, cu toate că formele lor nu se acoperă exact între ele; nici unul, nici celălalt termen nu se lasă analizate bine: trebuie să fie vorba despre un împrumut aparte din vreo limbă a Răsăritului. Așa cum am văzut, *caupō* a dat în germanică pe *kaufen* și *verkaufen*, iar din germanică a intrat și în limbile slave.

Negoțul pe scară mare cerea pentru sine noi termeni, alcătuiți înlăuntrul fiecărei limbi în parte. Astfel, gr. *emporos* îl denumește pe „negustorul mare”, *en gros*, al cărui comerț are loc peste mare: *emporeúomai*, „a face călătoria peste mare” se folosește pentru afacerile însemnate, cu o anvergură neapărat maritimă. Modul de formare al lui *emporos* arăta pur și simplu faptul de a aduce ceva într-un port, trecînd peste mare; el nu e un termen special referitor la o activitate specifică. Adesea, nici nu știm măcar dacă va fi existat cu adevărat însăși noțiunea de „comerț”. Astfel, în vreme ce pentru „a cumpăra” și „a vinde” avem în iranică denumiri vechi și parțial comune cu vechea indiană, în Avesta nu există nici o mențiune a unor termeni care să se refere la comerț. Probabil că aceasta nu e o întîmplare, de vreme ce, cu toate că în această mare carte predomină ideile religioase, faptele vieții de zi cu zi se află și ele pomenite în ea. Putem deci bănuî că pe atunci comerțul nu-și avea încă locul printre activitățile normale ale claselor sociale cărora li se adresa propovăduirea mazdaistă.

Știm însă că lucrurile stăteau altfel în lumea romană. În afara lui *commercium*, pe care l-am amintit, latina îl mai are și pe *negōtium*, un termen care domină o mare dezvoltare

ulterioară a unor termeni economici. Aici faptele par a fi atât de limpezi, încît poate că ar fi fost de ajuns o simplă pomenire a lor. În fapt, istoria lor este destul de aparte, mai întîi pentru că ea pornește de la o formulare negativă.

Nu întîmpinăm nici o dificultate în privința formării înseși a lui *negōtium*, de la *nec-ōtium*, litt. „lipsă de răgaz”; alcătuire cu atît mai certă, cu cît la Plaut avem și o variantă analitică a lui *negōtium*: *fecero quamquam haud otium est* (*Poen.*, 858), „o voi face, cu toate că nu am răgazul (*haud otium est*)”. Comentatorii au comparat aceasta cu un alt pasaj din Plaut: *dicam, si uideam tibi esse operam aut otium* (*Merc.*, 286), „am să-ți spun dacă va fi să văd că ai grijă sau răgaz”, spune un personaj, iar celălalt îi răspunde: „am grijă, chiar dacă n-am răgazul”, *quamquam negotium est*, adică „deși am treabă”. S-a mai citat și formularea *Quid negoti est?*, o întrebare simplă (sau eventual cu *quin*, [„dar...”]): „Care-i treaba (de nu poți face ceva)?”

Reiese așadar că noțiunea aceasta s-a alcătuit în latină la dată istorică. Totuși, analiza care este dată lui *neg-ōtium* lasă să-i scape esențialul. Cum și de ce anume a ajuns această expresie, la origine negativă, să aibă valoare pozitivă? Cum de faptul de „a nu avea răgaz” a ajuns echivalentul lui „treabă, muncă, însărcinare, slujbă”? Avea oare latina vreun motiv ca să fabrice o atare locuțiune? Din faptul că *negōtium* presupune o formulă verbală – *negōtium est*, pe care o și avem atestată ca atare – s-ar putea trage concluzia că forma negativă arhaică (*neg-*) este exclusiv verbală. Dar ar fi inexact. Avem, în texte vechi, pe *nec* cu formulări verbale, de pildă în *Legea celor XII Table*: *si adgnatus nec escit*, „dacă nu se află nici un *agnatus* ([„rudă după tată”] care să moștenească pe cineva, să-i urmeze)”; aici *nec* este echivalent cu *nōn*. Dar *nec* este folosit și ca negație asupra unui cuvînt [= parte de propoziție]:

astfel, la Plaut avem *nec ullus* = *nullus* [„nici unul”], sau în [poemul] *Ciris*: *nec ullo uolnere caedi*, „a nu (putea) fi lovit de nici o rană”. De asemenea, sînt opuse *res nec Mancipi* [„lucrurile nu (= neaflăte) în deplină proprietate”] cu *res Mancipi* [„lucrurile aflate în deplină proprietate”], o expresie juridică bine cunoscută și care a rămas în uz. Limba clasică are și ea cunoștință de cazuri de supraviețuire a lui *nec* drept negație a unui cuvînt, ca *necopinans* sau *neglegens*. Nimic nu se opune așadar la alcătuirea cîndva în latină a unui compus negativ, *negōtium*, independent de propoziția *negōtium est*. Subzistă însă problema: de ce avem totuși aici o expresie negativă și de ce o atare dezvoltare?

În latina însăși nu există o explicație. Faptul esențial pe care ne propunem să-l stabilim este acela că *negōtium* nu este altceva decît o traducere a gr. *askholía* (ἀσכולία). El coincide întru totul cu *askholía*, litt. „lipsa de răgaz” și apoi „ocupație”. Cuvîntul acesta e vechi, iar sensul care ne interesează aici apare încă de la începuturile folosirii lui în greacă (prima parte a sec. V î.C.). La Pindar aflăm un exemplu caracteristic: poetul i se adresează orașului Theba, căruia îi aduce laude (*Isthm.*, 1, 2):

... τέον ...

πράγμα καὶ ἀσכולίας ὑπέρτερον θήσομαι

„Al tău folos chiar mai presus de orice grijă așeza-voi”.

Cuvîntul acesta nu este nicidecum unul poetic; el e folosit de Thucydide cu înțelesul de „grijă, treabă”. Îl regăsim și în limbajul familiar, la Platon. Socrate spune la el, spre a-și lua la revedere: ἔμοί τις ἀσכולία ἐστὶ („am o treabă”), ceea ce am putea să traducem în latinește prin *mihi negotium est*, exact în același înțeles în care găsim întrebuințată expresia și la Plaut.

În plus, *askholía*, „treabă” mai înseamnă și „necazuri, griji”, în expresia *askholían parékhein*, „a face griji, greutăți”,

tot la Platon: τὸ σῶμα μυρίας ἡμῖν παρέχει ἀσχολίας, „trupul ne face zeci de mii de greutăți”, ceea ce am putea reda litt. drept *negōtium praebere* sau *exhibere*, care are același înțeles, de „a face cuiva necazuri”. *Askholia* mai poate fi luat și în înțelesul de „afacere” în genere: *askholian ágein* este „a urmări o afacere” ca și lat. *negōtium agere*.

În sfârșit, *askholia* ne duce înapoi la adj. *áskholos*, „care nu are răgaz”, apoi „care este preocupat de ceva”. În latină avem, invers, un adjectiv care provine de la *negōtium*. După modelul lui *ōtium*: *ōtiōsus* s-a creat perechea *negōtium*: *negōtiōsus*, care conține un adjectiv care să-i răspundă în toate sensurile lui *áskholos*.

Așadar, greaca este cea care a impulsionat crearea și sensul cuvântului latin: datorită valorii în grecește a subst. *skholē*, „răgaz, tihnă”, *askholia* capătă de la început rolul unui concept pozitiv. Iată de ce nici analiza lui *negōtium* nu cere cu necesitate să i se presupună o origine predicativă, din *nec ōtium (est)*. El este un cuvânt compus de tipul lui *nefas*, [„nelegiuire”]. Apoi, oprindu-se la înțelesul de „afaceri comerciale, negoț”, *negōtium* a produs un șir de derivate verbale și nominale, ca *negōtiōr*, *-āri*, *negōtiātor*, *negōtiāns*.

Aceasta pentru că s-a produs aici și o a doua intervenție grecească, dar sub o altă formă. Termenul gr. *askholia* desigur că înseamnă „afaceri, treburi publice sau particulare”, dar fără această netă îndreptare către afacerile comerciale, pe care o implică *negōtium*. Latinii înșiși ne spun că au creat aceste cuvinte după imitația limbii grecești. Aulus Gellius ne dă de știre că *negōtiōsītās* este un cuvânt folosit spre a reda adj. *pragmatikós*. Prin urmare, pornind de la gr. *prágma*, [„lucru, treabă, activitate”], s-a orînduit un nou și întreg sistem de derivare în jurul lui *negōtium*. Asistăm astfel la un proces semantic destul de curios: din momentul acesta, *negōtium*

preia toate sensurile gr. *prâgma*, putînd însemna, ca și acesta, și „lucru”, ba chiar și „persoană”.

S-a spus uneori că acest calc s-ar fi alcătuit după gr. *khrema*-, [„bun, lucru, afacere”]; faptele nu stau așa: cel care i-a slujit drept model lui *negotium* și întregii sale familii este *prâgma* și întreaga sa familie. De aici vine și verbul *negotiârî*, imitat după *pragmateúesthai*, „a se ține de negoț”, ca și numele de agent *negotiâtor*, modelat după *pragmateutês*, „neguțător”.

Acestea sînt condițiile în care s-a alcătuit, printr-un proces complex, toată această desfășurare lexicală din latină, care a dat naștere la rîndul ei unor forme care au rămas vii în multe limbi din Europa. A avut loc în două rînduri un împrumut semantic din grecește: prima dată prin calc direct și nemijlocit, creîndu-l pe *negotium* după *askholia*; a doua oară, pentru a da anumitor derivate de la *negotium* o valoare legată de noțiunile privitoare la afacerile comerciale, după modelul lui *prâgma* și al derivatelor sale. Prima dată a fost imitată și forma însăși; a doua oară, numai înțelesul a fost înnoit. Aceasta este istoria noastră, mult mai puțin liniară decît este ea înfățișată de obicei și lipsită fiind de unul dintre elementele ei esențiale, cită vreme nu fuseseră recunoșcuți termenii grecești după care s-au inspirat formele latine¹.

Va fi de folos să aruncăm acum o privire asupra echivalentelor moderne ale lui *negotium*. Cuvîntul francez *affaires* [calchiat în rom. *afaceri*] nu este decît o substantivizare a expresiei *à faire* [„de făcut”]: „am ceva *à faire*”, de unde „am *une affaire* (= „o afacere”)”. Dar

¹ Pentru *negotium*, cf. articolul nostru „Sur l’histoire du mot latin *negotium*”, în *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, vol. XX, fasc. I-II, 1951, 3-7.

conținutul semantic pe care îl are astăzi *affaire*, și anume „afacere comercială”, îi este străin semnificației sale literale. Încă din grecește, *prâgma*, cel mai vag cuvânt, [„fapt(ă), afacere”, de la *prâssō*, „a făptui”], este cel care a luat sensul acesta precis. În latină, odată cu apariția lui *negōtium*, o exprimare negativă este cea care a dat naștere noțiunii de „afaceri comerciale”: „lipsa de răgaz” este o „ocupație”, dar termenul dat nu ne spune nimic despre natura activității respective. Pe căi independente, limbile moderne au realizat aceeași expresie. În engleză, *busy*, „ocupat, fără tihnă”, creează abstractul *business*, „ocupație, afacere”. În germană, abstractul *Geschäft* este la fel de vag: *schaffen* arată acțiunea de „a face”, de „a alcătui, a crea” în genere. În rusește, *dělo* înseamnă, de asemenea, „faptă”, apoi „afacere”, în toate înțelesurile cuvântului.

Vedem aici un mare fenomen comun tuturor țărilor și dezvoltat încă de cei dintâi dintre termeni: afacerile comerciale nu au un nume al lor, nu putem să le definim în mod pozitiv. Nu găsim nicăieri o expresie proprie care să le poată califica într-un mod specific; aceasta dat fiind că – la obârșie, cel puțin – e vorba de o ocupație care nu corespunde nici uneia dintre activitățile consacrate și tradiționale.

Afacerile comerciale se plasează în afara tuturor meșteșugurilor, a tuturor practicilor, tuturor tehnicilor; iată de ce nu au putut fi desemnate nicicum altfel, în afara faptului de „a fi ocupat”, de „a avea o treabă, o afacere”.

Lucrul acesta scoate în lumină caracterul inovator al acestui tip de activitate, astfel că ne este dat să surprindem, în toată deosebirea sa, această categorie lexicală aflată pe cale de a se alcătui, și să vedem cum s-a încheiat ea.

Denumirea aceasta a început să fie folosită în Grecia, dar ea s-a răspândit prin intermediul latinei și mai acționează încă,

sub forme mereu înnoite, în lumea limbilor IE și pînă în vocabularul modern al Occidentului.

*
* *

Printre conceptele de ordin economic studiate aici sub cele mai însemnate dintre formele lor de exprimare, sau sub cele mai aparte, luăm seama că termenii cei mai limpezi sînt adesea cei care au primit un sens determinat de evoluția generală a economiei și care denumesc activități și tehnici noi.

Greutățile care ne întîmpină în această privință sînt diferite de cele pe care le întîlnim în alte zone ale vocabularului IE. Nu mai este vorba atît de o identificare a unor supraviețuiri, cît de interpretarea inovațiilor la care s-a ajuns. Adesea, formele de exprimare țin de un nou tip de denumire, care mai este încă actual, cel puțin în parte.

Această trecere în revistă a trebuit să fi avut drept punct de plecare unii termeni particulari, deja cu valoare tehnică sau pe cale să o primească. De aici și diversitatea lor, inegală lor distribuție și varietatea obîrșiei lor. Asistăm la constituirea unui vocabular specializat, uneori încă de la o dată veche, dar în genere în decursul istoriei proprii a fiecărei limbi.

Termenii pentru „bogație” și pentru operațiunile de felul celor de „schimb”, „cumpărare”, „vînzare”, „împrumut” etc. se află mereu în legătură cu unele instituții care s-au dezvoltat foarte adesea pe căi paralele. De aici și analogiile între procese independente unul de altul.

Vom mai fi luat seama și la faptul că obiceiurile și tehnicile populațiilor IE sînt considerabil mai avansate decît cele ale popoarelor aflate pe o treaptă arhaică de civilizație. Pentru o bună parte din procesele analizate aici, diferența de nivel este notabilă.

Ajungem astfel la identificarea în lumea IE a unei civilizații materiale deja foarte elaborate, încă de la epoca pînă la care ne pot aduce înapoi cele mai vechi corespondențe lingvistice de care dispunem. Termenii pe care îi cercetăm se leagă într-un cadru social bine articulat, care se desenează prin trăsături adesea convergente, cu toate că la epoci și la niveluri diferite, în Grecia și la Roma, în domeniul IIR sau în lumea germanică.

Prin intermediul cîtorva dintre acești termeni putem întrezări uneori originile vocabularului nostru modern. Toate acestea nu alcătuiesc un trecut șters pentru totdeauna, nu se mărginesc doar la vestigii supraviețuitoare, ci formează începutul unor noțiuni care mai trăiesc încă, sub o înfățișare sau sub alta, în limbile noastre, fie că e vorba de o continuare printr-o tradiție directă, fie că au fost înnoite pe calea unor traduceri.

Secțiunea 4

Obligațiile economice

Capitolul XII

Calculul și socotința

Sumar – Lat. *dūcō* și gr. *hēgéomai* au același înțeles, la propriu, „a călăuzi, a conduce”, iar la figurat, „a crede, a judeca, a socoti”. Dar trebuie să ne ferim de a deduce de aici că ar fi avut loc, și de o parte, și de cealaltă, urmarea unor căi paralele de la înțelesul propriu la cel figurat. Pe când pentru *hēgéomai* se trece direct de la „a călăuzi, a conduce” la „a judeca (autoritar)”, în latinește există un intermediar concret între cele două sensuri ale lui *dūcō*, și anume practica adunării. Acest intermediar se regăsește – aproape identic – și între *putāre* (*uineam*), „a curăți, a tăia (via)” și *putāre* (*deos esse*), „a socoti (că există zei)”.

De la înțelesul de „a călăuzi, a conduce”, verbul lat. *dūcō* a evoluat către noțiunea mai abstractă și mai generală de „a judeca”. Alcătuirea sintactică este atunci fie predicativă: *dūcere aliquem* (cu un nume predicativ în acuzativ), „a socoti pe cineva (drept)” ; fie [completivă], *dūcere* conducînd o propoziție

infinitivală, cu valoarea de „a crede, a judeca, a socoti că...”.

Această interpretare aparte are o paralelă în verbul gr. *hēgēomai* (ἡγέομαι), care îi corespunde ca înțeles lui *dūcō*. El are în paralel și posibilitatea unei construcții tranzitive, „a călăuzi, a conduce (pe cineva)”, dar este folosit și cu sensul de „a judeca, a socoti pe cineva (drept)...”. Pentru a lămuri acest fapt din grecește este invocat îndeobște modul de evoluție al lui *dūcō* din latinește. Dar nici această dezvoltare a lui *dūcō* însuși nu e întru totul lămurită. Ca o regulă generală, atunci cînd în decursul unei desfășurări semantice apar unele particularități de sens, se cade să vedem dacă ele nu provin în urma unor corelații particulare.

Dūcō nu părea a fi menit să înfățișeze o operațiune mentală. La început, el însemna numai „a trage (după sine), a lua (cu sau la sine), a călăuzi”. Totuși, un unic exemplu care apare la un poet arhaic, la Lucilius – *sumptus duc* (imperativ), „fă adunarea cheltuielilor!” – ne oferă explicația pe care o căutăm; trebuie să-l interpretăm în înțelesul propriu al lui *dūcō*, condiționat aici de complementul său de obiect. Verbul arată aici o operațiune aparte: adunarea. În vremea civilizațiilor clasice, operațiunea aceasta era îndeplinită după un model diferit de al nostru. Calculul numerelor așezate unul deasupra altuia se făcea nu ca la noi, de sus în jos, ci de jos în sus, pînă la atingerea cifrei care se numea *summa* [„cea mai de sus”], adică a „cifrei din vîrf”. Iată de ce pînă și noi mai spunem încă „sumă” pentru „total”. În *sumptus duc* avem așadar exact această imagine, iar *dūc(ō)* are înțelesul său originar de „a trage”. Se „trage” de jos în sus șirul cifrelor, pînă la atingerea totalului.

Faptul acesta e confirmat de o expresie absolut clasică: *rationem dūcere*, „a face socoteală”. *Ratiō* este termenul tehnic pentru „calcul, socoteală”. Avem deci astfel punctul

de plecare: el este actul facerii unui calcul, așa cum era el făcut în mod material și în scris. Nu e nevoie ca o civilizație să ajungă pînă într-un stadiu foarte avansat, pentru ca acești termeni să dobîndească însemnătate: chiar și într-o civilizație rurală, socotelile proprietarului sînt un element esențial al administrării bunurilor (cf. Cato sau Varro).

Prin intermediul unei forme de exprimare în care *dūcere* înseamnă „a duce o socoteală pînă la totalul ei” (*rationem dūcere*), deci „a socoti”, ajungem să înțelegem și [expresii ca] *aliquid honōri dūcere*, „a socoti ceva pe cîste [= vrednic de cinstire]” sau *aliquem honestum dūcere*, „a socoti pe cineva cinstit, onest”. Tot ideea de „a face socoteala, totalul”, apare și aici. Condițiile acestei specializări semantice au fost deci induse de tehnica de calcul. Socoteala însăși, calculul, este o operațiune care condiționează îndeobște activitățile mentale în genere.

Dar cum vor fi sînd lucrurile cu paralela atît de stranie a verbului gr. *hēgēomai*? Linia dezvoltării semantice pare atît de similară, încît am fi tentați să-i repetăm șirul, în mod textual, și pentru greacă. Dar se cade să ne asigurăm că sînt asemănătoare și condițiile ei de împlinire sau că am putea să presupunem, cu anumită verosimilitate, același punct de plecare ca și în latină.

În fapt, nu numai că etapele intermediare ne lipsesc aici cu totul, dar și înțelesul dinții este cu totul altul. Se spune, desigur, la fel lat. *exercitum dūcere* și gr. *stratoū hēgeísthai* [„a călăuzi, a conduce o armată”]. Înțelesul lui *hēgēomai* cuprinde, fără îndoială, [și sensul de] „a conduce, a călăuzi, a fi în fruntea celorlalți (într-o acțiune anume)”. De aici vine și *stratēgós*, „căpetenie a armatei”¹, un titlu care foarte probabil

¹ [M. Lejeune, REA LXXI, 1969, 454 și A. Morpurgo-Davies, CR, XXII, 1972, 377 preferă derivarea nu de la *hēg-*, ci de la *ag-* (*ágō*).]

că se află calchiat în v.g.s. *heri-zogo*, „cel care duce oștirea” (un titlu militar ajuns de noblețe, în germ. *Herzog* [= lat. *dūx*, „duce”]), iar de aici, la rîndu-i, și în v.sl. *voje-voda*, „capul oștirii, voievodul”.

Dar cum să fi ajuns „a fi călăuză, conducător, șef” la sensul de „a socoti pe cineva (drept)...”? Nu vedem nici un mijloc de a găsi legătura între cele două sensuri după modelul din latină; în *hēgéomai* nu apare nici o noțiune legată de vreo operațiune de calcul. Pe cît ni se pare, s-a trecut direct de la sensul lui *hēgéomai* de „a fi în frunte, mai mare peste” la uzul expresiei predicative. Aceasta din urmă trebuie înțeleasă drept „a fi călăuză (în părerea) că...”, adică „a socoti, cu asumarea deplinei responsabilități de judecată”. Apare așadar aici noțiunea unei judecăți date cu autoritate, și într-adevăr *hēgéomai* cu înțelesul de „a socoti” este aplicat în chestiuni care fac obiectul unei atitudini de credință sau al unei luări de decizie, de pildă în problema „existenței zeilor”. Autoritatea este aici cea a unei judecăți personale, nu cea a puterii publice. Este interesant de luat aminte la faptul că *hēgéomai* din acest tip de construcție predicativă este folosit, la Herodot, la perfectul verbului: „a avea autoritatea (în părerea) că...” Este vorba despre o părere enunțată cu autoritate de către oricine are calitatea de a emite o judecată.

O paralelă adevărată, cu toate că se află în condiții oarecum diferite, o găsim în lat. *iūdicāre*, mai întîi ca „a judeca în calitate de judecător suveran”, apoi pur și simplu „a emite o judecată, a cugeta”. Pusă alături de această evoluție care apropie pe lat. *iūdicāre* de gr. *hēgeîsthai*, vedem cît de înșelătoare poate fi paralela aparentă dintre *dūcere* și *hēgeîsthai*: cele două dezvoltări semantice sînt complet independente și nu se aseamănă decît în privința stadiului lor final.

Mai este un verb latin folosit pentru „a judeca, a socoti, a considera”; iar unul dintre compuşii lui se referă chiar la „computare”, la „calcul”: acesta este *putō*. Acest verb prezintă o trăsătură ieşită din comun. Nici nu ştim bine dacă trebuie să admitem un singur verb *putō* sau poate două. O direcţie are un înţeles material, „a tăia [a curăţa]”. Cealaltă arată un verb de judecată, de calcul, de credinţă, care poate primi mai multe preverbe, şi mai cu seamă pe *com-*, din *computō* [„a calcula”].

Putāre în sensul de „a tăia” este bine atestat, fiind un cuvânt rural. Verbul e folosit la scriitorii pe teme de agricultură, cu referire la „pomi”, „tufişuri”, „vii”; *uitem* sau *uineam putāre*, „a tăia viţa” sau „via” apar adesea la Cato, Varro, Columella. Şi nu numai *putō*, ci, cu aceeaşi construcţie, şi *de-putō* [„a tăia jos”], *re-putō* ([„a tăia din nou”], cu repetarea operaţiunii), *inter-putō* ([„a tăia la mijloc”], folosit şi pentru măsline: *oleam interputāre*); apoi, mai cunoscut, pentru că a subzistat, *am-putāre*, „a tăia împrejur”. Acest verb *putō* are un înţeles tehnic, de „a tăia curăţind, dînd jos”, mai ales mlădiţele şi ramurile nefolositoare.

Nu ne explică aceasta şi celălalt verb? Trebuie atunci să plecăm de la o utilizare metaforică: *rationem putāre*, interpretînd o literalmente după sensul tehnic al lui *putō*: „urmărind (de jos în sus) socoteala, a da la o parte toate elementele care au fost verificate”. De aici, „a verifica, a curăţa, a lămuri o socoteală”. Odată fiecare articol verificat, deci dat la o parte, ne aflăm la capătul operaţiunii. De aici, *rationem putāre*, pentru „a răfui o socoteală”, unde *putāre* vine tocmai de la înţelesul său material: „a despuia, verificînd astfel, element cu element, socoteala să fie recunoscută valabilă”.

Transpus prin metaforă, sensul acesta e cel pe care noi îl redăm prin „a judeca” sau „a crede”, adică „a ajunge la o concluzie după verificarea tuturor elementelor problemei”,

asa cum se verifică un calcul, după eliminarea succesivă a elementelor date. Atunci cînd Cicero spune *deos esse puto*, nu avem în față un act de credință. El vrea să spună „**după toate socotelile**, cred că zeii există”. Este deci vorba de unul și același verb, dar particularizat în operațiunea de calcul și despărțit de originile sale rurale pînă acolo, încît a devenit un verb de sine stătător.

Aceste trei verbe seamănă între ele; ele ar putea trece drept sinonime sintactice: lat. *putō* și *dūcō* și gr. *hēgēomai* se construiesc în mod paralel. Dar vedem cît de mare este, la origine, diferența dintre ele, precum și ocolișurile care le-au dus pînă la urmă la această întrebuințare comună.

Capitolul XIII

Închirierea

Sumar – Diferit de franceză [și de română], latina face o opoziție între *condūcō*, „a închiria = a lua cu chirie”, și *locō*, „a închiria = a da cu chirie”. Specializarea de sens a lui *condūcere*, care însemna la început „a conduce”, a avut loc mai întâi în practica militară a recrutării, realizându-se atunci cînd o căpetenie de oști (*dūx*) își înrolează ostașii cu leafă: *mercēde condūcere*. În paralel, *locāre*, la origine „a așeza un lucru la locul cuvenit”, ia înțelesul particular de „a închiria”, de îndată ce este aplicat unor oameni sau muncii lor, cu atît mai mult cu cît se precizează și prețul acestei închirieri: *locare operam suam tribus nummis* [„a-și închiria munca pe trei bani”], putem citi la Plaut.

În lumea germanică, exprimarea „închirierii” provine dintr-o cu totul altă obîrșie: este vorba de obiceiul, descris de Tacit, pe care îl aveau vechii germani, de a-și îngropa lucrurile pe care vroiau să le păstreze, ceea ce ne dă seama asupra straniei polisemiei a vb. *got*.

filhan, „a îngropa”, dar și „a încredința, a da cu chirie, a arenda”.

Atenția noastră va fi reținută acum de unii dintre compușii lui *dūcō*. Pentru „a închiria = a lua cu chirie” îl avem pe *condūcō*: iar expresia simetrică pentru „a da cu chirie” este *locō,-are*, care i-a dat naștere fr. *louer*¹. În latină avem deci termeni deosebiți pentru cele două noțiuni pe care franceza le exprimă deopotrivă prin *louer* (iar româna, la fel, prin *a închiria*). *Condūcere*, „a închiria, a lua cu chirie”, se spune despre tot felul de lucruri: un slujitor, o ceață de slujitori, o moșie, o casă, anumite furnituri, executarea unei operațiuni; ba chiar și construirea unui edificiu: se poate spune *conducere templum aedificandum* [„a arenda clădirea unui templu”].

Înțelesul acesta apartine al lui *condūcere* va fi fost derivat de la cel general de „a conduce”: „a conduce muncitorii sau ostașii”, apoi „a lua cu plată, în arenda”. Vedem aici o expresie tehnică proprie latinei, care are aspectul de a se fi creat înlăuntrul acestei limbi și de a se fi specializat parcă sub ochii noștri. Dar ceea ce ne scapă totuși este trecerea făcută până la „a lua **închiriind**”; altfel, „a conduce” și „a închiria” rămân două noțiuni diferite. Punctul acesta al tranziției este cel pe care se cuvine să-l lămurim.

Trebuie să luăm mai întâi aminte la verbul simplu; *dūcō* înseamnă „a conduce”; dar, prin etimologia sa, el corespunde got. *tiuhan* (germ. *ziehen*), „a trage (la sau după sine)”. Verbul gotic este foarte des folosit și cu numeroase preverbe care diferențiază felurile modalității ale împlinirii acțiunii: „a

¹ [Vom lua seama la cazul clasic de omofonie secundară dintre fr. *louer* (<*locāre*), „a da cu chirie”, apoi „a închiria” în general, și fr. *louer* (*laudāre*), „a lăuda”.]

trage”, „a lua cu sine”, „a aduce”. Mai este apoi adus în comparație și gr. δαιδυσσεσθαι ἥλκεσθαι [„a trage la sine”, o glosă]; am avea aici un prezent provenind din tipul IE *duk-y-ō (dar cu reduplicare: *dai-dýss-esthai*), însemnând „a trage”.

Prin comparația între gotică și latină, putem deja să întemeiem precizarea sensului dintîi al lui *dūcō*, acesta fiind „a trage”. Într-adevăr, *dūcere ensem* înseamnă „a trage sabia”. Dar *dūcō* mai este folosit și cu *murum, uallum*, „[a trage] un zid, o fortificație”. Or, în latină mai există totuși și un alt verb pentru „a trage”; *trahō, -ere*, devenit *traire* în franceză [și *a trage* în română]. Care să fie deosebirea dintre aceste două verbe?

Pe cînd *trahō* înseamnă „a trage spre sine, a exercita o tracțiune asupra a ceva ce opune rezistență”, *dūcō* are sensul de „a călăuzi pe un traseu stabilit”; toate accepțiunile în care este luat *dūcō* întăresc acest înțeles. *Dūcere aquam* (cf. și *aquae ductus* [„apeduct”]) este „a trage, a scoate apa”, dar pe o cale pregătită; *ductus* se poate spune și pentru o *littera*, pentru trasarea scrierii: o literă, prin modul ei de a fi trasată, urmează o cale, un tipar prescris; *dūx, -cis*, numele de agent, se spune despre acela care îi „trage după sine, (ii) călăuzește” pe ceilalți pe calea pe care o vor avea de urmat. În înțelesul său militar, *dūcō* are valoarea de „a trage în urma sa” pe alții, spre un țel precis; verbul corelat cu el este *sequor, -ī*, „a urma”, ținîndu-te pe calea mișcării primite, a impulsului căpătat. De altfel, cunoaștem și locuțiunile *dūcere uxōrem*, „a lua (după sine) de soție”, *dūcere in matrimonium*, „a lua în căsătorie”.

Ținînd seama și de preverbul său, *con-dūcere* nu înseamnă doar „a conduce”, ci „a conduce strîngînd laolaltă”. De aici și înțelesul său tehnic de „a contracta”; în medicină, *condūcitur aut laxātur* se spune despre un mușchi care „se contractă sau se relaxează”. Pentru a-l explica pe *condūcere*, „a lua cu chirie”,

trebuie să vedem cum este folosit cînd este vorba despre oameni. Un pasaj grăitor din *Războiul Gallic* al lui Caesar (I, 4, 2) ne-o poate arăta. O căpetenie a Gallilor, aflată sub apăsarea unei grave învinuiri, caută să se apere cu orice chip. În ziua procesului său, el „*omnem suam familiam coegit... et omnes clientes obaeratosque suos conduxit* [„și a strîns laolaltă toți oamenii săi de casă... și i-a adunat împreună pe toți clienții și datornicii săi”]. Așadar el își întrunește împrejur pe toți cei ce ascultă de el, spre a-i da ajutor în fața tribunalului constituit: pentru *sui*, verbul este *coegit*, „i-a strîns, i-a mînat din urmă ca să se adune”; dar pe clienți și pe datornici, *conduxit*, verbul li se aplică celor asupra cărora ai drepturile patronului față de un client, ale creditorului față de debitorul său. Iată deci relația pe care ne o arată aici *condūcere*: nu numai „a aduna”, ci „a aduna [ca o căpetenie,] în virtutea unei anumite autorități”. În mod efectiv, în limbajul militar, *condūcere cōpiās* înseamnă „a-și mobiliza” trupele proprii; *condūcere* presupune mereu autoritatea firească a unui *dūx*, iar, pentru oamenii săi, îndatorirea de a se aduna spre a-l sluji.

Condițiile întrebuintării verbului sînt deja date spre a se putea îndeplini trecerea către sensul de „a închiria”. Se mai adaugă doar faptul că vb. *condūcere*, atunci cînd înseamnă „a închiria, a lua cu leafă sau chirie”, este însoțit de *mercēde* [„cu plată”]; adaosul acesta duce pînă la capăt specializarea înțelesului său. Prin el însuși, *condūcere* este de ajuns pentru a arăta adunarea unor trupe, exercitată în deplinătatea dreptului său de către cel ce-și întrunește oastea. Dar, chiar și în afara acestei situații deosebite, pot fi strînși oameni cu plată, *mercēde*, pentru că „leafa” aceasta asigură puțința de a-i *condūcere*. De aici, *mercēde milites condūcere* [„a aduna ostași cu leafă”] – cu felurite variante: *auxilia, mercenārios condūcere* [„a aduna ajutoare, mercenari”]. La origine, aceasta

este procedura unei căpetenii, a celor care dispuneau de supuși proprii. Ea presupune, ca și termenul de *laós* [„poporul sub armă”] din greacă, autoritatea unei căpetenii asupra celor hărăziți slujirii persoanei sale, mereu gata să ia armele de partea sa.

Astfel se precizează și înțelesul de „a lua cu leafă, cu chirie”, folosit mai întâi pentru închirierea de ostași; apoi și pentru a celor din partea cărora se așteaptă o muncă grea sau primejdioasă: fie vorba de niște cuțitari sau, cel mai adesea, de lucrători. În limba populară, la Plaut, îl aflăm deseori pe *condúcere* folosit pentru „luarea cu plată” a unor bucătari, a unor muzicanți, a unor bocitoare la funeralii etc. Înțelesul propriu-zis economic va fi ieșit ca atare din legătura existentă între conducător și oamenii care se află sub autoritatea sa; dar, foarte de timpuriu, *condúcere* este folosit pentru închirierea unei munci oarecare. Numele de agent împărtășește și el aceste felurite accepțiuni. *Conductor* este cel care se însărcinează cu recrutarea oamenilor în vederea unei expediții. El poate fi și anteprenorul care își recrutează lucrătorii, care îi „închiriază” pentru o muncă. Odată ce s-a precizat această noțiune de „închiriere”, *condúcere* a putut fi întrebuințat și pentru închirierea unui teren, a unei case (*agrum, fundum*), nu numai a mâinii de lucru.

Să vedem acum și termenul *locăre*. Opoziția lexicală față de *condúcere* nu a putut apărea decât atunci când *condúcere* a luat înțelesul de „a recruta, a lua în locație”. Dar trebuie să arătăm pe scurt ce l-a menit pe *locăre* spre a prelua funcția aceasta de corelativ al lui *condúcere*. Expresiei *ducere in matrimōnium*, „a lua în căsătorie (o femeie)” îi corespunde simetric *locăre in matrimōnium* [„a plasa în căsătorie”], care se spune despre tatăl miresei. Termenul consacrat, juridic, este, în cazul acesta, *dăre* [*in matrimōnium*]. Dar *locăre* apare

des la Plaut și este folosit chiar și de un autor foarte îngrijit cum este Caesar. Îl mai avem și pe *collocāre in matrimōnium* [„a instala în căsătorie”].

De ce apare aici un atare verb? Lucrul acesta este în funcție de înțelesul lui *locāre*, care depinde la rândul lui de sensul lui *locus*. La cuvintele atât de vagi care denumesc „locurile”, este nevoie de puțin efort pentru a ajunge la precizie. *Locus* trebuie definit drept „locul firesc al unui lucru”. Se poate stabili faptul că același este și sensul cuvântului grecesc tradus prin *locus: τόπος* (τόπος); ne mulțumim să o arătăm, verificarea fiind lesnicioasă.

Prin urmare, *locāre* nu înseamnă „a pune ceva undeva”, ci „a așeza ceva [sau pe cineva] la locul său firesc, care îi este datorat”; spunem în același fel fr. *établir sa fille* [= rom. *a-și așeza fata*], adică „a o căpătui, căsători”. Astfel, *locāre* se arată a fi foarte diferit de *pōnere*, „a lăsa jos, a lăsa ceva undeva”.

Trecerea la sensul de „a da cu chirie” s-a produs la fel cu aceea a lui *condūcere*, atunci când *locāre* se aplică oamenilor sau muncii lor: *locāre operam suam tribus nummis* (Plaut, *Trin.*, 844), „a-și plasa munca pentru trei bani”, adică „a (o) închiria”. La fel, dacă cineva are o proprietate, un teren (*fundus*) pe care știe că nu-l poate cultiva el însuși, îl „plasează”, „îl închiriază”, deci *locāre fundum*. Odată cu dezvoltarea orașelor și a lucrărilor publice, „se adjudecă” unele însărcinări obștești: de aici *locāre uiam exstruendam*, „a arenda construirea unui drum”. Atunci s-a fixat înțelesul de „a da cu arendă, a închiria”, simetric, dar nu și contemporan cu ivirea sensului tehnic al lui *condūcere*.

Ele au ajuns să fie folosite ca o pereche doar atunci când a fost nevoie să se specifice, respectiv, „a da” și „a lua cu chirie, în arendă”. Dacă latina folosește două verbe diferite

[pentru „a închiria”], ea nu o face numai din grija pentru exactitatea juridică, de altfel bine cunoscută la Romani, ci pentru că latinei îi lipsea capacitatea – de care dispunea însă greaca – de a folosi același verb în mod diferit, cu prețul schimbării simple a diatezei. Greaca a păstrat lungă vreme posibilitatea de a folosi același verb la activ și, respectiv, la diateza medie, spre a denumi cele două noțiuni corelative date, ca în *daneízō*, „a împrumuta” și *daneízomai*, „a se împrumuta”, sau *misthóō*, „a da cu chirie, a închiria” și *misthoómai*, „a lua cu chirie, a și închiria”. În latină, verbele mediale (zise „deponente”) tinzînd să iasă din uz, mijlocul acesta curent nu mai era la îndemînă. El a fost substituit prin apelul la alte mijloace, lexicale, specializîndu-le pe *locāre* și *condūcere*.

De aici se desprinde un principiu de metodă asupra căruia poate că va mai fi cazul să insistăm, chiar cu riscul de a ne repeta: atunci cînd semnificația unui verb este astfel pe cale de a se particulariza, se cade să ne străduim să regăsim întrebuintările lui specifice care au dus la adoptarea înțelesului celui nou.

Iată acum un termen cu totul diferit, care li se alătură însă noțiunilor pe care tocmai le cercetăm. Îl vom lua din grupul germanic, în special din gotică: este verbul *filhan*, „a ascunde” și, cu diferite preverbe, *af-*, *ga-*, *us-filhan*, „a îngropa”. Dar *ana-filhan* înseamnă, în mod curios, „a da, a procura” și „a da cu chirie, a închiria”, ținînd astfel de subiectul cercetării noastre. Vb. *filhan* traduce pe gr. *krýptō*, „a ascunde”, dar și pe *tháptō*, „a îngropa”; *let-filhan* = gr. ἄφεξ θάψαι, „pune să(-l) îngroape” (mai este folosit și *ga-filhan*). Sensul lui *af-filhan* este cel de „a ascunde, a feri de priviri”: Luca, X, 21, ἀπέκρυψας ταῦτα ἀπὸ σοφῶν, „ai ascuns (*affalht*) aceasta față de înțelepți”. Cît despre *ga-filhan*, el îl traduce de

asemenea și pe *tháptō*, „a îngropa”: gr. ἐτάφη = *gafulhans war*, „el a fost îngropat, înmormântat”. Faptul acesta e confirmat și de alte mărturii germanice: v.g.s. *fel(a)han*, „a îngropa, a ascunde”.

Dar cel care este cu totul aparte este cazul lui *ana-filhan*. Verbul acesta, atestat din belșug, traduce pe gr. *paradidónai*, „a-i încredința cuiva, a da pe seama” și pe gr. *ekdidóthai*, „a închiria, a da în arendă”. Avem un exemplu caracteristic într-o parabolă de la Luca, XX, 9: un stăpîn sădește o vie și **o dă în arendă** unor lucrători pentru că el trebuie să plece: *anafalh ina waurstwjam* = gr. ἐξέδοτο γεωργοῖς. Aceeași legătură apare și în m.g.s. *bevehlen*, „a îngropa, a încredința”; cf. germ. mod. *befehlen* și *empfehlen*, în care nu mai rămîne decît noțiunea de „a încredința, porunci”.

Nu ni se pare că dezvoltarea aceasta semantică a fost explicată cum se cuvine. O asemenea preschimbare rămîne, la prima vedere, de neînțeles: cum de a ajuns un verb care înseamnă „a ascunde”, prevăzut cu un preverb [*ana-*] care arată mișcarea „către” cineva, să aibă înțelesul de „a transmite, a încredința, a da în arendă”?

Or, imaginea inițială implicată în aceste semnificații divergente se dezvăluie datorită descrierii la Tacit (*Germania*, 16) a anumitor obiceiuri ale Germanilor: „Este îndeajuns de cunoscut că popoarele germanilor nu locuiesc în nici un fel de orașe, ba nici măcar nu rabdă între ei așezări strînse laolaltă. Sălășluiesc deosebiți și aparte, după cum le-a plăcut un izvor, un cîmp, un crîng. Cătunele și le așează (*uicos locant*) nu după obiceiul nostru, cu clădirile alăturate și legate unele de altele, ci fiecare își înconjură casa cu o întindere largă...”. Apoi, după ce a subliniat faptul că ei nu au aceleași feluri de a clădi ca și Romanii, Tacit continuă (16, 4): „Obişnuiesc să deschidă și gropi subpămîntene și le încarcă deasupra pe

acestea cu bălegar din belșug, ca adăpost la iarnă și hambar pentru grâne, pentru că în felul acesta domolesc în astfel de locuri asprimea vremilor friguroase, și când năpădește vreun dușman, el pustiește locurile deschise, dar **cele ascunse și îngropate** fie că sînt trecute cu vederea, fie că înșală tocmai prin faptul că trebuie căutate”. (*Solent et subterraneos specus aperire eosque multo insuper fimo onerant, suffugium hiemi et receptaculum frugibus, quia rigorem frigorum eiusmodi locis molliunt et, si quando hostis aduenit, aperta populatur, abdita autem et defossa aut ignorantur aut eo ipso fallunt, quod quaerenda sunt.*)

Iată uzul care poate lămuri întrebunțările lui *filhan*. Primul înțeles al lui *filhan* este cel de „a ascunde, a îngropa”; nu ne-am mira ca operațiunea pe care o descrie Tacit să fi fost tocmai cea pe care Germanii o denumeau prin verbul acesta. Iar semnificația enigmatică compusului *ana-filhan* (care îl traduce pe *paradídōmi*, cu abstractul *parádosis*), „a încredința, a-i preda cuiva ceva sau pe cineva”, își va afla explicația drept „a încredința ceea ce a fost ascuns, pus în siguranță” sau „a încredința spre a fi pus în siguranță”. Era vorba de lucruri de preț și de hrana care era pusă astfel la adăpost.

În felul acesta, noțiunea de „a încredința în siguranță” își are obîrșia în uzul de a păstra ascunse resursele de nelipsit. Apoi ea evoluează spre înțelesul de „a arenda”, care este aici o specializare a lui „a încredința”; *anafilhan* poate deci să-l traducă pe *ekdidōsthai* sau pe *paradídōnai*: „a încredința ceva cuiva de încredere, a-i da în seamă ceea ce a fost pus la păstrare”.

Iată o posibilitate de a explica această dezvoltare semantică aparte din germanică, de nejustificat prin rațiuni etimologice. Vom cerceta mai departe și legătura dintre *bergen*, „a pune la adăpost”, și *borgen*, „a împrumuta”, din germană.

Așadar nu există moduri speciale de a spune „a închiria” în grupul germanic, ci numai o specializare a verbului pentru „a pune la adăpost”, „a da în seama cuiva (o proprietate de valoare, pusă în siguranță)”. Operațiunile cu bani, introduse târziu, nu pot să fi avut o terminologie aparte în gotică. Și în cazul acesta, putem surprinde complexitatea acestor obiceiuri ale vieții economice, care se creează la date variate, pornind de la noțiuni diferite și împrumutându-și vocabularul de la o seamă de instituții anterioare.

Capitolul XIV

Preț și salariu

Sumar – Studiate pe baza modurilor lor celor vechi de a fi folosite și puse în legătură cu originea lor IE, cuvintele pentru „leafă, salariu” – mai cu seamă gr. *misthós* și got. *laun* (germ. *Lohn*) – ne dezvăluie faptul că, înainte de a desemna „prețul unei munci (oarecare)”, au însemnat „răsplată pentru o faptă strălucitoare”, „premiul unei întreceri”.

Cît despre lat. *merces*, *-ēdis*, care nu înseamnă nici el „salariu” în sensul modern al cuvîntului, relația dintre el și *merx*, *-cis*, „marfă”, trădează introducerea banilor în relațiile dintre oameni, spre a cumpăra anumite servicii tot așa cum se cumpără un produs.

Printre termenii care denumesc legăturile de schimb, se cuvine să-i hărăzim un loc și celui pentru „leafă, salariu”, cu atît mai mult, cu cît, cel puțin aici, dispunem de o corespondență IE bine atestată și cu un înțeles limpede.

Este vorba despre grupul de cuvinte ai cărui reprezentanți sînt gr. *misthós* (μισθός), skr. *mīḍha*, av. *mižda-*, got. *mizdō*,

v.sl. *mǫzda*, [fiind urmașii unui] termen comun IIR, limbii grecești, germanicei și slavei comune. Între cuvintele citate nu există decît o diferență foarte slabă, care, la prima vedere, nu este de natură să lămurească geneza înțelesului de „salariu”.

Cu toate acestea, va fi de folos să cercetăm ceva mai îndeaproape această corespondență, spre a încerca să precizăm mai bine această noțiune. Forma ei, în ea însăși, nu se lasă analizată: ne aflăm în fața unui derivat a cărui formă de bază nu ni se dezvăluie; dacă ea este o rădăcină verbală, nu știm să o desprindem și nu avem mijloace pentru a o identifica. Cuvîntul rămîne așadar un substantiv izolat (putem doar să apropiem ved. *mīḍha-* de adj. *mīḍhvas-*, „generos”), dar aparținîndu-i vocabularului celui mai arhaic: [IE **misdhós*].

Termenul ved. *mīḍha-* nu înseamnă propriu zis „salariu”, ci „întrecere” sau „premiul unei întreceri”. Trebuie luate în seamă aici și faptele avestice: *miḍda-* este atestat de mai multe ori, mai ales în *Gāthās*, și este legat de vb. *han-* (în mod statornic), al cărui corespondent în sanscrită este vb. *san-*, propriu-zis „a cîștiga”. Dacă studiem modul în care e întrebunțat *han-* alături de *miḍda-*, vedem că aici nu se pune problema unui salariu primit în schimbul prestării unei munci, ci despre o răsplată – fie ea materială sau nu – dată în schimbul unei activități, mai cu seamă a uneia desfășurate în slujba credinței. Nu avem a ne mira asupra faptului că termenul se află aici mărginit la o atare accepțiune: *Gāthās* [„Cîntările”] din Avesta sînt un text poetic și teologic, un șir de propovăduiri pline de ardoare în favoarea credinței zoroastriene. Toți termenii de seamă sînt colorați aici cu o nuanță religioasă.

Miḍda- se cucerește mereu printr o trudă sau un merit dobîndit în slujba credinței. Dar, cel puțin cu un prilej anume, răsplata aceasta ia și o înfățișare concretă, în *Yasna*, 44, 18:

„Hărăzește-ne acel *mižda*- [masc.] pe care ni l-ai făgăduit, și anume zece iepe cu (un) armăsar și o cămilă!” Este singura dată când se vorbește direct de o remunerare materială, în celelalte exemple fiind vorba de una de ordin spiritual: de fericirea ca răsplată hărăzită în viața de apoi. Vom lua seama la această întâlnire aparte cu utilizarea paralelă a gr. *misthós* în *Evangelhii*. Faptul acesta depinde de identitatea condițiilor inițiale: în primul plan al propovăduirii lui Zarathuștra se afla Împărăția viitoare, „Domnia cea dorită”, pentru a folosi terminologia din Avesta; în această Împărăție și în fericirea ei cea făgăduită rezidă *mižda*- zoroastriană.

Comparînd termenul vedic cu cel avestic, vedem schiîndu-se o semnificație mai precisă, orientată cu totul altfel decît ni se părea la început. Nu e vorba de un avantaj cu caracter economic, nici de o leafă regulată, nici de salariul primit pentru o muncă oarecare, ci mai degrabă de o răsplată – fie ea materială sau nu – atribuită celui care iese victorios dintr-o luptă sau dintr-o întrecere. Astfel putem înțelege mai ușor de ce, înlăuntrul vedicei, *mīdha*- are drept rudă pe *mhīdvas*-, „generos”.

Cel mai din belșug reprezentat este însă termenul grecesc: *misthós* are în mod efectiv, încă din textele homerice, semnificația de „salariu”, în înțelesul pe care i-l dăm și noi. Exemplele sînt limpezi: în *Il.*, 21, 445, Poseidon amintește faptul că a lucrat pentru Priam *misthōi epī rhētōi* (μισθῷ ἐπὶ ῥήτῳ), „pentru o leafă pusă”, fiind vorba aici, într-adevăr, de o retribuție.

Dar care era de fapt această retribuție? Într-un pasaj din *Odyseia* (18, 358 și urm.), un om care muncește pentru un *misthós* ne spune ce cîștigă: hrana sa zilnică în pîine, veșminte și încălțări; acesta este *misthós* (tot masc.) al unui lefegiu. Aflăm și că adesea veneau proteste, atunci cînd cel cu leafă nu-și primea salariul sau nu primea decît o parte din el.

Cu toate acestea, avem și exemple unde traducerea prin „salariu” nu se potrivește și unde folosirea lui *misthós* ne sugerează un sens, probabil, mai vechi: în *Il.*, 10, 304, se caută în tabăra troiană un voluntar care să ducă la îndeplinire o recunoaștere primejdioasă în cea a Aheilor; deci se făgăduiește un dar bogat:

Il., 10, 305-306

305 [„Cine cutează făgadă să-mi deie că el împlini-va,]
Pentru dar bun, mare faptă? Răsplată-ndejuns va să aibă!”
(δῶρῳ ἐπὶ μεγάλῳ; μισθὸς δέ οἱ ἄρκιος ἔσται):
Un car de luptă și doi cai semeți și de preț.

Condiția celui care va primi acest *misthós* este cu totul alta decât a unui lefegiu. El va fi îndeplinit o faptă glorioasă, iar un atare *misthós* este „răsplata” făgăduită pentru împlinirea ei. Ajungem aici la semnificația la care ne duseseră și termenii IIR; *misthós* nu este o plată regulată, ci premiul pe care-l dobîndește învingătorul într-o întrecere, eroul unei acțiuni pline de greutate.

Mai avem încă o dovadă în favoarea acestei interpretări, și ne vom opri puțin la ea, dat fiind că pînă acum nu a fost luată în seamă. Un verb aparte intră în compunere cu *misthó-*, pentru a spune „a cîștiga o leafă”: *misth-arnéō* (μισθαρνέω), „a lucra pentru leafă, a fi lefegiu”. În compusul acesta recunoaștem verbul *árnymai* (ἄρνυμαι), care apare în exemple homerice limpezi, destul de puțin numeroase, astfel încât să le putem parcurge pe toate.

Mai întîi, ca un fapt remarcabil, gramaticienii antici traduc acest verb prin *antikatalássomai*, „a dobîndi în urma unei întreceri cu un rival”; definiția aceasta, de care lexicograful modern nu au știut să țină seama, este cu siguranță exactă, așa cum ne-o arată exemplele din Homer.

Chiar la începutul *Odysseiei* (1, 5), e vorba despre necazurile lui Odysseu, eroul despre care poetul îi cere Muzei să cînte: [el a străbătut multe pe uscat și pe mare]

Od., 1,5:

Viața păzindu-și mereu, și întoarcerea soților mîndri.

(ἀρνύμενος ἥν τε ψυχὴν καὶ νόστον ἐταίρων)

El se străduiește, luptînd din greu, de-a lungul unor încercări din care caută să iasă învingător, să **dobîndească răsplata**, care e aceea de a-și scăpa sufletul și de a le obține și soților săi întorsul acasă.

În altă parte, în *Il.*, 1, 159, τιμὴν ἀρνύμενοι înseamnă „ferindu-ți cinstirea (τιμὴν)”, adică „dobîndind prețul de cinste” care le revine căpeteniilor, [lui Menelau și] lui Agamemnon, la război sau într-o întrecere (cf. 5, 550-553); sau iarăși *árnysthai méga kléos*, „a dobîndi mare slavă” (6, 446 – [Hector, pentru sine și pentru Priam]).

În sfîrșit, în urmărirea lui Hector de către Ahile, cu prilejul luptei lor din urmă, acesta fiind pasajul cel mai semnificativ:

Il., 22, 159-161:

160 „Fără de preget, cum ei nu o vită, ori piele de taur
Dau s-o cîștige – acelea primite la-ntreceri, răsplată –

(ἐπεὶ οὐχ ἱερήϊον, οὐδ' ἑοείην

ἄρνυσθην ἅ τε πόσσιν ἀέθλια γίνεται ἀνδρῶν),

„Ci alergau pentru sufletul însuși din pieptul lui Hector”,

prețul cel adevărat era viața lui Hector, aprig urmărit de Ahile.

Așadar, *árnymai* înseamnă „a dobîndi o răsplată prin luptă grea”. Să fie oare o întîmplare că *mistharnéō* este compus tocmai cu un verb atît de specific, care implică anume „răsplată” legată de o încercare, de o întrecere? De altfel, nu spunem și noi înșine „a dobîndi, a cîștiga” un salariu, o leafă, la fel cum spunem „a cîștiga” un premiu sau o izbîndă? Astfel, în mod direct sau indirect, *misthós* este exact noțiunea pe care o constatasem în IIR: premiul hotărît dinainte pentru o competiție. Înțelesul

acesta s-a păstrat mai bine în tradiția eroică a imnurilor vedice. Dar îl putem recunoaște de asemenea și la Homer. Acesta este uzul inițial al lui *misthós*. Chiar și în sensul lui de „salariu” mai supraviețuiește încă noțiunea de „plată hotărâtă dinainte și plătită la sfârșitul lucrării”. „Premiul” dintr-o întrecere a ajuns să fie „leafa” pentru o muncă.

Gotica și vechea slavă nu ne mai spun multe lucruri: got. *mizdō* slujește spre a reda gr. *misthós* și nu are variante semnificative. Dar totuși în gotică mai există, pe lângă *mizdō*, și un alt termen care redă și el pe gr. *misthós*, și anume *laun* (v.g.s. *lōn*, germ. *Lohn* [„leafă”]), care se bazează pe un vechi neutru IE **launom*. Concurența aceasta cu celălalt vechi termen IE merită să ne rețină atenția prin ea însăși.

Got. *laun* nu se află izolat în mijlocul vocabularului IE; totuși, înainte de a-i cerceta corespondențele, vom examina semnificația care se desprinde din modurile sale de întrebuințare. El traduce deopotrivă pe gr. *misthós*, pe *opsōnia* și pe *kháris*; aceasta pentru că, probabil, el nu corespunde exact nici unuia dintre cei trei termeni din greacă.

Mai cu seamă un pasaj anume ne arată cum *laun* și *mizdō* funcționează laolaltă în semantica gotică, acolo unde modelul grecesc întrebuințează același termen, pe *misthós*. La Matei, VI, 1, avem *laun ni habaith fram attin izwaramma*, „răsplată nu aveți (gr. μισθὸν οὐκ ἔχετε) de la Tatăl vostru”, și apoi „adevăr zic vouă, (cei fățarnici) **își primesc răsplata**, *andnemun mizdōn seina* (gr. ἀπέχουσι τὸν μισθὸν αὐτῶν). Spre a traduce același termen, gotica folosește două cuvinte diferite, la un rînd distanță. A doua oară, apare *mizdō* pentru că e vorba de o adevărată răsplătire omenească, și anume răsplata celor ce sînt numiți „fățarnici” [gr. ὑποκρίται], a căror recompensă este lauda publică sau alte avantaje. Dar cînd răsplata este primită de la Tatăl cel din ceruri, de astă dată ea este *laun* și nu s-a socotit că poate fi folosit tot *mizdō*.

Tot *laun* este întrebuințat și pentru a reda un cuvânt foarte răspicat, popularul *opsōnia*: Romani, VI, 23, *launa frawaurhtais dauthus*, „răspлата păcatului (e) moartea” (gr. τὰ ὀψώνια τῆς ἁμαρτίας θάνατος). Prin *opsōnia* se înțelegea de a dreptul „solda”, adică hrana cealaltă, în afară de pâine (carne și mai ales pește), care li se dădea soldaților; de aici, „leafa soldatului”, plătită în hrană. Aici, în mod figurat, cuvântul arată „răspлата, plata păcatului, iar *laun* apare la plural pentru a reda pluralul (neutru) din grecește. Un alt exemplu: „Și dacă-i iubiți pe cei ce vă iubesc, ce fel de *kháris* aveți?... Și dacă le faceți bine celor ce vă fac un bine, ce fel de *kháris* aveți?” (Luca, VI, 32-33), unde *kháris*, „har” [luat ca „răspłată cerească”], este tradus prin *laun*.

Iată acum două compuse care ne ajută să cuprindem mai îndeaproape semnificația dată: *sigis-laun* (germ. *Siegeshohn*), „răspлата (*laun*) biruinței” traduce gr. *brabeîon*, „premiul” acordat de arbitru (*brabeús*) învingătorului într-o competiție. Acesta este cuvântul folosit pentru premiul cîștigat în cursa de pe stadion; pasajul cu pricina (1 Corinteni, IX, 24) ne-o spune răspicat: „dintre toți cei care aleargă pe stadion, doar unul singur dobîndește *sigis-laun*”.

Cel de-al doilea cuvânt compus este unul curios: *launa-wargs* (2 Timotei, III, 2), traducîndu-l pe *akháristos* (lat. *ingrātus*, în *Vulgata*), „nemulțumitor, nerecunoscător”. Aici *-wargs* joacă rolul preverbului negativ [gr. *a-*, lat. *in-*], cîtă vreme gotica avea totuși puțința de a alcătui un adjectiv negativ cu *un-*. Înțelesul lui *-wargs* este precis și tare: (*ga*) *wargjan* înseamnă „a condamna”, iar *wargitha*, „condamnare”; v.g.s. *warg*, „criminal”. Aceasta e o noțiune proprie germanice: cel [calificat drept] *warg* este scos în afara legii și alungat din obște. Compusul *launa-wargs* înseamnă deci propriu-zis „lipsit de *laun*”, „lăsat fără de *laun*”. Este un termen foarte aspru, mult mai tare decît acela pe care îl traduce.

Vedem astfel că *laun* este cu totul altceva decît o simplă răsplată, un salariu; este darul primit ca o favoare sau avantajul dobîndit printr o activitate care nu este o muncă de rînd (căreia i s-ar fi potrivit termenul *mizdō*), adică propriu-zis un „har” primit sau „premiu” cîștigat.

Prin comparație, avem mijlocul adecvat de a preciza și mai bine înțelesul cuvîntului dat: IE **lau-* [și **lu-*] este bine atestat, mai cu seamă prin lat. *lucrum* (din **lu-tlom*), apoi *lucror,-āri* [„a cîștiga, a profita”].

Înțelesul lui *lucrum* este „cîștigul, profitul”, cu ideea că el reprezintă ceva nesperat, dobîndit pe neașteptate. În alte limbi, acest înțeles se specializează: skr. *lota* și *lotra*, „pradă” (cuvînt din glosare), ceea ce ne duce la v. sl. *lovŭ*, „pradă” și *loviti*, „a prinde, a vîna ceva”, „a face o dobîndă”; apoi gr. ep. *lēis,-idos* (λήις), „pradă”, *lēizomai*, „a prăda, a jefui” și *lēístōr*, „tîlhar”.

Prada de război, ca și dobînda de la vînătoare, sînt tocmai cîștiguri asupra cărora nu poți conta dinainte, sînt „daruri” ale sortii. Aceeași rădăcină se regăsește în greacă, într-o familie învecinată, aceea lui *apolaiŭō*, „a se bucura de”. Cu toate că acesta e sensul clasic al verbului dat, înțelesul său mai vechi se mai poate vedea încă. În legătură cu cel de „pradă”, dezvoltarea lui e ușor de urmărit: „a dobîndi o pradă și a se bucura de ea”, „a profita de ceva cîștigat la război sau la vînătoare”. Punctul de plecare al germ. < IE **launom*, adică al got. *laun* va fi fost deci „cîștig obținut prin pradă sau vînat”, prin urmare „cîștigul” indiferent de leafa pe care o aduce o muncă regulată.

Vedem deci convergînd și învecinîndu-se, în vocabularul gotic, prin *mizdō* și *laun*, două noțiuni radical diferite; cea dintîi amintește întrecerea și premiul legat de ea; cea de a doua, prada de război sau de la vînătoare, apoi favoarea și răsplata în genere.

Rămîne de luat în seamă și un al treilea termen, limitat la latină: *mercēs*, cu genitivul *mercēdis*, „salariu, retribuție”, de la care provin *mercēnārius* și toate cuvintele legate de el. Particularitatea lui *mercēs* este de a fi legat în mod limpede de *merx,-cis* [„marfă”], dar sensul celor două cuvinte a mers către o divergență clară. Din punct de vedere morfologic, *mercēs* este un derivat în *-ēd-*. Avem doar puține exemple pentru acest tip de derivare și nici un fel de unitate a acestora; în general e vorba de cuvinte prea puțin limpezi. Îl avem astfel pe *hērēs,-ēdis*, [„moștenitor”], dar acesta este un adjectiv, pe cînd *mercēs,-ēdis* e un substantiv alcătuit pe baza unui alt substantiv.

Odată notată această particularitate, se cuvine să încercăm să înțelegem cum se află *mercēs* legat de *merx*, și care va fi fiind raportul dintre noțiunea de „marfă” (*merx*) și cea de „retribuție” (*mercēs*). Pentru că, se cade să o subliniem, *mercēs* era, de fapt, cu totul altceva decît „salariul”. Ceea ce remunerează *mercēs* tocmai că nu este o muncă a unui lucrător, ci brațele unui bărbat, slujba unui soldat care merge la război, intervenția unui om politic, deci ceea ce numim „traficul de influență”.

Această „remunerație” aparte se află astfel pusă în legătură cu termenii studiați din vocabularul comercial. Dar ea ține de „comerț” în sensul obișnuit al cuvîntului.

Trăsătura care trebuie să le lege pe *merx* și pe *mercēs* este aceea că remunerația este făcută **în bani**: *merx*, ca „marfă”, este marfa obținută **pentru bani**. Nu mai e vorba de troc, de schimbul unui lucru direct pentru un altul, ci tocmai de cumpărarea comercială, petrecută **pe bani**. Acesta este temeiul legăturii dintre *merx* și *mercēs*. Pentru a o înțelege mai bine, să comparăm situația fr. *denrée* [„produs”]; în v. fr. era *denerée*, adică „ceea ce se obține pentru un *denier* [din lat. *denārius*]”, produsul fiind susceptibil de a fi plătit [în moneda curentă], ca făcînd obiectul circulației „comerciale”. E tocmai raportul dintre *merx* și *commercium*.

Așadar *mercēs* este o plată făcută pentru a retribui întrebuințarea temporară a unei persoane pentru un țel aparte. Acest termen semnalează o noțiune cu totul nouă, introducerea banilor în relațiile dintre oameni, spre a cumpăra unele servicii așa cum se cumpără un produs.

Acești termeni diferiți, apropiați aici datorită semnificației lor, au legături anume, pe care se cuvine să le redescoperim încă de departe, dacă vrem să înțelegem cum de s-au putut întâlni, venind din obârșii atât de diferite. Ei dau la iveală complexitatea marilor fapte de civilizație pe care le denumesc. Ne dăm seama aici în ce fel, în vocabularul și în economia diferitelor populații IE, noțiunea de „salariu” a ajuns să se închege pornind de la cea de „recompensă” de război sau de la unele jocuri, pe măsură ce se statorniceau relații stabile de muncă, noțiunea de „comerț” și cea de „marfă” determinând la rândul lor un nou tip de „retribuție”.

Aceleași procese se repetă în denumirile, mereu înnoite, din limbile noastre moderne. De pildă, noțiunea de *soldă* (de unde și cea de *soldat* < it. *soldato*, „plătit cu soldă”) s-a alcătuit mai întâi ca „plată a ostașilor”; odinioară se mai simțea încă legătura cu lat. (*aureus*) *solidus*, „(ban de aur) stabilizat”¹ (de unde it. *soldo*, fr. *sol*, *sou*). Un modern și-ar închipui cu greu, dat fiind că aceste semne lexicale s-au diferențiat atât de mult, că *salariu* [din fr. *salaire*] suna în latinește *salarium*, „banii dați ostașilor spre a-și face rost de sare (*sal*)”; sau că fr. *payer* vine de la lat. *pacare*, „a domoli, a împăca” (printr-o împărțire de bani); că fr. *gages* [„leafă”] reprezintă pluralul lui *gage* [> rom. *gaj*], „garanție, zălog”. Imaginile războiului, ale slujbei ca mercenari, au precedat și produs pe cele ale muncii și ale retribuirii legale legate de aceasta.

¹ [Prin reformele lui Dioclețian și Constantin cel Mare.]

Capitolul XV

Credit și credință

Sumar – Corespondența formală exactă dintre lat. *crē-dō* și skr. *śrad-dhā*- ne dă garanția unei moșteniri străvechi. Examinarea modului de întrebuințare al lui *śrad-dhā*- în *Rig-Veda* ne lasă să-i desprindem acestui cuvânt semnificația de „act de încredere (într-o divinitate) implicînd înapoierea gestului (sub chipul unui har divin hărăzit celui credincios)”. Purtător al acestei noțiuni atît de complexe, IE **kred-* ajunge să fie laicizat în lat. *crēdō*, „a încredința un lucru cu siguranța de a-l redobîndi”.

Ca și denumirile „salariului”, cele referitoare la noțiunea de „împrumut” (dat sau luat) nu au, la originea lor, un înțeles propriu-zis economic.

Un „împrumut” înseamnă bani sau alte valori încredințate spre a fi restituite mai apoi. Putem să ne mulțumim cu această definiție care li se potrivește unor termeni dintre care unii le sînt comuni mai multor limbi IE, în vreme ce alții sînt rezultatul unor dezvoltări mai recente.

Vom lua mai întâi aminte la un termen latin a cărui semnificație este mai largă și care își primește lămurirea printr-un șir de corespondențe destul de vechi și de întinse. Este vorba de lat. *crēdō* și de derivații săi. Noțiunea de „credit, creanță” apare extinsă, încă de la începutul tradiției, până la cea de „credință”. Chiar și amploarea acestei semnificații pune problema de a ști cum se leagă aceste noțiuni în latină, pentru că termenii corespunzători din celelalte limbi vădesc și ei vechimea acestei noțiuni și strânsa asociere a celor două sensuri.

Distribuția dialectală a termenilor este foarte aparte: de o parte lat. *crēdō*, irl. *cretim*, iar de cealaltă, la capătul celălalt al domeniului IE, skr. *śraddhā*-, fie ca verb, fie ca substantiv feminin, și, în paralel, av. *sraddā*-, ca temă verbală, dar și ca substantiv. În IIR, sensul este tot acela de „a crede”, cu același tipar sintactic ca și în latină, anume cu complement în cazul dativ [„a da crezare cuiva”]. Hans Köhler l-a cercetat în amănunțime într-o disertație (publicată la Göttingen, în 1948) asupra noțiunii de *śraddhā* în literaturile vedică și budistă.

Avem în față una dintre corespondențele cele mai vechi din vocabularul IE; ea este remarcabilă prin faptul că, așa cum s-a mai arătat, ea e atestată numai la cele două margini ale ariei comune IE; și, ca și pentru numeroși alți termeni însemnați, referitori la credințe și la instituții, care se află într-o asemenea situație, această supraviețuire vădește un arhaism.

Faptul acesta este coroborat de însăși vechimea alcătuirii temei date. Suntem în prezența unui vechi compus verbal, format cu ajutorul rad. **dhē*-, [„a pune”]; prototipul poate fi reconstituit cu ușurință drept **kred-dhē*-, „a pune **kred*-”: sub raport fonetic, lat. *crēdō* provine din **crezdō*, corespunzând [în mod regulat] skr. *śraddhā*-. În avestică, unde ne-am fi așteptat de fapt la **sraddā*, avem totuși *sraddā*, cu z- inițial, prin asimilare [față de *r*- sonor]; deci toate formele se

suprapun în mod exact. O atare identitate a formelor ne garantează, în aceste condiții, păstrarea fidelă a unei moșteniri lexicale străvechi.

Atunci cînd J. Darmesteter a stabilit pentru întâia dată această corespondență, el vedea în primul ei element un nume al „inimii” (lat. *cor*, *cordis*). Dar această interpretare a fost repede părăsită pentru felurite pricini asupra cărora se cade să revenim, dat fiind că problema etimologiei acesteia se află repusă astăzi la ordinea zilei. Se crede în general despre **kred-* că ar fi un cuvînt aparte, însemnînd „putere magică”; **kred-dhē-* ar însemna, prin urmare, „a(și) pune în cineva **kred-*” (de unde rezultă „încrederea”). Lucrul acesta nu e foarte simplu, dar nu putem *a priori* să ne așteptăm ca noțiunea aceasta să corespundă întocmai modurilor noastre moderne de reprezentare.

Întreaga problemă a fost reluată din nou de către Köhler, care a cercetat înțelesul verbului și al substantivului în vedică și a arătat ceea ce părea a fi etimologia IE. După el, etimologia lui Darmesteter, pe baza lui **kred-*, nume al „inimii”, ar fi fost înlăturată pe nedrept; dacă ne întoarcem la explicarea lui **kred-dhē-* drept „a(și) pune inima la ceva”, vedem dezvoltîndu-se fără nici o greutate diferitele sensuri atestate și rămase statornice în grupul indian, atît în vedică, cît și în pâli [limba textelor budiste], inclusiv sensul tîrziu de „dor(înță)”. Dacă termenul vedic se referă într-adevăr la „credință”, nu e vorba de un *crēdō* [„crez”] teologic, ci de „încrederea” pe care credinciosul le-o arată zeilor, puterii lor, mai ales celei a lui Indra, zeul „ajutorului”, al „venirii în ajutor”, care se află în fruntea tuturor celorlalte divinități. Acest concept religios central din religia sacrificială care este cea vedică s-ar enunța, după Köhler, prin succesiunea a trei termeni: ger. *Treue* („credință”), *Hingabe* („dăruire”) și *Spendefreudigkeit* („dispoziția de a dăru cu drag”). De la

„credință” la „generozitatea darului (la jertfe)”, evoluția s-ar fi petrecut mai întâi pentru substantiv, apoi și pentru verb.

În textele vedice aflăm și zeificarea acestei noțiuni: zeița *Śraddhā*, care e cea a „Ofrandei”; apoi, într-o perspectivă ecleziastică, termenul dat a desemnat „încrederea” mireanului în brahman și în puterea sa, manifestată prin generozitatea ofrandelor. Am trece astfel de la „încrederea” în zei la „puterea ofrandei”.

Mai departe, Köhler urmărește istoria termenului în *Upanișade* (skr. *upaniṣad-*) și în textele budiste, în care apar noțiunea de „credință”, care se păstrează, și cea de „generozitate în ofrande”. Sensul inițial ar fi așadar cel de „a (-și) pune inima”, după vechea etimologie pe care Köhler vrea să o reînvie și pe care crede că o poate demonstra prin mijlocirea noțiunilor pe care le dezvăluie în vedică.

Ce putem păstra din concluzia aceasta? Să lăsăm pentru moment la o parte etimologia, căci vom reveni la ea în ultimul rând. Dacă în vedică *śraddhā-* înseamnă „a crede, a avea încredere în”, nu ni se spune cum este definită „credință”. S-ar părea că noțiunea aceasta ar fi fost și în vedică asemenea celei de „credință” din latină sau din irlandeză, unde ea este precizată încă de la origini; nu am mai dispune atunci decât de etimologie pentru a ne da seama asupra întemeierii ei.

În realitate, chiar cu ajutorul textelor citate în mod exhaustiv de către Köhler, e cu putință să aflăm în chip ceva mai sigur trăsăturile proprii ale acestei noțiuni. Primul termen, cel de *śrad-*, nu intră în compunere cu alte verbe, în afara lui *dhā-*, cu excepția, o dată, a lui *kar-/kr-*, „a face”. Dar *śrad-kar-* este artificial și prea puțin limpede, după cum e de acord toată lumea. Mai trebuie să luăm aminte și că verbul *śraddhā-* este tratat adesea ca un compus cu preverb sau că părțile sale pot fi desfăcute [prin „tmeză”]: de o parte *śrad-*, de alta *-dhā*. „Credință” aceasta nu e niciodată o „credință în ceva”, ci o

„credință” personală, o „atitudine a omului”, „față de un zeu”; deci nu o legătură dintre un om și un altul, ci dintre un om și un zeu; *śraddhā*- i se adresează mai cu seamă lui Indra, divinitatea de precădere a indo-arienilor, zeul erou ale cărui mărețe fapte se vădesc din plin în *Rig-Veda*. Printr-un transfer bine cunoscut, ori de câte ori o divinitate împlinește o funcțiune, de această divinitate au nevoie oamenii pentru a îndeplini același rol pe pământ; iată de ce omul are nevoie de Indra pentru a fi și el însuși învingător în luptă.

1

Mai întâi, un text care ne arată în ce condiții este pusă această credință în Indra:

*śráddhita te mahatá' indriyāya
ádhā manye śrát te asmā adhāyi
vṛṣā codasva mahaté dhánāya (RV, I, 104, 6)*

„**Credință** ai în marea ta tărie, Indra,
de aceea cuget: ai **credință**-n tine **pusă**,
ca taurul avîntă-te spre marea ta răsplată.”

Este vorba de cucerirea prețului izbînzii într-o luptă; nu e un război, ci un duel, o rivalitate, o întrecere individuală. Fie zei, fie reprezentanți ai zeilor, fiecare din eroi își au partizanii, iar cauza zeului este cea a tuturor celor care-l susțin, pentru că ei își pun în zeul lor credința, încrederea.

2

Iată acum un pasaj unde, pentru prima dată, și probabil pentru singura dată, apare un semn de întrebare asupra obîrșiei zeilor și o îndoială cu privire la însăși existența lor. În *RV*, II, 12, 5 „cel despre care se întreabă 'Unde-i oare?', / (zeul) cel înspăimîntător, dar despre care spune 'Nu se află!' / acela face să se spulbere (*mināti*) averile vrăjmașului (*ari*-, „rivalul”) ca

(jucătorul) zarurile: credința-n el v-o puneți!” (*so aryāḥ puṣṭīr vīja ivā mināti, śrād asmai dhatta!*)

Este vorba despre o întrecere în care zeul, despre care unii merg pînă la a se îndoi chiar că există, spulberă miza adversarului. Așadar îndemnul... *śrād asmai dhatta!*, „credința-n el v-o puneți!”

Zeul acesta este eroul care duce cu sine nădejdea oamenilor a căror cauză o reprezintă; ei trebuie prin urmare să i întărească puterea împlinind această *śraddhā*; oamenii își pun în el al lor *śrad-* pentru ca el să triumfe în întrecere: iar zeul trebuie să confirme încrederea primită prin faptele sale ulterioare.

3

Într-un alt text (*RV*, X, 147, 1) avem *śrat te dadhāmi*, „îmi pun credința în tine! (pentru că ai călcat balaurul și împlinit o bărbătească faptă)”. Este vorba de lupta lui Indra împotriva balaurului Vṛtra, o izbîndă de mai înainte, care îl îndemnase pe cel ce crede în el să-i acorde și mai apoi încredere.

4

Iată o invocație către perechea zeilor Nāsatya (numiți și Aśvināu, corespondenții Dioscurilor), gemenii care sînt zei vindecători și învățați (*RV*, X, 39, 5): „Noi vă chemăm spre a vă ruga să ne mai dați iar harul, o, Nāsatya, pentru ca ăst tovarăș (*arī-*, aici soț din același clan) să și pună-n voi **crezarea!**”.

Se caută să se dobîndească de la acești vindecători zeiești dovada că sînt în stare să-i ajute pe oameni, pentru ca „celălalt” (*arī-*, „cel de-o potrivă”), care nu crede în ei, să-și pună de acum înainte și el crezarea în ei și să le fie sprijin.

5

De ce așa? Avem răspuns într-un alt text (*RV*, VII, 32, 14): „Care-i, o, Indra, omul să se pună împotriva / celui căruia tu îi ești comoară?” (*tvā-vasu* „îi ești bunul, averea”): „Punînd în tine crez (*śraddhā te*), se străduie voinicul să cîștige plata (luptei hotărîtoare) cînd sosește ziua.”

6

„Pentru că spus-am: alegîndu-vă pe voi, o, Indra și tu, Agni, / noi Asurașilor (vrăjmașii zeilor) avem a le lua prin luptă *sōma* (băutura magică) / : veniți să sprijiniți credința (*śrad-*) și din storsul *sōma* (masc.) beți!” (I, 108, 6 – „stors” e *sutá*).

7

„O, Indra, tu, cel bucurat de *śraddhā* [„credința pusă în tine”] și de *sōma* ce ai băut, / tu pentru Dabhīti (aici nume al unui om) l-ai adormit pe (duhul) Čumuri” (*RV*, VI, 26, 6).

Răspunsul la „De ce așa?” al nostru (v. sub 5) e, ca atare, următorul: Pentru că zeul care a primit *śrad-* de la muritori îl dă înapoi credincioșilor săi sub forma unui sprijin pentru izbîndă.

După tendințele generale ale vocabularului religios, aici se dezvoltă o echivalență între acțiunea abstractă de a-și pune *śrad-* și actele de ofrandă: a-și pune *śrad-* într-o divinitate înseamnă „a-i aduce închinare”, de unde și echivalența dintre *śrad-*, pe de o parte, și, de cealaltă parte, *vaj-* și toate verbele de „închinare”. Vedem dar că nu este nevoie de acea „generozitate” din care Köhler a socotit că trebuie să facă o trăsătură semantică a cuvîntului nostru.

Dacă ne-am lua riscul de a propune o traducere a lui *śrad-*, aceasta ar suna „devoțiune”, în sensul etimologic al

cuvîntului: „devoțiune, închinare” a oamenilor față de un zeu, cu prilejul unei întreceri, în cursul unei lupte, al unei rivalități; această „devoțiune” îngăduie victoria zeului care este eroul credincioșilor săi și, în schimb, ea le conferă acestora unele avantaje de seamă: izbînda în înfruntările omenești, vindecarea bolilor etc. „A-și pune încrederea” înseamnă „a-și angaja credința”, dar cu un dublu sens al fidelității.

În avestică, noțiunea aceasta se definește în același fel: este tot un act de credință manifestat față de un zeu, dar anume pentru dobîndirea ajutorului acestuia într-o luptă. Actul de credință comportă mereu siguranța unei răsplată; această închinare are loc pentru a dobîndi mai apoi un cîștig de pe urma a ceea ce a fost angajat.

Această structură similară în contexte religioase diferite garantează vechimea noțiunii date. Starea de lucruri este aceea a desfășurării unui conflict între zei, în care oamenii intervin în sprijinul unei cauze sau al celeilalte. În această înfruntare, oamenii dau o parte din ei înșiși, oferindu-i putere aceluia dintre zei pe care au ales să-l sprijine; dar se așteaptă întotdeauna o răsplată, iar zeul are de înapoiat ce a primit. Acesta este, pe cît se pare, temeiul noțiunii laicizate de **credît, încredere**, oricare ar fi lucrul încredințat, dat pe crezare.

Același cadru apare în orice manifestare a încrederii: a încredința ceva (acesta fiind uzul lui *crēdō*) înseamnă a lăsa în seama altuia, fără a lua aminte la risc, ceva ce-i al tău, ce nu dai de altfel, pentru motive diferite, decît cu siguranța de a redobîndi lucrul încredințat. Este vorba de același mecanism – pentru o credință propriu-zis religioasă, ca și pentru încrederea într-un om – cu acela al angajamentului luat fie prin cuvinte, fie prin promisiuni, fie pe bază de bani.

Ne întoarcem astfel într-o îndepărtată preistorie, ale cărei trăsături pot fi schițate măcar în mare: rivalitatea pentru putere

între clanuri, între luptătorii divini sau omenești, în care trebuie dat un iureș plin de vlagă și de generozitate, spre a dobîndi victoria sau pentru a cîștiga la joc (jocul însuși fiind un act propriu-zis religios: cei care joacă sînt de fapt zei). Eroul luptător are nevoie de încredere în el, de plasarea în el a lui **kred-*, în seama lui rămînînd răspîndirea mai apoi a unor binefaceri asupra celor care i-au dat astfel sprijinul lor: între oameni și zei se află astfel o relație de *do ut des* [„(îți) dau ca să (-mi) dai”].

Dar ce să fie oare **kred-*? Analiza pe care am făcut-o ne îndreptățește oare să tragem concluzia, așa cum a făcut-o Köhler, că se cuvine să ne întoarcem la echivalența **kred-* = „inimă”? Dar vechea obiecție adusă împotriva acestei interpretări rămîne. Forma lui **kred-* nu coincide cu numele „inimii” în IIR: este un fapt straniu, dar indiscutabil.

În fața lat. *cor*, *cordis*, a gr. *kēr* și *kardía*, a got. *hairtō*, a v. sl. *srŭdŭce*, în IIR avem la inițială o formă cu urma unei sonore aspirate [**gh*]: *hṛd-* și *hārdi-* în sanscrită, *zēred-* în avestică.

Oricare ar fi explicația, nu avem niciodată nici cea mai mică urmă, în IIR, a guturalei surde inițiale (**k-*) atestate peste tot aiurea. Astfel, forma **kred-* nu corespunde nemijlocit numelui „inimii”. Chiar și în grupul apusean, unde forma apare cu *k-* la inițială, aflăm ca nume al inimii variantele **kerd-* / *kord-* / *kṛd-* [cu alternanța *e* / *o* / *ø*], dar niciodată **kred*.

Mai există în plus și o dificultate de înțeles – lucru care mi se pare și mai grav – deși acesta este aspectul cel mai puțin discutat al problemei. Ce reprezintă „inima” în IE? Înainte de toate este organul ca atare: inima unui om este aruncată la cîini. În al doilea rînd, inima este sâlașul unui număr de simțăminte. Oricine l-a citit pe Homer știe că în inimă sâlașluiesc curajul și gîndirea; unele simțăminte se înfierbîntă

aici, mai ales mînia, de unde un verb ca v.sl. *srŭditi*, rus. *serdit'*, „a (se) mînia” (v.sl. *srŭdice*, rus. *serdce*, „inimă”). Derivatele nominale se află legate de același fel de reprezentări: în latină, *se-cors*, *con-cors*, cu un abstract *concordia*, *ue-cors*, „scos din 'inima' (= firea) sa”, ca și derivatul verbal *re-cordor* „a-și aminti”. Inima este numai organul, sălașul unui simțămînt, al unei patimi, la rigoare și al amintirii, dar nimic mai mult.

Ceea ce nu există **niciodată**, în nici o limbă veche IE, este o locuțiune analitică de tipul *, „a-și pune inima pe cineva”. Pentru cel obișnuit cu frazeologia, cu stilul, cu felul de a gândi al celor vechi, o asemenea expresie ar fi la fel de stranie ca și *, „a-și pune ficatul”; în privința aceasta nu este nici o diferență între numele „inimii” și acela al oricărui alt organ. Numai o iluzie născută din metafore moderne a putut duce la închipuirea unei frazări IE de felul *, „a și pune inima pe cineva”. În zadar am încerca să găsim în textele vechi cea mai mică urmă a unei atari formulări. Interpretarea aceasta trebuie părăsită în mod definitiv. Din păcate, nu vedem nimic sigur cu care să o înlocuim: **kred-* rămîne neclar, nu apare decît în această conexiune, și niciodată ca un cuvînt aparte; iar din punctul de vedere etimologic, el este cu totul izolat.

Nu putem așadar decît să propunem o conjectură: **kred-* ar fi un fel de „gaj”, de „miză”, ceva material care angajează totuși și simțămîntul personal, o noțiune investită cu o putere magică aparținîndu-i unui om, care și-o „pune” într-o ființă mai presus de sine. Nu avem nădejdea de a putea defini mai bine acest termen, dar putem cel puțin să reconstituim contextul în care s-a născut această legătură stabilită mai întîi între oameni și zei, iar apoi coborîta și între oameni și oameni.

Capitolul XVI

Împrumutul dat, cel primit și datoria

Sumar – Împotriva lui Bartholomae, care deosebește două rădăcini *par-*, se arată că derivatele iranice (și armenesti) ale lui *par-* – printre care ir. **prtū-*, din care provine și arm. *partk^C*, „datorie” – se lasă puse în legătură cu o unică valoare de bază, „a compensa prin ceva luat de la sine (de la persoana sau din averea sa)”. Lat. *par*, *paris* trebuie legat și el de *par-* din iranică.

Lat. *dēbēre*, „a datora” nu implică a fi primit de la cel căruia trebuie să-i dai. Expresia tehnică *pecūnia mūtua* desemnează dimpotrivă, cu precizie, dubla mișcare, dus și întors, a unei aceleiași sume de bani, fără dobândă.

În germanică, specificarea *leihv-* (< IE **leik^w-*, cf. gr. *leipō*, „a părăsi”) cu sensul de „a împrumuta” ține deopotrivă de noțiunea de „lipsă” legată de această rădăcină și de existența unui alt verb – *letan* – pentru „a lăsa”. În schimb, pentru a denumi „datoria”, gotica, avînd un verb pentru „a datora (în

genere)”, a fost nevoită să împrumute un alt termen din celtică.

Tot în gotică, vocabularul „împrumutului”, aparent lipsit de precizie, acoperă de fapt două noțiuni distincte – una tradițională (a „împrumutului” ca tranzacție personală) și alta fără o tradiție mai veche (a „împrumutului cu dobândă” ca activitate profesionistă). Se observă că și greaca face la fel.

În încheiere se arată că lat. *praestāre* (> fr. *prêter* [„a da cu împrumut”]) înseamnă mai întâi a pune ceva la dispoziție ca pe o favoare, pe gratis, fără a cere nici vreo înapoiere, nici, ba și mai puțin, vreo camătă.

Obiectul acestui capitol este acela de a arăta cum, în mod independent, în mai multe grupuri lingvistice – iranică, latină, gotică, greacă – unii termeni corelativi pentru „datorie”, „împrumutul dat”, „împrumutul luat” s-au putut alcătui prin specializare și prin diferențiere a unor termeni mai generali sau care țineau de un alt ordin de reprezentare. Vom întâlni totuși, dincolo de denumirile particulare ivite prin evoluții proprii fiecărei limbi în parte, în primul rînd un termen de un nivel destul de înalt de generalitate, iar în al doilea rînd, un procedeu de formare comun grupului de cuvinte aferent acestor noțiuni.

„Datoria” în iranică

În domeniul răsăritean al IE există un șir de forme iranice care pînă acum nu aveau corespondenți siguri și care nu se lasă deosebiți cu ușurință în lăuntru iranice. Este vorba despre derivate care sînt legate de radicalul avestic *par-*.

Deosebirea dintre cuvintele care depind de el nu este pe de-a-ntregul realizată în dicționarul iranice cu cea mai mare autoritate, acela al lui Chr. Bartholomae. Va avea deci rost să întreprindem o nouă analiză, care să ne îngăduie gruparea laolaltă a unor cuvinte împrăștiate pînă acum în mai multe articole ale acestei lucrări. Bartholomae distinge de fapt două rădăcini, anume: 1. *par-*, „a face egal, deopotrivă” și 2. *par-*, „a condamna”. După părerea mea, formele care depind și de o rădăcină, și de cealaltă trebuie puse laolaltă, spre a ajunge la reconstituirea unei familii unitare de cuvinte: de altfel, aceste forme sînt în parte identice în ambele articole ale Dicționarului lui Bartholomae. Ele sînt întrebuițate în genere la pasiv: așa e *pairyete*, prezentul comun celor „doi” de *par-*, însemnînd „a fi recompensat” sau „a fi condamnat”.

Un exemplu ne va arăta contextul în care apar aceste forme. Derivatul *ā-pərəti*, cu prefixul *ā-* și sufixul *-ti-*, se învecinează în următorul pasaj cu participiul mediu *pārəmna-*, venit de la aceeași rădăcină: „așa este *čithā*, așa este *āpərəti* pentru credinciosul care pocăiește (*pārəmnāi* [part. prez.]) (*Vidēvdāt*, 8, 107).

Abstractul *āpərəti* este însoțit aici de *čithā*, „ispășire, plată de cîință”; amîndouă formele arată o ispășire pentru a spăla un păcat comis împotriva credinței. Mai întîlnim pe *āpərəti* și ca un echivalent al lui *yaoždāθra-*, „actul de a face pe cineva sau ceva care s-a mînjit, s-a spurcat, deci este necurat pentru uzul religios, iarăși apt după rituri”.

Două alte variante, folosite mai ales în codul de legi ale purității numit *Vidēvdāt* [„Alungarea demonilor”]: *pərəθā-*, „pedeapsă corporală, amendă”, adică „plată pentru o faptă rea”; și adjectivul negativ *an āpərəθa-*, „de neispășit, de neplătit”, legat de *s̥yaoθna-*, „faptă”.

Iată acum și o seamă de forme care au fost legate de o altă rădăcină *par-*, dar care nu trebuie de fapt să fie despărțite de primele. Acestea sînt unele expresii juridice frecvent folosite în *Vidēvdāt*: plecînd de la neutrul *pərəθā-*, „ispașă” (implicat în adj. *anāpərəθa-* de care abia am vorbit) a fost alcătuit tiparul compus *tanu pərəθa-* [sau, invers] *pərətō-tanu-* / *pəsō-tanu-* (între acestea două existînd doar o variație grafică), litt. „cu trupul de ispașă” (*tanu-* = „trup” [și apoi „îns, persoană, însuși”]), un adjectiv care-i înfățișează pe cei vinovați de anumite crime. Este foarte caracteristică și legarea compusului *dərəzānō pərəθa-*, „a cărui ispășire e grea”, de subst. *pāra-*, „datorie”, în una și aceeași locuțiune. Vocabularul avestic ne permite să ghicim aici existența unui ansamblu de noțiuni care țin și de religie (în măsura în care se referă la „ispășire” sau „răsplătire”), și de relațiile economice. Faptul acesta este confirmat prin mărturia indirectă a limbii armene, care a împrumutat în toate epocile evoluției sale un mare număr de cuvinte din grupul iranic. Date fiind considerabilele lacune din cunoștințele noastre asupra anumitor perioade ale iranice, armeană ne poate ajuta să reconstituim unele familii lexicale care nu sînt fie deloc, fie insuficient atestate în idiomurile iranice.

Așa și în cazul de față. Dispunem de arm. *partk^c* -, „datorie” (cu desinența *k^c* de plural, firească pentru cuvintele abstracte), genitivul *partuc* -, o temă în *-u-* care nu este de altfel cunoscută în iranică. Avem astfel o opoziție între două căi de a forma abstracte: *ā-pərəti-* și respectiv **prt^cu-*, cu alte cuvinte, între formele în *-ti-* și în *-tu-*¹. În armeană, *partk^c* -, „datorie” înseamnă totodată și „îndatorire” în genere, faptul de „a datora”, ca și în

¹ [Asupra obîrșiei și funcției acestora, v. E. Benveniste, *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*, Paris, 1948.]

germ. *Schuld* [= rom. „datorie”] și engl. *shall* [„am (datoria) de a”]. De aici și expresii ca *part ē inə*, litt. „îmi e o datorie”, adică „am datoria de a...” (cu forma negativă *č ē part inə*, „nu sînt dator”), fie vorba de o obligație morală sau de o datorie. Cu sufixul banal *-akan*, se obține de la *part-* adjectivul *partakan*, „care datorează, dator(nic), debitor”, care poate funcționa ca nume predicativ, *partakan ē* [„e dator”]. Apoi cuvîntul s-a specializat și mai mult în compuși ai căror amîndoi termeni sînt de obîrșie iranică: *part-a-vor*, „care poartă o datorie sau o obligație, posibil împricinat”, și mai ales *part-a-pan*, „datornic, debitor”, litt. „care păstrează o datorie”. După *partapan* a fost creat în mod simetric opusul *partatēr* (în care *-tēr* este cuvîntul armean pentru „stăpîn”), litt. „stăpînul datoriei”, adică „creditorul”. Iar de aici provin alți termeni derivați: mai întîi vb. *partim*, „a datora, a fi dator să...”, apoi un termen tehnic care va fi fost luat din iranică și a cărui întrebuintare îi lămurește alcătuirea, compusul *part-bašxi-*. În armeană se spune „a-și da bunul său ca *part-bašxi-* către alții”, adică „a achita datoriile altuia”. Acest compus **prtū-baššya-* (cum va fi sunat originalul iranic al împrumutului armean) va fi însemnat „girarea unei datorii”, ca o expresie tehnică luată din limbajul juridic.

În ansamblu, dispunem de un număr destul de însemnat de forme. Mai trebuie numai să dăm atenția cuvenită și sufixelor caracteristice din aceste cuvinte. Cuvîntul pentru „datorie”, **prtū-* se definește literalmente drept „lucru de compensat”, iar de aici „datorie” în general. Această interpretare este sugerată prin sufixul *-tu-*, care implică o aptitudine sau o eventualitate. Dimpotrivă, cu sufixul *-ti-*, derivatul av. *āpərəti-* arată sensul așteptat de „compensare efectivă” și ca atare de „pedeapsă, ispășire” (înțeles atestat ca atare), deci de „datorie achitată în fapt” – ceea ce este altceva decît **prtū-*, „datorie”, ca „lucru de achitat”.

Noțiunea de *par-* din iranică este mult mai aparte decât cea pe care o avem noi despre „datorie”: ea cuprinde acolo „tot ceea ce este datorat, ca ispășire, din partea celui care s-a făcut vinovat de un delict”. La urma urmei, nu există decât o singură rădăcină *par-*, cu sensul de „a compensa prin ceva luat de la sine, de la persoana sau de la averea sa”, aceasta putînd acoperi tot ansamblul lexical care a fost trecut în revistă.

Mai găsim un corespondent al ei și în afara iranice (deși, după știința mea, radicalul acesta nu e cunoscut în India), adj. lat. *pār, paris*, care arată „paritatea” sau „egalitatea”. În latină nu există o rădăcină verbală primară: *parō, -āre* și *comparō, -āre* sînt derivate de la adj. *pār, paris*. Și în umbriană *pars* (= lat. *pār*) este o formă numai nominală.

Înțelesul permite această apropiere: avem în față una dintre acele supraviețuiri care apropie latina de grupul răsăritean al limbilor IE, iar corespondența aceasta este cu atît mai semnificativă, cu cît ea ne oferă însuși începutul dezvoltării tehnice care nu a ajuns la împlinire decât în grupul iranice, producînd aici noțiunea de „datorie”. Aceste expresii juridice s-au alcătuit în mare parte pornind de la unele noțiuni religioase.

Dar trebuie să luăm seama la distingerea omofoniilor. Grupul acesta de forme latine și iranice este independent de cel al cuvintelor pe care le am cercetat mai sus în legătură cu noțiunea de „a vinde” și care derivă de la o rădăcină cu aceeași formă [IE **per-*, cf. Cap. X]: *peráō, epérasa, pipraskō*. Așa cum am văzut, exprimarea lui „a vinde” se reconstruiește în grecește [în parte,] de la „a transfera în altă parte, a duce în străinătate”.

Așadar acolo nu e vorba în nici un fel de „a pune pe plan egal, a compensa”, iar cele două radicale omofone de tip

**per-* nu au nimic în comun nici prin înțelesul, nici prin repartiția lor dialectală.

„Datorie” și „împrumut” în latină

Înțelesul lat. *dēbeō*, „a datora, a trebui”, pare să rezulte din compunerea acestui verb din *dē* + *habeō*, alcătuire asupra căreia nu există nici o îndoială, de vreme ce, în latina arhaică, perfectul verbului mai era încă *dēhibuī* (de pildă, la Plaut). Dar ce vroia să spună *dēbeō*? Interpretarea lui curentă este „a avea ceva (primit) de la cineva”: e foarte, poate chiar prea simplu. Dat fiind că de îndată se ridică o dificultate: nu avem cum explica lesne construirea lui cu dativul, *debēre alicui* („a datora ceva cuiva”).

În latină, contrar aparențelor, *dēbēre* nu constituie baza expresiei proprii pentru „a datora”, „a avea o datorie”. Denumirea tehnică, juridică, a „datoriei” este *aes alienum* [litt. „ban străin”], pentru a spune „(a avea) datorii”, „(a achita) o datorie”, „(a fi în închisoare pentru) datorii”. *Dēbēre* în sensul de „(a avea) datorii” este destul de rar: nu e vorba decât de un uz derivat al lui.

Înțelesul propriu al lui *dēbeō* este altul, cu toate că el poate fi tradus și prin „a datora, a fi dator”. Poți „datora, fi dator” un lucru chiar și fără să-l fi împrumutat: așa este „chiria” unei case, pe care o „datorezi”, cu toate că nu reprezintă înapoierea unei sume împrumutate. În virtutea alcătuirii și a legăturilor sale sintactice, *dēbeō* trebuie să fie interpretat după valoarea pe care o primește de la prefixul *dē-*, anume „luat de la, scos de la”, așadar „a deține (*habēre*) ceva ce este luat *dē* la cineva” sau „cuiva”.

Această interpretare literală corespunde folosirii efective a verbului: *dēbeō* este folosit în împrăjurări în care ai de dat ceva care îi revine cuiva, dar este deținut de tine, chiar și fără

să-l fi împrumutat literalmente; *dēbēre* înseamnă „a reține ceva luat din bunurile proprii, din drepturile altcuiva”. *Dēbēre* este folosit, de pildă, pentru „a datora solda trupelor”, din partea unei căpetenii, a unui conducător, sau aprovizionarea cu grâne către un oraș. Obligația de a da rezultă numai din faptul că deții ceea ce îi aparține altcuiva. Iată de ce *dēbeō* nu era, la o dată veche, termenul propriu pentru „datorare”.

În schimb, există o strânsă legătură între „datorie”, „împrumut dat” și „împrumut luat”, relația acestora două numindu-se *mūtua pecūnia: mūtuum pecūniam soluere*, „a plăti o datorie” [litt. „bani preluați”]. Adj. *mūtūus* definește relația care caracterizează „împrumutul”. El are un mod de alcătuire și o etimologie clare. Cu toate că verbul *mūtō, -āre* nu a căpătat un înțeles tehnic, legătura lui cu *mūtūus* este sigură. Ne vom mai aminti și de *mūnus, -eris* regăsind astfel o mare familie de cuvinte IE, care, cu diferite sufixe, marchează noțiunea de „reciprocitate” (cf. mai sus [Cap. VII], p. 84 și urm.). Adj. *mūtūus* arată deopotrivă „împrumutul dat” și „împrumutul luat”, după felul în care este precizată frazarea. Întotdeauna este vorba despre bani (*pecūnia*), înapoiăți exact cum au fost primiți. „Împrumutul dat / luat” înfățișează două aspecte ale aceluiași demers, ca avansul și restituirea unei sume date, fără dobândă. Pentru „camătă, împrumutul cu dobândă” există un alt cuvânt, *fēnus, -oris*.

Legătura dintre *mūtō*, tradus prin „a schimba”, și *mūtūus* [„(dat/luat) cu împrumut”], se stabilește prin „schimb”. *Mūtō* înseamnă „a schimba ceva” (de pildă, o haină) pentru altceva echivalent. E vorba de o substituție: în locul unui lucru dat sau lăsat se capătă unul identic. Obiectul luat ca reper este același: *mutāre uestem, patriam, regiōnem* înseamnă „a-și schimba haina, patria, ținutul” pentru un altul. De asemenea, *mūtūus* denumește ceea ce are a fi înlocuit printr-un echivalent.

Este vizibilă legătura cu *mūnus*, care, deși intrat în zona unor noțiuni diferite, este și el legat de același tip de reprezentări. Rădăcina IE este **mei- / moi-*, desemnând „schimbul”: tot ea a dat în IIR pe *mitra-*, numele „contractului” și al zeului Mitra. Am văzut mai sus adjectivele av. *miθwara-*, skr. *miθuna-*, în care-l regăsim pe *-t-*, sufixul care a intrat și în *mūtuus*. Înțelesul este cel de „reciproc, făcând pereche, folosit la schimb”.

Dar înțelesul deosebit de complex al lui *mūnus* se dezvoltă mai departe prin două grupări de termeni pe care am avut prilejul de a-i studia mai sus și care desemnează pe de o parte „gratificația” și pe de alta „însărcinarea oficială”. Aceste noțiuni au mereu un caracter reciproc, implicând o favoare primită și obligația expresă a reciprocității. Astfel se explică deopotrivă înțelesul de „sarcină administrativă, funcție oficială” și acela de „favoare arătată cuiva”, dat fiind că este vorba tocmai despre un „serviciu public”, adică de o însărcinare conferită cuiva, acordându-i cinstire, dar și impunându-i o seamă de constrângeri. „Favoarea” și „obligația” își regăsesc astfel unitatea.

„Împrumut” și „datorie” în germanică

Vom lua acum aminte la aceeași noțiune, dar în limbile germanice. Modulile de a o exprima sînt cu totul altele: got. *leihvan*, „a da cu împrumut”, v.g.s. *līhan*, v.isl. *lān*; astăzi, engl. *loan*, germ. *leihen* etc. Semnificația lor este statornică și bine stabilită încă din germanica comună. O dovadă indirectă în acest sens este aceea că termenii dați au trecut și în grupul slav: v.sl. *lixva* traduce gr. *tókos*, „dobîndă, preț”, iar cuvîntul a ajuns panslav.

Cuvintele acestea aparțin familiei IE din care vin gr. *leípō* (λείπω) și lat. *linquō*,-*ere*, „a lăsa, a părăsi”. Restrîngerea,

specializarea precoce a sensului acestui verb, al cărui înțeles (de „a lăsa”) este general în IE comună, ridică o problemă. Avem de redescoperit condițiile aparte ale acestei specializări semantice, care este departe de a fi generală. Această curioasă dezvoltare de sens a fost cercetată de A. Meillet², care a subliniat că nu este de ajuns să-l explicăm pe „a împrumuta, a da cu împrumut” prin „a lăsa ceva cuiva”. Problema este tocmai de a ști cum de a suferit acest termen o restrângere, o specializare.

Meillet a observat că în IIR avem, de la aceeași rădăcină *rik-, derivatele skr. *reknas-*, av. *raēxnah-*, amîndouă pentru „moștenire”, corespunzînd exact unul cu celălalt. Aceste forme nominale IIR caracterizate printr-un sufix [secundar] IIR *-nas- (< IE *-nes-) ne aduc aminte de formele nominale germanice de tipul lui *lehan*. Pornind de la sensul dobîndit de *lehan*, „împrumut”, verbul germanic s-ar fi specializat la rîndul său cu înțelesul de „a împrumuta”.

Această rădăcină IE *leik^{W-}, care este tradusă „a lăsa” [tranzitiv + complement de obiect] sau „a rămînea” [intransitiv], dacă verbul nu are un regim, înseamnă, de fapt: „a se afla în lipsă, a lipsi, a nu fi de față unde trebuia să fii”. Perfectul homeric *léloipa* nu înseamnă „am lăsat”, ca lat. *reliqui*, perfect tranzitiv, ci „mă află în stare de lipsă”, ca un perfect intransitiv, în pofida posibilității de a fi folosit sintactic și tranzitiv, cu valoare activă: part. *leloipós,-otos* înseamnă „care lipsește”. Definiția obișnuită a radicalului IE a fost prea mult conformată după sensul termenilor grecești și latini; skr. *rik-* înseamnă „a fi lipsă, gol, lipsit”; de la adjectivul verbal avem compusele [cu același înțeles] *rikta-pāñi-* și *rikta-hasta-*, „(a veni în față cuiva) cu mîinile goale”. Vom mai lua seama

² În *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, vol. XV.

și la expresia *riktī-kr-*, „a goli, a părăsi” ([pentru formă] cf. lat. *multī, lucrī facere* [„a aprecia mult, ca un câștig”]) și adj. *reku-*, „gol, pustiu”.

Aceste fapte sînt confirmate de avestică, limbă care ne oferă și ea expresii cu același înțeles: un prezent cauzativ în *aya-, raēčaya-*, „a face să se golească”, litt. „a face ca (apa) să se retragă”. Înțelesul lui *rik-* va fi deci acela de „a evacua, a lăsa gol de prezența sa”, nu însă de „a rămînea”. Derivatul nominal [skr.] *reknas-* [și av. *raēxnah-*] desemnau deci „moștenirea” nu ca pe un lucru lăsat în genere, ci ca pe o proprietate evacuată, lipsită de proprietar (vacantă prin dispariția acestuia).

Meillet a subliniat pe drept importanța derivatului IIR în *-nas-*, de același fel ca și cel din *mūnus* și dintr-o seamă de cuvinte care se referă la unele forme de proprietate, ca skr. *apnas-*, „bun, avere”, unde *ap-* poate că trebuie comparat cu lat. *ops, opis*; venind de la un alt radical, skr. *draviņas-* are și el același înțeles, „bun mobilier, avere”. Acum este momentul să-l cităm și pe lat. *fēnus, -oris*, „camătă”, „împrumut cu dobîndă”, în care rad. *fē-* aparține în mod vădit grupului alcătuit din *fē-cundus, fē-lix, fē-mina*, cuvinte cu un înțeles foarte diferit, dar care au în comun această rădăcină care corespunde gr. *thē-* (θη-) (< IE **dhē-*), cu înțelesul inițial de „fecunditate, prosperitate”. Astfel, *fēnus* aduce aceeași imagine ca și gr. *tókos*, „dobînda” este „născută” prin „bani”. Putem chiar stabili condiția în plus care a îngăduit în grupul germanic ajungerea la o atare specializare: pentru „a lăsa”, gotica îl avea pe *letan* (engl. *to let*, germ. *lassen*), cu un uz foarte variat: „a lăsa (în urma sa) un orfan”, „a lăsa (pe cineva) să se ducă”, „a lăsa (moștenire) bani”; ca atare, *lei-hvan* devenea disponibil pentru a fi folosit într un înțeles aparte, mai restrîns.

Și în vedică apare începutul unei folosiri specializate a acestei rădăcini: *rik-*, „a se retrage din, a părăsi ceva”, se construiește uneori cu un complement de obiect (în acuzativ) și cu un alt complement în instrumental, pentru a spune „a părăsi stăpînirea **asupra** a ceva **cu** un anume preț”, apoi „a ceda pentru bani”, „a vinde”. Desigur că nu am ajuns astfel la „a împrumuta”, dar vedem totuși că *rik-* putea arăta anumite tranzacții.

Modul germanic de a spune „a lua / a da cu împrumut” este oferit de verbul ilustrat prin engl. *to borrow*, germ. *borgen*, „a împrumuta” și de formele corespunzătoare din celelalte limbi germanice. Acesta este un prezent denominativ, luat de la subst. *borg*, propriu zis „asigurare, garanție, zalog” – aflat în alternanță apofonică față de verbul gotic *baîrgan*, „a păzi, a păstra”. Trecerea se face văzută în vechea saxonă: *borgjan* înseamnă „a ocroti”, apoi „a garanta”, de unde „a împrumuta”, și simetric „a da o garanție”, deci „a împrumuta”.

Se poate concepe o paralelă „a lua / a da cu împrumut”, de vreme ce în germanică același verb *borgen* exprimă ambele noțiuni corelative. Chiar și în gotică, unde termenii sînt aparte, legătura dintre ei este vădită: „a da cu împrumut” este exprimat prin „a lăsa”, iar „a lua cu împrumut”, prin „a păstra”. Nici măcar nu este nevoie să ai neapărat această deosebire lexicală: în franceza veche, *emprunter* se spunea atît pentru „a da cu împrumut”, cît și pentru „a face să capeți cu împrumut” [aceeași situație fiind reflectată de rom „a împrumuta”, valabil în ambele sensuri.]

Această corolație se mai adevărește și în termenul grecesc *dános* (δάνος), „bani împrumutați cu dobîndă” (tot un derivat cu sufixul IE * *nes-* / *-nos-*), de unde și prezentul verbului *daneîzō*, „a da cu împrumut” [/ *daneîzomai* (la mediu), „a(și) lua cu împrumut”]: prin jocul diatezelor între activ și mediu,

acest verb poate, el singur, să ilustreze perechea „a da / a lua cu împrumut”. Totuși, pentru *dános,-ous* nu avem încă o etimologie satisfăcătoare. Dacă este să dăm crezare glosei δάνας· μερίδας (= „părți”), înțelesul vechi ar fi fost cel de „parte”; ar trebui atunci să-l socotim pe *dános* drept un derivat neutru în *-nes / -nos* de la rădăcina din gr. *datéomai*, „a împărți”, comparabil cu adj.vb. skr. *dina-*, „împărțit”. Greutatea rămîne de a lămuri cum am ajunge de la „a împărți” la „a împrumuta”. O explicație ni s-ar înfățișa în urma stabilirii unei legături care va fi definită mai departe.

Pentru „a fi dator”, gotica are un verb *skulan*, cu înțeles fie mai general, fie mai special, de „obligație materială sau morală”. El traduce deopotrivă pe gr. *opheilō* în sensul de „a fi dator(nic)”, dar și cu înțelesul pe care îl are în greaca *Evangheliilor*, de „a avea o datorie, a-și impune o regulă morală”; dar *skulan* îl mai traduce și pe *mellō* + infinitivul, care alcătuiește una dintre căile de a reda viitorul: „a avea a” + infinitivul. Participiul perfect *skulds* + vb. „a fi” oferă o formă perifrastică de exprimare, împreună cu un infinitiv activ, pentru a reda noțiunea de obligație + pasivul, dat fiind că în gotică nu există un infinitiv pasiv. Așadar, trebuie construit infinitivul [activ] cu forma pasivă a auxiliarului: „el are a fi chemat” se spune litt. „el e avut a chema”; mai există de asemeni și o întrebuințare impersonală cu neutru: *skuld-ist* traduce și pe *éxesti*, „e cu puțință” și pe *deí*, „trebuie”.

Substantivul *skula*, „debitor”, se construiește fie cu o formă nominală, fie cu un infinitiv. El îl înfățișează pe „datornic”, pe cel care „datorează” bani, și este ca atare supus unei obligații, eventual unei pedepse, de unde mai înseamnă și „împricinat” sau „pîrît”, chiar și în materie criminală etc. (cf. germ. *schuldig* [„vinovat”]). În cazul unei datorii de bani, avem o expresie deosebită: *dulgis-skulans*, care redă gr.

khreopheilétai (χρεοφειλέται), la Luca, VII, 41: *twai dulgis skulans wesun dulgahatitjin sumamma*, „un creditor avea doi datornici”, litt. „doi datori cu datorie erau la un creditor” (δύο χρεοφειλέται ἦσαν δανειστῇ τινι). Pentru a spune „cei care datorează ceva” nu este de ajuns derivatul nominal *skulan*, [„datornic”], ci el trebuie lămurit prin genitivul *dulgis* [„cu datorie”]. În plus, termenul antitetic de „creditor” este format cu ajutorul unui cuvânt compus: *dulga-haitja* [„cel ce numește (= fixează) datoria”], conținând [ca prim termen] același element. Astfel, subst. *dulgs* însemnând „datorie” este cu totul independent, sub raport etimologic, de vb. *skulan*, „a datora”. Același *dulgs* intră ca atare în compusul care redă gr. *daneistēs*, „cel ce împrumută, creditor”.

Faptul remarcabil este acela că *dulgs* nici nu este de origine germanică, ci un împrumut luat din celtică. Forma celtică este legată de un grup întreg de termeni însemnați din irlandeză: *dliged*, „legea, dreptul pe care-l ai asupra cuiva” și vb. *dligim*, „a dispune legalmente de, a avea drept asupra cuiva sau a ceva”. Verbul poate avea două tipuri de recțiune, după cum este la diateza pasivă sau la cea activă: la pasiv, v.irl. *dlegair domsa*, „drept, posibilitate de a reclama împotriva mea”; iar la activ, *dligim-nī-duit*, „reclam, am drept de a reclama ceva (de la tine)”, deci „îmi datorezi ceva”, „sînt în stare să mi exercit un drept asupra ta”.

Expresia gotică *dulgis-skulan* este, așadar, de două ori semnificativă. Singur, *skulan* și derivatele sale nu puteau denumi în mod aparte o „datorie de bani”; iar pentru a o numi, a trebuit să se recurgă la calea unui împrumut celtic care să denumească „datoria”. Se pare, prin urmare, că vocabularul gotic era destul de puțin dezvoltat în privința legăturilor privitoare la bani, la împrumuturi date și luate, plasate în contextul lor juridic.

Dar problema este și mai complexă. Vom încerca, prin analiza nemijlocită a unui text important, să vedem cum se poartă cel ce traduce în gotică [în speță Wulfila] într-un caz anume: este vorba despre parabola „minelor” de la Luca, XIX, 12-26. Față de termenul (tehnic) grecesc statornic folosit, *mnā*, „mină” [unitate monetară, în mod normal de argint, valorînd 100 de drahme], gotica pare a folosi mai multe echivalente, care, la rîndul lor, lasă impresia de a fi întrebuintate oarecum la întîmplare.

Așadar, un stăpîn pleacă într-o țară îndepărtată și le încredințează zece „mine” la zece slujitori ai săi, spre a face ca banii aceștia să sporească. Luca, XIX, 13: „... le a dat cîte zece mine (*tailhun dailos* = gr. *déka mnās*) și le a spus: „Neguțați (gr. *pragmateúomai*, „a face afaceri (cu bani)”) pînă ce vin”. Aici gotica folosește imperativul *kaupoth* (germ. *kaufen*), „a cumpăra” și totodată „a face negoț pe bani”. Altă expresie pentru comerț și speculațiile bănești nici nu mai există în gotică, în afara lui *kaupon*, creat de la împrumutul din latină *caupō*, *-ōnis*, [„cîrciumar, negustor”].

La versetul XIX, 15, stăpînul pune să-i cheme pe slujitorii „cărora le dăduse banii” (οἷς ἔδωκε τὸ ἀργύριον) pînă ce avea să se întoarcă; gr. *argýrion*, „argint > bani” este redat prin *silubr*.

La vers. 16, „S-a înfățișat cel dintîi zicînd: Doamne, mina ta a mai făcut zece mine”, *skatts theins gawaurhta tailhun skattans*. De data aceasta apare însă *skatts* (masc. sg.) în loc de *dails* sau *daila* (masc. sau fem., ac.pl. *dailōs*) pentru „mină”.

De asemenea, la vers. 18, „Și-a venit și al doilea zicînd: Mina ta, doamne, a făcut încă cinci mine.” Din nou avem *skatts* și ac.pl. *skattans*.

La vers. 20, „A venit și celălalt zicînd: Doamne, iată mina ta, pe care am ținut-o bine într-un ștergar”. Și aici tot *skatts*.

La vers. 23, stăpînul îi întoarce vorba: „... și de ce n-ai dat banii mei la zărăfie?” Gotica traduce aici „bani” prin *silubr* (ca mai sus), iar „bancă, zărăfie” (gr. *trápeza*) prin „zaraf” [cum face de regulă și româna]: *skattja*, numele de agent obținut de la *skatts*.

La vers. 24, stăpînul continuă, grăind către cei de față: „Luați-i acestuia mina și dați-i o celui ce are zece mine!” Or, „mină” este tradus aici prin *skatt* (ac.sg.), dar „zece mine” prin *taihun dailōs*. Între singular și plural, termenul se schimbă.

La vers. 25, ceilalți protestează: „Doamne, el are zece mine!”, *habaith taihun dailōs*.

Astfel, după pașaje, gotica folosește un cuvînt pentru „bani”, *silubr*, dar două pentru „mină”: *skatts* și *daila*. De altfel, gotica mai dispune pentru „argint, bani”, fie ca material (= gr. *argýrion*) fie ca avere în numerar (*khřēmata*), de un alt termen, *faihu* (v. mai sus). Constatăm deci că sînt patru posibilități:

	<i>silubr</i>		<i>skatts</i>
„argint, bani”	{	„mină” [monedă],	{
	<i>faihu</i>		<i>dails / daila</i>

Cărui fapt i se datorează această varietate atît de neobișnuită într-un domeniu în care s-ar părea că gotica nu avea un vocabular prea dezvoltat?

Să privim mai întîi numele „argintului = bani”: *silubr* este un cuvînt străin, a cărui origine este cu neputință de elucidat. El se mărginește la IE de N și NE, la grupurile germanic, baltic și slav. Formele baltice nu sînt nici măcar ele omogene: v.prus. *siraplis*, lit. *sidâbras*, let. *sidabrs*, față de v.sl. *srebro*. De la o limbă la alta, formele nu corespund. Variațiile sînt atît de mari și de puțin regulate, încît ele ne fac

să presupunem un împrumut comun, al cărui punct de plecare ne scapă.

Acest cuvînt probabil că denumea la început materialul, și nu „banii”, ca monedă. În celălalte limbi IE, „argintul” are o denumire străveche, care venea de la înțelesul de „alb, strălucitor”, după cum ne-o dovedesc gr. *argýrion* (ἀργύριον) și corespondenții săi [ca skr. *rajatam* sau lat. *argentum*]. *Argýrion* desemnează deopotrivă metalul, „argint”, și moneda, „arginți”.

În schimb, *faihu*, cuvînt propriu goticei, îi corespunde lat. *pecu*; el nu înseamnă „vite”, ci „avere”, mai cu seamă „avere în bani”, și intră într-un șir de compuși cu înțelesul de „... de, în bani”: *philárgyros*, „lacom de, sau zgîrcit la bani” este redat prin *faihu-friks*, „dornic de *faihu*”: cf. și *faihu-gairns*, „iubitor de bani”, sau *faihu-gawaurki*, „venit în bani”, unde cel de al doilea termen vine de la vb. *ga-waurkjan*, „a făuri, a crea cu trudă”, al cărui preterit *gawaurhta* l-am văzut mai sus (sub Luca, XIX, 16).

Avem doi termeni folosiți pentru *mnã*. Unul este *skatts* (germ. *Schatz*, „comoară”), care nu are un corespondent în afara germanicei. El traduce pe gr. *mnã*, „mina [monedă]”, dar totodată și pe *dēnárion* (δηνάριον), „dinar”, în pofida considerabilei diferențe de valoare dintre cele două monede, apoi și, mai general, gr. *argýrion* [sg.], *argýria* [pl.], „arginți, bani”. Dar din varietatea aceasta rezultă că *skatts* nu presupune o definiție precisă a valorii în bani, el reprezintă valori monetare diferite. De la *skatts* provine, cum am văzut, masc. *skattja*, „zaraf”, cuvîntul preferat de traducătorul gotic, ca mai comod pentru a traduce gr. *trápeza*, „bancă, masa zarafului”.

Cît despre *dailōs* [ac. pl. fie de la fem. *daila*, fie de la masc. *dails*], el e cu totul altceva, pasajul dat fiind singurul în care forma apare cu acest sens care, în mod vădit, nu poate să nu fi fost uzual. [*Dail-*] aparține germaniciei comune. Pe lîngă

[fem.] *daila* și [masc.] *dails* (germ. *Teil*, [„parte”]), gotica mai are vb. *dailjan*, „a împărți” (germ. *teilen*), iar cu preverbe ca *af-*, *dis-*, *ga-*, înțelesul lui se preciza, devenind: „a distribui”, „a repartiza”, „a da ca parte”. Într-un alt pasaj, *daila* traduce gr. *metokhē*, „participare”: aici însă el răspunde gr. *mnā*.

Așadar, stăpînul împarte între slujitorii săi zece „mine” (*dailōs*, [„părți”]). Apoi, o „mină” duce la obținerea a zece „mine” (mereu *skatts*). În sfîrșit, această „mină” (*skatts*) este luată înapoi, pentru a fi dată celui ce avea zece „mine” (iarăși *dailōs*), cei doi termeni pîrînd a fi întrebuițați în concurență unul cu celălalt.

Dar aici avem un contrast voit: *daila*, care în altă parte este echivalentul lui *metokhē*, „participare”, este aici „o parte” dintr-o sumă totală care a fost împărțită în părți egale, la începutul istorisirii; ea este, de asemenea, și „o parte” din aceeași sumă totală, care a fost dobîndită de către cel ce a întreprins abila sa speculație. În schimb, *skatts* denumește unitatea monetară în ea însăși, cu propria ei valoare. Rațiunea aceasta dictează și alegerea făcută: de o parte „semnul” monetar, numărat în unități deosebite; de cealaltă „partea”, fie ca rezultat al unei împărțiri, fie înmulțită prin fructificare. Această privire analitică pare a da seama asupra alegerii pe care a făcut o traducătorul alegîndu și denumirile folosite.

Se cuvine însă acum să reluăm o analiză lăsată în suspensie. Verbul gotic – și germanic comun – pentru „a da cu împrumut” este got. *leihvan*, germ. *leihen*, engl. *loan*, din aceeași rădăcină cu gr. *leípō*, lat. *-linquō*. În mod destul de aparte, verbul acesta ia în germanică înțelesul de „a împrumuta”, în vreme ce peste tot aiurea el înseamnă „a lăsa” sau „a rămînea”.

Cum a ajuns această noțiune generală de „a lăsa” să fie aplicată ideii de „a da cu împrumut”? Aici se cade să expunem două fapte care se întregesc și se lămuresc unul pe celălalt.

După mărturia lui Tacit (*Germania*, 26), „(La Germani) *fenus agitare et in usuras extendere ignotum*, nu se cunoaște

practicarea cametei și întinderea ei prin (dobânzi peste) dobânzi”. Desigur, Tacit schițează un portret destul de idealizat al Germaniei; dar este sigur că el nu a inventat această trăsătură: Germanii nu cunoșteau *fēnus*, -oris, „împrumutul cu camătă”. La modul general, „a da cu împrumut” poate fi denumit în două feluri în gotică:

1) Se „lasă” cuiva folosința a ceva ce-ți aparține, ceea ce se numește *leihvan*, aplicabil oricărui fel de obiect (Matei, V, 42; Luca, VI, 34-35), cu excepția banilor: de aici și diferența;

2) Împrumutul banilor constă din încredințarea unei sume pentru ca ea să dea profit. Această noțiune nu are cum fi veche, iar gotica, nedispunînd de un termen consacrat, fabrică vb. *kaupjan*, „a face negoț, a specula”.

Pe cît se pare, în societatea aceea nu se practica împrumutul banilor; doar unii profesioniști se ocupau cu camătă.

Privind înapoi, un alt fapt poate aduce și el o anumită lumină: gr. *dános* este un termen tehnic pentru „împrumutul cu dobîndă”, de unde și vb. *daneízō*, „a împrumuta cu dobîndă”, *daneízomai*, „a lua cu dobîndă”, *daneistēs*, „cămătar, creditor”. Mai sus am citat apropierea etimologică dintre *dános*, -ous și vb. *daíō* sau *datéomai*, „a împărți”. În grecește, *dános* este glosat prin *méros*, -ous, „parte”, el fiind un derivat neutru în *nes* / *nos*, de tipul lui *fēnus*, -oris sau *pignus*, -oris [„zălog”, în latină], care țin de vocabularul tranzacțiilor sociale.

Dar cum să legi „împrumutul cu dobîndă” de „împărțire”? În greacă ar putea să se fi petrecut același lucru ca și cu goticele *daila* / *dails*, care traduc pe *méros*, pe *merís*, -idos [„parte”], pe *metokhē* etc. Prin *dános* va fi fost denumită „partea”, sau „participarea” care le e hărăzită profesioniștilor în cadrul operațiunii de schimb sau de dobîndă.

Astfel, noțiunea de „împrumut cu dobîndă”, de „creanță”, de „datorie”, face loc în gotică la două categorii diferite de termeni, după cum este vorba despre o activitate profesionistă sau despre o tranzacție personală. De aici și expresiile atît de diferite între ele, de o parte *dulgis skulan*, iar de alta, *daila*.

În greacă, de asemenea, avem un verb general ca *opheilō*, și pentru o „datorie de bani”, și pentru o „obligație morală”. Dar cînd e vorba de o „datorie de bani”, precizarea intervine fie prin derivație de la *khre*, ca *khrẽmata* sau *khreopheilētēs*, fie printr-un termen ca *tókos*, „dobînda” propriu-zisă. Dimpotrivă, *dános* și *daneízō* arată numai „împrumutul cu dobîndă”, după criteriile enunțate mai înainte.

„A da cu împrumut” în latină

În sfîrșit, vom lua în considerare un ultim verb, care, alcătuit fiind în latină, a trecut în limba fraceză. E vorba de lat. *praestāre*: înțelesul exact al verbului va rămînea de precizat în funcție de întinderea utilizării lui. Aflat alături de vb. *praestāre*, adverbul *praestō* (*esse alicui*) [„(a-i fi cuiva) la îndemînă”] ne face să presimțim o legătură care să ducă pînă la urmă la fr. *prêter* [„a da cu împrumut”].

Dar, înainte de toate, s-ar cuveni să stabilim raportul între felurite moduri de a-l folosi pe *praestāre*. De fapt, în latină, există două forme de prezent ale vb. *praestō*, *-āre*: unul este *praestō*, *-āre*, „a sta (în picioare) în față, a fi în fruntea, a fi deosebit” etc., un compus al lui *stō*, *stāre* [„a sta drept, în picioare”]. Nu acesta este cel pe care-l cercetăm noi.

Oricare ar fi etimologia adv. *praestō*, avem de crezut că [al doilea] *praestāre* este derivat de la el. E o temă de prezent

care provine de la un adverb, deci o formație curioasă. Dar în această trăsătură morfologică a sa aflăm în același timp punctul de plecare și rațiunea diversificării felurilor folosiri sintactice ale acestui verb.

Adv. *praestō* are particularitatea de a nu intra decît într o sintagmă predicativă și intransitivă: *praestō esse*, „a fi la îndemînă, a se oferi (văzului, serviciului cuiva)”. Problema era aceea de a-l preface într-un predicat al unei formulări tranzitive și de a-l preschimba pe *praestō esse* într un fel de **praestō facere*; latina a instaurat un prezent derivat *praestō, -āre*, care ocupă această funcție și ca atare înseamnă „a pune **ceva** la îndemînă, la dispoziție [cuiva]”. Dar, după natura complementului folosit, verbul poate lua înțelesuri variate: *aliquid alicui praestāre* mai poate însemna și „a face pe cineva să se poată baza pe ceva”, de unde „a garanta, a răspunde de ceva”, [de pildă] *emptori damnum praestāre*, „a răspunde de o pagubă față de cumpărător”. Cînd obiectul este o însușire personală, verbul vrea să spună literalmente „a face ca o însușire să reiasă (la vederea, în slujba cuiva)”, de unde „a vădi” sau „a oferi”: *uirtutem praestāre*, „a da dovadă de bărbăție”; *pietatem praestare*, „a-și vădi apropierea, închinarea”; *se praestāre*, „a se arăta, dovedi (drept)”. Aceste întrebuițări evident că o pregătesc pe cea de tipul *praestāre pecūniam alicui*, „a pune bani la îndemîna cuiva, a-i **da cu împrumut** bani”. Dar este de înțeles că aceasta, chiar vreme îndelungată, a însemnat „**a împrumuta fără dobîndă**”: o ofertă generoasă, ca mărturie de bunăvoință, și nu ca operațiune financiară. Acest „împrumut” constînd în a oferi bani este diferit de cel numit *mūtuātio*, în care apare reciprocitatea, restituirea exactă a ceea ce ai primit, și, încă și mai diferit, de *fēnus*, „împrumutul cu dobîndă”.

Istoria acestei noțiuni, examinată prin felurii săi termeni și în decursul evoluției distincte a acestora, apare drept un ansamblu de procese complexe, în urma căruia fiecare a căpătat precizie, în cadrul istoriei fiecărei societăți în parte. Problema este peste tot aceea de a stabili cum se specializează felurile întrebuințări ale cuvintelor. Chiar dacă mai rămân unele neclarități de detaliu, am putut arăta care era situația relativă a formelor care au fost antrenate în joc și cum a putut fi condiționată lărgirea sau restrângerea de sens a anumitor termeni.

Capitolul XVII

Gratuitate și recunoștință

Sumar – Prin lat. *grātia*, vedem un vechi termen cu o valoare religioasă, la originea ei, ajungînd să fie aplicat unui comportament economic: ceea ce denumea cîndva „harul” și „mulțumita” ajunge să exprime „gratuitatea” (*gratīs*).

Termeni referitori la modalitățile de plată ne conduc către luarea în considerație a noțiunii inverse, aceea a „gratuității”. Ea este deopotrivă o noțiune economică și morală, care este legată pe de o parte de valorile ce țin de bani, dar și, pe de alta, de complexa idee a „harului”.

Mai întîi vom lua aminte la termenul *grātia* din limba latină. Datele asupra lui sînt îmbelșugate și au o repartizare destul de limpede. *Grātia* este [un abstract] derivat de la adj. *grātus*. Acesta este ambivalent, putînd fi folosit despre ambele părți aflate față în față: despre „cel care primește cu favoare, care își acordă favoarea” și despre „cel primit cu favoare, care

este plăcut și recunoscător”; o valoare de reciprocitate care apare adesea în formulările care privesc ba unul, ba celălalt aspect [al acestui schimb].

În mod simetric, *ingrātus* e „cel care nu e plăcut, nerecunoscătorul”, sau „cel care nu și atrage asupra recunoștința”. Mai numărăm și un substantiv cu o formă arhaică, *grātēs*,-*ium* (*agere*, *soluere*, *habēre*), doar la plural, [„a aduce, a împlini, a avea”] „semne de mulțumire” [= „a mulțumi”]; în sfârșit, mai este și verbul *grātor*, -*āri* și ulterior *grātulor*, -*āri*, [acesta din urmă] provenind de la o formă nominală neatestată, [**grātulus*, „mulțumitor”, „care aduce mulțumire”]; apoi abstractul *grātia* și adjectivul *grātuitus*. Nu numai istoria proprie a acestor forme înlăuntrul vocabularului latin este cea care a pregătit înțelesul religios de „grație, har”. A mai intervenit și un alt factor: termenul grecesc *kháris* (χάρις), care a determinat evoluția celui latinesc.

Grātus este un adjectiv care are corespondenți chiar în grupul italic: oscul *brateis* (g.sg.) = lat. *grātiae*, venind de la un substantiv cu tema în -*i*-. Ajungem astfel la o familie lexicală care nu mai este atestată în mod limpede decât în grupul IIR și care se referă la un domeniu semantic cu totul diferit: skr. *gir*-, „cânt, imn de slavă”, cu vb. prez. *grṇāti*, „a lăuda, a slăvi”, complementul de obiect fiind personajul divin. Adj. *gūrta*-, „lăudat, binevenit” apare adesea cu un prefix de întărire: *ari-gūrta*-, care corespunde vechilor elemente de compunere homerice *ari*- (ἀρι-) și *eri*- (ἐρι-). În avestică avem aceeași noțiune: *gar*-, fie ca nume, fie ca verb, „laudă, elogiu” sau „a lăuda”.

În această apropiere etimologică discernem punctul de plecare al unei dezvoltări religioase proprii IIR, care a dus la înțelesul de „imn, elogiu”; trebuie să fie vorba despre un

„imn de slavă”, de „mulțumire”, care „aduce mulțumire, recunoștință” unui zeu.

Legătura cu cuvintele latine ne arată că procesul acesta consta, la origine, în a face un bine, un serviciu, pentru nimic, pe degeaba, fără răsplată așteptată; iar acest serviciu literalmente „grațios” aduce, în schimb, vădirea a ceea ce noi numim „recunoștință”. Noțiunea aceasta a unui serviciu care nu cere imediat un contraserviciu se află la originea unei alte noțiuni, pentru noi cu două aspecte, de „favoare” și de „recunoștință”, ilustrând atitudinea celui care dă, dar și pe a celui care primește, ca idei reciproce: actul condiționează atitudinea, sentimentul, iar sentimentul inspiră conduita. Iată ce duce în IIR la sensul de „(cuvinte de) bunăvoință, mulțumire, laudă”.

Avem și în grupul germanic o paralelă curioasă. Expresia gotică pentru „recunoștință” este *awiliuth*, iar vb. *awiliudōn* înseamnă „a fi recunoscător, a arăta bunăvoință, a mulțumi”, forme compuse vădit vechi și autentice, care nu datorează nimic nici înțelesului, nici formei cuvintelor grecești pe care le traduc, și care sînt *kharízomai* [„a fi pe plac”], *eukharistéō* [„a aduce mulțumire”], *khárin ekhō* [„a avea recunoștință”] etc.

Got. *awi-* înseamnă ceva de felul lui „favoare” și pare să și corespundă cu *auja-*, „favoare, șansă” din vechile inscripții runice. Rădăcina aceasta este bine cunoscută în IIR prin skr. *avis-* „favorabil” și prin verbul *avati*, „a fi favorabil, binevoitor, a fi dispus să ocrotești” și subst. *ūti-*, „ajutor, ocrotire”. În iranică, același verb, strîns legat cu preverbul *adi-*, [„cătrefa”,] dă pe *advav-*, „a aduce ajutor, a ajuta”, cu o istorie destul de îndelungată: numele de agent *ady-āvar-*, „salvator, ajutor” continuă pînă în ziua de astăzi sub forma persanului *yār*, „prieten”.

Cît despre got. *liuth*, el este numele „cîntului”, al „imnului”, același cuvînt care a dat germ. *Lied*. În vocabularul creștin al germanice, *leud* redă pe *psalmus*. Compusul gotic de mai sus însemna deci „cînt de laudă, de slavă”. Iar gotica transpune prin *awi-liuth* pe gr. *kháris*, „har”, și [prin *awi liudōn*] pe gr. *eukharistéō*, „a-și arăta recunoștința”. Aceeași relație o aflăm și între lat. *grātus* și skr. *gir*: „recunoștința” este exprimată printr-un „cînt” care slujește să o arate din plin.

Acum să luăm aminte și la termenii grecești, pentru ei înșiși, ei dominînd, în mod direct sau mijlocit, toate aceste dezvoltări din latină și din germanică. Marea familie de cuvinte din jurul lui *kháris* și al rudelor sale se împarte într-un număr de termeni cu semnificații destul de diferite: *kharízomai*, *eukharistéō*, dar și *kharĩ*, „bucurie”, *khalrō*, „a (se) bucura” etc.

Legăturile de apropiere sînt certe: de multă vreme s-a făcut comparația între rad. gr. *khar-* și skr. *har(ya)-*, „a găsi plăcere”, cu italicul *her-* / *hor-*, osc. umbr. *her-*, „a vroi” și cauzativul lat. *horior*, [cu frecventativul] *hortor*, *-āri*, „a face pe cineva să dorească, a încuraja să”, dar și cu germanicul **ger-*: got. *gairns*, „care are chef, face cu plăcere” (germ. *gern* [„cu drag”]), subst. *gairnei*, „poftă” și vb. prez. *gairnjan*, „a avea poftă, a dori cu putere”.

Gr. *kháris* scoate în evidență noțiunea de „plăcere”, de „har” (și fizic), dar și de „favoare”; cf., în sens propriu, expresia devenită adverbială ([ca postpoziție] cu genitivul), *khárin*, „pentru plăcerea + gen.”, ca și lat. *grātiā* (abl.) + gen. [„pentru, de dragul”], cu o evoluție paralelă, poate și sub influență grecească.

Lat. *grātiōsus* poate însemna „care simte recunoștință” și „care este făcut ca o favoare, cu titlu de favoare, gratis”. De aici, cu aceeași specializare, abl. *grātiis*, apoi contras în *grātīs*, pe care l-am împrumutat din latinește, vrea să spună „fără plată, pe degeaba”: *graths habitāre*, „a locui pe gratis, fără a

plăți chirie”. În folosirea lui *grātia* apare astfel o componentă nouă, aceea a unei „prestații oferite sau dobândite pe gratis, ca o favoare, de dragul cuiva”. *Grātia*, „favoarea”, constă aici în cruțarea unei cheltuieli. Evoluția aceasta primește o dovadă în plus prin adj. *grātuitus*, „dezinteresat, gratuit”, a cărui alcătuire este paralelă cu cea a lui *fortuitus* și presupune un substantiv de tip **grātu-*, ca și **fortu-*, pe care se bazează *fortūna*. Într-o civilizație deja întemeiată pe bani, „favoarea” pe care i-o poți face cuiva este de a-l scuti de ceea ce datorează, de a trece cu vederea, în „favoarea” lui, obligația de a plăti pentru un serviciu primit. Acesta este punctul de legătură dintre sentimentul resimțit cu acest prilej și valorile economice implicate, fără a se produce totuși o ruptură față de reprezentările religioase din care s-a născut această noțiune.

Atunci când se crede cumva că noțiunile economice s-au ivit din unele nevoi de ordin strict material care trebuiau să fie satisfăcute și că termenii care redau aceste noțiuni nu pot avea decît un înțeles material, se ajunge la o gravă eroare. Tot ceea ce are legătură cu unele noțiuni economice fundamentale se află în legătură cu forme de reprezentare mult mai ample, care pun în joc ansamblul relațiilor dintre oameni sau dintre oameni și zei: e vorba de relații complexe, pline de dificultăți, în care ambele părți sînt mereu implicate deopotrivă.

Dar acest du-te-vino al ofertei și al răsplății poate fi întrerupt în mod voit printr-un gest de binefacere care nu așteaptă întoarcere, printr-o ofrandă de favoare, printr-un „dar” sau „har” curat, care poate deschide un nou ciclu al reciprocității. Deasupra circuitului normal al schimburilor, a ceea ce se dă spre a dobîndi, mai există un al doilea circuit, acela al binefacerii și al recunoștinței, a ceea ce este dăruit fără dorința de a-l vedea înapoi, a ceea ce este oferit pentru „a mulțumi”.

